

ADNAN DŽAFIĆ • JUSUF ŽIGA • ŠAĆIR FILANDRA

BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO I SAVREMENOST

Prilozi za sociologiju
bosanskohercegovačkog društva

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

Izdavač UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
Skenderija 72, Sarajevo

Za izdavača Sead TURČALO

Urednici Adnan DŽAFIĆ
Jusuf ŽIGA
Šaćir FILANDRA

Redaktura Abdel ALIBEGOVIĆ
Sarina BAKIĆ
Adnan DŽAFIĆ

Recenzenti Nijaz MUSABEGOVIĆ
Dino ABAZOVIĆ

Lektura Dalila POTOGIJA

Dizajn, slog i prijelom Sanin KATICA

Izdanje Prvo

Spisak autora po abecednom redu: Alibegović Abdel, Bakić Ibrahim, Bakić Sarina, Džafić Adnan, Emirhafizović, Mirza, Filandra Šaćir, Krčalo Nezir, Mujkić Asim, Žiga Jusuf

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
316.3(497.6)(082)

BOSANSKOHERCEGOVAČKO društvo i savremenost [Elektronski izvor] : prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva / Adnan Džafić, Jusuf Žiga, Šaćir Filandra (ur.). - 1. elektronsko izd. - El. knjiga. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka Univerziteta, 2023

Način pristupa (URL): <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2023/02/BOSANSKOHERCEGOVACKO-DRUSTVO-I-SAVREMENOST.pdf>. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana: 23. 2. 2023. - Bibliografija: str. 164-178. - Summary.

ISBN 978-9926-475-45-1

COBISS.BH-ID 53475590

Adnan Džafić, Jusuf Žiga, Šaćir Filandra (ur.)

BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO I SAVREMENOST
Prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva

Sarajevo, 2023. godine

SADRŽAJ

UVOD	7
JUSUF ŽIGA, ADNAN DŽAFIĆ Bosanskohercegovačko društvo i savremenost	11
Uvod	14
„Hermeneutika“ budućnosti	15
Bosanskohercegovačko društvo: transformacija i perspektiva	21
ADNAN DŽAFIĆ Sociološki model dekonstrukcije savremenog bosanskohercegovačkog društva	34
Društvene vrijednosti	34
Vrednovanje kao konstrukcija značenja	35
Promjene i kulturna trauma	36
Modernizacijske promjene	40
Faktori uspješnosti društva	45
Savremena sociologija: problemi i promjene	49
Tendencije aktuelne sociologije	51
Strukture moći kao konstante društvenog razvoja	53
ŠAĆIR FILANDRA Ishodišta socijalne diferencijacije u bosanskohercegovačkom društvu	58
NEZIR KRČALO Dijalog – spojnica nacija	74
Govor – spojnica stvari i jezika	74
Dijalog kao protok značenja	76
Duhovne etape dijaloga	78
Dijalog i identitet	79
Dijalog kultura	81

Put ka uspješnom društvu	83
MIRZA EMIRHAFIZOVIĆ	88
Pregled toka demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini	
SARINA BAKIĆ	104
Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika	
Problemi bosanskohercegovačkog društva u novom mileniju	104
Aktualizacija pozicije kulture i kulturne politike u Bosni i Hercegovini	107
Umjesto zaključka	113
ASIM MUJKIĆ	118
Model Distrikta Brčko u BiH – korak izvan konsocijacije	
1. Uvod	118
2. Arbitražna dekonstrukcija etnonacionalnog poretka	120
3. Sučeljavanje vrijednosnih orijentacija i perspektive	126
4. Umjesto zaključka	133
ABDEL ALIBEGOVIĆ	140
Sociologija bosanskohercegovačkog društva – perspektive za održivi razvoj	
Značaj utemeljenja Sociologije bosanskohercegovačkog društva	140
Osnovna obilježja bosanskohercegovačkog društva	142
Biodiverzitet – bogatstvo života bosanskohercegovačkog društva i države	150
Čovječanstvo protiv sebe – savremena kritička ekološka svijest	152
IBRAHIM BAKIĆ	160
Bosna između stvarnosti i razumijevanja	
Literatura	164
Summary	179

UVOD

Društvena stvarnost članovima društva čini se uređenom samo zato što su oni aktivno uključeni u njeno osmišljavanje. Taj period reda i uređenosti društvene stvarnosti omogućuje da stvarnost bude razumljiva njenim članovima. Kako bi preživjeli, oni moraju konstituirati svijet značenja i živjeti unutar njega. Bez simbola ne bi bilo ljudske interakcije niti ljudskog društva. Ali, zadatak sociologije je „dekonstrukcija“ simbola i njihovih značenja i konstruiranje svijeta značenja koje usvajaju članovi društva na putu izgradnje zajednice koja teži „općem dobru“. Da nova značenja ne bi postala „ideološka mreža“ pojedincima i kolektivitetima, osnov socioloških istraživanja treba biti usmjeren na tri nivoa njihove analize: epistemološko-logički, strukturalno-historijski, antropološko-ontološki. Na tom putu nužna su fundamentalna znanja društvenih i humanističkih nauka. Odabir znanja naučnih disciplina i njihovih metoda u odgonetanju simbola društvene stvarnosti bit će uvjetovani potrebom trenutka. U savremenom svijetu pred sociologiju se (prema: Spasić 2004) postavljaju sljedeći disciplinarni zadaci: odbaciti dihotomiju čovjek – priroda budući da i u prirodnim i u društvenim naukama ima sve manje izvjesnosti, sve više se naglašava kompleksno, temporalno i nestabilno; odbaciti državu kao samorazumljivi okvir za teoretiziranje i istraživanje i fokusirati se na nivo lokaliteta, regiona i transnacionalnog; prihvatiti napetost između univerzalnog i partikularnog; shvatiti objektivnost na novi način – kriza zapadne naučne objektivnosti ne može se razriješiti usvajanjem subjektivnosti, nego prihvatanjem pluralizma, diskusije i učenja. Unutar sociologije govori se o tri pomaka: nijedan institucionalni poredak više se ne uzima kao datost, nego se prati proces njihovog „konstruiranja“ kroz djelovanje uključenih aktera; naglašava se da društveni akteri nisu pasivni proizvod obrazaca i struktura, već su autonomni sudionici u njihovom formiranju; značaj moći i aspekt simboličkog konstruiranja stvarnosti u oblikovanju institucionalnih poredaka. „Nova“ sociologija prati ove promjene u društvenoj stvarnosti, a s druge strane odražava izmijenjen teorijski ambijent. Unutar ponašanja u svakodnevnici zapravo se

nastoji doći do odgovora na pitanja kako se donose odluke, kako se stvaraju rutine i kako se slijede ili krše pravila. Važeća pravila – rutine i pravilnosti u ponašanju proučavaju se na način da nam ukazuju kako su okolnosti u kojima živimo i djelujemo društveno organizirane. To je promatranje izvan površine i uočljivog da bi se otkrila značenja koja stoje iza toga. Zašto imamo pravila za različite situacije, kako su ta pravila formirana i zašto ih slijedimo? (Scott 2009)

„Okret” koji je načinio M. Heidegger svojim konceptom tu-bitka (njem. Dasein) ozbiljno je doveo u pitanje jedan od centralnih pojmova klasične filozofije – pojam subjekta. Heidegger poriče identitet subjekta, tj. predstavu da on predstavlja skup trajnih i nepromjenljivih svojstava koja ga i čine istim. Umjesto toga tu-bitak znači stalno vlastito samoodređivanje u društvenom kontekstu. Time je ozbiljno osporena i predstava o subjektu potpuno uslovljenom spoljnim svijetom, koja je inače u osnovi pozitivizma. Ovim je također istaknuta i određena praznina i lišenost značenja one „matematičke” slike svijeta koju pozitivizam, po uzoru na prirodne nauke, nastoji stvoriti o društvu. Ono što bismo danas mogli izdvojiti kao operativno od naslijeđa klasične sociologije čine sljedeći stavovi: ublažiti granice prema drugim srodnim naukama, odbaciti dihotomiju čovjek – priroda i pozabaviti se realnošću društvenih činjenica. Govoriti o zakonitostima prirode i društva, o „društvenoj materiji” i njenoj negaciji, o čovjeku i njegovom duhovnom uspinjanju, te psihičkim stanjima i frustracijama, slabim i pravilnim intuicijama itd. može samo sociologija, čija je epistemološka osnova fenomenologija, a metod u spoznaji „društvenih činjenica” fenomenološka redukcija putem koje se spoznaje bit (eidos) stvari. Samo vlastitim duhovnim pregnućem sociolozi mogu dovesti u skladnost ili jedinstvo naučna saznanja s izvornom ljudskom naravi, koja sama po sebi teži tom cilju, a rečena skladnost ogledala bi se u spoznaji koja bi bila svjedočanstvo o jedinstvenoj „slici svijeta” u čovjeku i u kosmosu. Hegelovim jezikom rečeno, istovjetna umna osnova prožima cjelokupnu Stvarnost, i prirodnu i društvenu.

Teorijska osnova rukopisa obuhvata glavne ideje teorija djelovanja i moderne historijske sociologije prilagođena

historijskim i kulturnim posebnostima bosanskohercegovačkog društva. Sažeto kazano, Sztompkino objašnjenje društvenog razvoja i djelovanja putem koncepta društvene promjene u okviru moderne historijske sociologije objašnjava da historijske transformacije ne obuhvataju samo strukture i aktere, ne samo akcije, operacije i praksu, ne samo okruženja prirode i svijesti, već i veze među svim tim, načine na koje se kombinuju ovi dijelovi društvene cjeline stvarajući društvenu dinamiku. S vremenom i sami principi rada, način funkcioniranja i promjena ljudskog društva prolaze kroz značajne transformacije. „Ne samo da se djelovanje mijenja u toku svoje vlastite prakse, već i da društveno postajanje mijenja svoj način u toku historije“ (Sztompka 1994). Međutim, uvijek postoji srž tradicije, koja se prenosi s generacije na generaciju, na duge vremenske periode. Posljedica toga je značajan kontinuitet i kumulativnost.

Tajna obavezujuće moći društvenih struktura jeste u tome što je njihova prisila i unutrašnja. One nisu samo izvan aktera, već i u njima. One imaju značenja. Ta značenja, čak i ako su nevidljiva, oblikuje i stvara društvo. Mi moramo da naučimo kako da ih učinimo vidljivim.

Jeffrey Alexander

Jusuf Žiga, Adnan Džafić

**BOSANSKOHERCEGOVAČKO
DRUŠTVO I SAVREMENOST**

Bosanskohercegovačko društvo i savremenost

Uvod

Ako promišljamo o bosanskohercegovačkom društvu na tragu Ž. Gurviča, tj. u smislu njegove vrlo “dinamične strukturalne cjeline”, kao i “nestrukturalnih pojava” unutar njega, vezanih za povijesno oblikovanje određenih ideja, sistema vrijednosti, duhovno-kulturne raznolikosti i sl., uočiti ćemo da je ono imalo izuzetno zanimljiv historijski razvoj.

Riječ je o društvu višedimenzionalnog karaktera. Ta multilateralnost nije samo zbir različitih duhovno-kulturnih, civilizacijskih, odnosno etnoloških sadržaja koji, sticajem povijesnih okolnosti, koegzistiraju jedni pored drugih, kako se to nerijetko pokušava predstaviti. Ovdje se radi o višestoljetnoj, pa i milenijskoj sedimentiranosti, tj. preplitanju i uvezivanju različitih civilizacijskih sadržaja i stilova življenja. Oni su se, gotovo u “organskom maniru”, oblikovali u “jedinstvo različja”.

14 Banac ističe “da Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo – zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (...) u društvu različitom od onoga Hrvatske i Srbije... Upravo zato što je ova Bosna bila integrirani kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može usporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo... Bosna, s druge strane, ma koliko slaba kao država, predstavlja istinsko društvo.” (Banac 1994: 108)

Bosna i Hercegovina nije parče planete na kome su se susrele i “sukobile” različite civilizacije, vjere i kulture. U takvom kontekstu ne može se predstaviti ni nedavna agresija na ovu državu, kako to sugeriraju neki analitičari, poput S. P. Hantingtona. Riječ je, ustvari, o jednom od planetarnih čvorišta gdje su se Istok i Zapad, Sjever i Jug, tj. različiti civilizacijski krakovi, plodonosno uvezali poput snopa duginih boja, u kome se dovoljno jasno dalo prepoznati i ono pojedinačno i ono opće – zajedničko. Duže od jednog milenija ovdje se susreću, prepliću, jedna na drugu utiču, različite civilizacijske sadržajnosti i stilovi življenja. Rezultat tog “susretanja” jeste to da su se svi takvi sadržaji u “organskom maniru” sedimentirali u spomenuto bosansko “jedinstvo različja”.

„Hermeneutika“ budućnosti

Na pitanje u čemu je bila snaga srednjovjekovne Bosne kao društva, a slabost kao države, te je kao društvo opstala, a kao država dovedena u neizvjesnu poziciju, Međedović odgovara: “U svim sadržajima svog društvenog bića – jezik, običaji, tradicija, kultura, multikultura, konfesionalni pluralizam i tolerancija, nisu izgubljeni ni nakon podpadanja pod imperijalne vlasti (Osmansko, Austro-ugarsko, Kraljevina Jugoslavija). Snaga njene državnosti nije se mogla suprotstaviti imperijalnim silama, koje su rušile i porobljavale i mnogo jače države i društva od srednjovjekovne Bosne. Ali ni u uslovima podređenosti nikad se nije gubila ideja o vlastitoj državnosti, kao što se nikad nije u potpunosti ukidala ni određena nit njene državne egzistencije”. Isti autor smatra da se ovdje radi o “visoko integriranoj zajednici, bez većih unutrašnjih trvenja i sukoba nasuprot njenoj složenoj socijalnoj i konfesionalnoj strukturiranosti” (Međedović 1996: 19).

Kad god su se dešavali konflikti na ovom prostoru, oni su uvijek bili inicirani izvana, prije svega od strane bosanskohercegovačkih susjeda. Kao što je i prethodno istaknuto, prema Međedoviću, “multikultura ovdje izbija iz same zajednice (društva), a potom, upravo svojom otvorenošću prema svijetu se dopunjuje, produbljuje i bogati, ne gubi se autohtonost”. To ne znači da Bosna i Hercegovina nije prolazila kroz određene diskontinuitete fizionomijskog karaktera. Ovdje su pristizali i Rimsko i već spomenuto Osmansko i Austrougarsko Carstvo, smjenjivali se jugoslavenski režimi. Sve je to, dakako, ostavljalo tragove u karakteru ovdašnjeg podneblja i njegovih ljudi.

Među ključne historijske datume, “koji su imali sudbonosni uticaj na Bosnu”, Ibrahimagić navodi 395. godinu, “kada se desio rascjep između Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva, potom, 1054, kada se rascijepilo hrišćanstvo na Crkvu sa centrom u Rimu i na Crkvu sa centrom u Carigradu, pad Bosne 1463. godine pod Osmanlijsku upravu i ukorjenjivanje islama na njenom tlu, obnova bosanske državnosti 1943. godine i međunarodno-pravno priznanje Bosne i Hercegovine 1992. godine i reinkarniranje Bošnjaštva, kao nacije 1993. godine” (Međedović 1996: 9).

Jedan od spomenutih fizionomijskih diskontinuiteta Bosne i Hercegovine upravo se odvija na matrici Dejtonskog mirovnog ugovora (1995). Ipak, kroz sva ta iskušenja bosanskohercegovačko društvo uspijevalo je sačuvati svoju multilateralnost i otvorenost spram drugog i drugačijeg. To mu se,

doista, ne može osporiti. Drugačije kazano, Bosna je od svojih najranijih vremena činila jednu specifičnu prostornu i duhovno-kulturnu cjelinu. “Tu se još u predhistorijsko doba razvila jedna osebujna visoka kultura kakvu ne susrećemo u susjednim zemljama. Tu kulturu predstavlja na daleko čuveni Butmir i Glasinac, kulturna središta ilirskog porijekla prije otprilike 4000 godina” (Hadžijahić 1991: 8).

Iako postoji dovoljno znanstveno relevantnih dokaza o hiljadugodišnjem trajanju Bosne, ne može se do kraja precizno kazati kada je ona nastala. U 10. stoljeću bizantski car Konstantin Porfirogenet u djelu “De administrando imperio” spominje zemlju Bosnu, geografski je locirajući upravo gdje se i danas nalazi (sjeverozapadno od tada moćnog Bizanta). Isto tako, u „Kronici Popa Dukljana” navodi se, pored drugih slavenskih država, postojanje Bosne. Prostirala se od Drine na istoku do Jadranskog mora na zapadu. Postoje pisani izvori i o kratkotrajnom osvajanju države Bosne od strane zetskog kralja Bodina u 11. stoljeću. Nakon toga, početkom 12. stoljeća Bosna vraća svoju samostalnost i dobija vlastite, nerijetko vrlo moćne vladare, poput Kulina bana (1180–1204) ili kasnijeg kralja Tvrtka I (1353–1391), kada ova zemlja dostiže „vrhunac političke snage i teritorijalne veličine prostirući se od Jadrana na dugom potezu od Kotora do Biograda na moru, s otocima Korčulom, Bračom, Hvarom, pa do Save i Drine”. U tom periodu Bosna je bila najsnažnija južnoslavenska zemlja. Kulina bana uvažavao je čak i rimski papa šaljući mu specijalne izaslanike radi provjeravanja istinitosti optužbi na njegov račun, koje su pristizale iz okolnih zemalja. Radi se o Kulinovoj naklonosti neomanihejima u Bosni, odnosno prema tzv. „bosanskoj herezi”.

Mnoštvo je dokumenata o višestoljetnoj otvorenosti Bosne spram drugog i drugačijeg, o pružanju utočišta onima koji su bili progonjeni zbog svojih pogleda, religijskih uvjerenja i sl. O tome govori i Basler, navodeći pismo pape Ivana XXII od 12. 8. 1327, u kome se konstatira da je Bosna postala mjestom „stjecišta heretika sa raznih strana svijeta” (Basler 1999), potom svjedočenje Jakoba Becha pred tribunalom inkvizicije u Turinama od 21. 8. 1388. godine “o dolasku studenata iz Lombardije u Bosnu radi naukovanja već od četrdesetih godina XIV stoljeća”, te niz sličnih dokumenata s kraja 12. i početkom 13. stoljeća.

Prvi pisani dokumenti o stanovnicima Bosne vezuju se za ilirska plemena Daesitiates (Desidijate), a naseljavali su prostor od Sarajevskog polja do Rogatice, Srebrenice, Višegrada i Goražda, kao i Japode (Klajić 1990).

Japodi su 171. god. p. n. e. ratovali protiv Rimskog Carstva. Ilirska plemena „naseljavala su se po starim naseljima, prodirući kao stočari na bosanske visoravni, gdje su u gradinama i tumulima ostavljali bogate tragove svoje kulture: Glasinac, Sanski Most, Jezerine” (Enciklopedija 1966: 642). Sve će to „Bosni dati trajno kulturno, etničko i političko obilježje. Njihovu kompaktnost razbili su tek Slaveni (...) tokom sedmog stoljeća nove ere” (Imamović 1998: 6).

Preovladavajuće je mišljenje da su se Iliri asimilirali sa Južnim Slavenima, pošto su ovi, po svemu sudeći, bili znatno brojniji. Međutim, to ne znači da iza Ilira nisu ostali nikakvi tragovi. “Do dana današnjeg sačuvalo se u kulturi domaćeg bosanskog pučanstva dosta starih ilirskih elemenata, što znači i da je ilirski sloj bio od velike važnosti” (Hadžijahić 1991: 9). Sačuvani spomenici govore o tome da su Iliri „likovno prikazivali svoja božanstva već koncem I milenija st. e. na način i u onom obliku kako su ih zamišljali u svojoj mašti” (npr. prikazivanje Silvana – zaštitnika šume, stada i pastira, na spomeniku u Lepenici kod Kiseljaka, potom na reljefu kod Glamoča itd.).

Kod Ilira je veoma rano došlo do formiranja plemenskih saveza. Najistaknutija plemena bila su: u zapadnom dijelu Bosne spomenuti Dalmatae (Dalmati), u Bosanskoj krajini Japodi, u Hercegovini Ardiaejci, Daorosi, Naressi, u istočnoj Bosni Antarijati (Enciklopedija 1966: 642). Deuri stanovaše u okolini Travnika, Dindari u dolini Krivaje, Ditiones od doline Ukrine i Spreče sve do Drine (Klajić 1990: 34). U 6. i 5. stoljeću stare ere došlo je do njihovog miješanja s novopristiglim keltskim plemenima sa sjevera, koji su sa sobom nosili mlađu željeznu kulturu. „Na tu ilirsko-keltsku mješavinu nailaze Rimljani kad počinju osvajati Balkanski poluotok” (Klajić 1990: 462).

Nakon toga uslijedilo je pustošenje Bosne, najprije od strane Avara, a potom i od Slavena. „Avari su im dali ne samo imena vođa (ban, župan su avarske riječi) nego i kostur državne organizacije (...). Zatečeno stanovništvo romanoilirskog porijekla oni su ubrzo asimilirali, dok se jedan dio tog stanovništva povukao u bosanska brda, gdje je duže vremena preživjelo. Stapanjem ovih zatečenih i novodošlih slovenskih plemena, koja nikako nisu bila jednoznačna i jednoimena, nastalo je prvotno stanovništvo Bosne. Da li je među tim plemenima bilo i neko imenom Boseni, Bosnek ili Bosenci, to nije moguće znati, prema sadašnjim dosezima znanosti, mada se toponimi i antroponimi takvog korijena javljaju na gotovo cijelom

prostoru kojeg naseljavaju Sloveni, pa se može zaključiti da je neko pleme ili grupa mogla nositi takvo ime” (Filipović 1993: 16).

Brojni stećci, razasuti po Bosni i Hercegovini, svjedoče da je na ovim prostorima živjela i još uvijek živi autentična bosanska kultura. Ti „kameni spavači”, kako ih je nazvao Mehmedalija Mak Dizdar, ne daju da iščezne jedan veoma važan segment društveno-kulturnih sadržaja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Posebna je priča o karakteru i smislu simbola uklesanih na njima, pred kojima zastaje dah svakome ko ih može i želi razumjeti.

Krleža ističe: „Bogumilska skulptura, kao centralna pojava na našem kulturno-historijskom reljefu stoji i danas pred nama kao monumentalan i zagonetno mračan spomenik, kao kiparski ingeniozno ostvareni sarkofag nad grobljem našeg umjetničkog i moralno-intelektualnog nonkonformizma kojega je nestalo u maglama i požarima davno prohujalih vijekova i katastrofa, (...) u čijem smo se vrtlogu izobličili do sljepačkih gusala, do raje (...) do tragične sudbine uskoka” (Babić 1993). Nalazeći se pred tim reljefnim prizorima, „čovjek ima osjećaj da stoji na ruševinama jedne davno potonule Atlantide koja progovara kroz nejasnu koprenu tajanstvenih doživljaja o stvarima danas potpuno nepoznatim” (Babić 1993).

„U Bosni su postojali i naporedo živjeli kultovi Panteona rimskih bogova, ranog kršćanstva, kult Boga Mitre (čiji su hramovi nađeni u više mjesta Bosne, kao npr. u Jajcu), Manuov kult, te drugi manje značajni i prošireni kultovi porijeklom iz Azije” (Filipović 1997: 20).

Od poznatog Edikta o toleranciji cara Konstantina, kojim je „kršćanstvo priznato i izjednačeno sa rimskim Panteonom, vladala je u Bosni, baš kao i u cijeloj tadašnjoj Evropi pod upravom Rima, atmosfera vjerske tolerancije i multilateralizma. To je bila ona prvobitna Evropa, utemeljena na multilateralizmu, koja je, možemo danas reći, jedino u Bosni nekako preživjela pred naletom vjerskog unilateralizma koji se rađa na zapadu Evrope” (Filipović 1997: 20).

A šta tek kazati o poveljama, ugovorima i drugim aktima državnog karaktera koje su bosanski banovi, kraljevi i ostala vlastela izdavali, ali i primali od stranih država? Ovdje ćemo spomenuti samo neke. Povelja Kulina bana potječe čak iz 1189. godine, premda nije najstariji pisani dokument u državi Bosni. Humačka ploča vezuje se za kraj 10. i početak 11.

stoljeća. Za povelju se, bez sumnje, može kazati da predstavlja “svojevrsni rodni list bosanske državnosti u kojoj se spominju granice Bosne. Tim dokumentom ban bosanski Kulin jamči dubrovačkim trgovcima sigurnost života, imovine i časti” (Maglajlić 2005).

Nekoliko stoljeća kasnije, ili, posve precizno, 1463. godine sultan Mehmed II Fatih, osvajač srednjovjekovne države Bosne, dodjeljuje Ahdnamu (povelju) tadašnjem vođi franjevacu, koji su u njoj živjeli, fra Anđelu Zvizdoviću, u kojoj im garantira sigurnost i slobodu vjere. Autentični prijepis spomenute Ahdname, taj povijesno izuzetno značajan dokument, koji svjedoči o dugovremenom suživotu i međusobnom uvažavanju pripadnika različitih vjera na ovim prostorima, danas se čuva u Franjevačkom samostanu u Fojnici. Iako je moćno Osmansko Carstvo vladalo ovim prostorima više od četiri stoljeća, na njemu su opstali i katolici i ortodoksni hrišćani, kao i iz Španije prognani Jevreji, a ne samo muslimani. „To su autentični dokumenti našeg neovisnog i originalnog sveukupnog državnog i kulturnog samobitka. Koliko je jezički i duhovni razvoj Bosne bio homogen i jedinstven, dokazuje upravo činjenica da je taj divni jezik, kojim su bile pisane prve naše povijesne listine i isprave, pa i čuvena Povelja Kulina bana Dubrovčanima, čiju smo 800. godišnjicu ne tako davno (1989. godine) slavili i sada razumljiv, a povelja potpuno razumljiva svakom Bošnjaku. Bosna je, od svih slavenskih zemalja na ovom prostoru, karakteristična upravo po toj jezičkoj homogenosti i u vremenu i u prostoru” (Filipović 1997: 62).

I dok se i danas, uz evidentne frustracije i paranoje, Evropa pokušava naviknuti na drugo i drugačije, u Bosni se religijska, kulturna, tradicijska i svaka druga multilateralnost višestoljetno njegovala i štitila, što u civilizacijskom smislu zavređuje svaku pažnju. Otuda je prisutna inertnost prije svega evropskih zemalja spram nedavne agresije na Bosnu i Hercegovinu više nego zabrinjavajuća.

Brojna su duhovno-kulturna ishodišta ovdašnjeg multilateralizma. Višestoljetno prisustvo katoličanstva ostavilo je vidne tragove u multietničkim karakteristikama Bosne i Hercegovine. U tome posebna zasluga pripada bosanskim franjevcima. Stoljećima su predano prosvjećivali svoje pučanstvo i sakupljali kulturno blago koje je ovdje nastajalo, čuvajući ga od zaborava i nestanka. Preko te duhovnosti pristizale su na ovo područje vibracije Zapada, te zaživljavali neki njegovi prepoznatljivi sadržaji.

S druge strane, doticala je duhovnost i kultura Bizantije, odnosno ortodoksno hrišćanstvo, ostavljajući, također, prepoznatljivi trag u fizionomiji Bosne i Hercegovine. Isto tako, s osmanskim osvajanjima ovdje je, u svojoj punini, zasjala i islamska civilizacija, koja plodonosno traje i danas. Nešto kasnije pristigli su i prognani Jevreji iz Španije, donoseći dodatne duhovno-kulturne dragocjenosti ovom prostoru. A onda, potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Bosna i Hercegovina potpala je pod vlast Austro-Ugarske, koja je, također, prihvatila ovdašnju multilateralnost življenja. Nakon toga ova zemlja preživjela je i sve jugoslavenske režime, odnosno njene integracije i dezintegracije. Najkraće kazano, povijesnu vertikalu bosanskog društva pratili su ciklični nemiri, ali njihovo trajanje nikada nije napuštala konstanta kohezionog multietnikuma ma koliko da su, izvana, spram njega, poticane centrifugalne sile. Otuda je ovdje moglo preživjeti svakovrsno kulturno i duhovno različenje.

Drugačije kazano, multilateralnost bosanskohercegovačkog društva je autentičnog karaktera. Ona nije, kako to neki pokušavaju predstaviti, puki zbir različitih duhovno-kulturnih, civilizacijskih, odnosno etničkih sadržaja, koji, sticajem povijesnih okolnosti, (ko)egzistiraju jedni pored drugih. Unatoč svim iskušenjima kroz koja je prošlo, bosanskohercegovačko društvo uspjelo je sačuvati svoju multilateralnost i otvorenost spram drugog i drugačijeg. „Bosna nikad nije bila podijeljena, razbijena i uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet i kao duh” (Filipović 1967: 5).

Bosanskohercegovačko društvo: transformacija i perspektiva

Centralni interes našeg istraživanja odnosi se na pitanje kakva vrsta društva „danas“ postaje bosanskohercegovačko društvo. Prvi put u svojoj historiji bosanskohercegovačko društvo podijeljeno je prema etničkim principima 1995. godine. Mirovni sporazum čiji je dio Aneks 4 sporazuma postao je Ustav države čije su glavne nakane bile zaustaviti rat i omogućiti polaznu pravnu osnovu za nastavak izgradnje demokratskog društva, započete 1990. održavanjem prvih višestranačkih parlamentarnih izbora. Do izgradnje demokratskog društva nije došlo jer su u realnim međuljudskim odnosima bosanskohercegovačkog stanovništva na sceni još uvijek aparthejdski principi što se tiče aktivnih i pasivnih izbornih prava, nepoštovanje pravnih odluka kako domaćih tako i međunarodnih sudova, kao i nefunkcioniranje ili blokada političkih institucija svih nivoa vlasti. U slučaju nefunkcioniranja ili minimuma održavanja institucionalne operativnosti u društvu i državi stanovništvo je prisiljeno na iznalaženje mehanizama za egzistenciju društvenog i fizičkog života kako unutar tako i van zakonskih institucija. Najevidentniji odgovor na funkcioniranje društva zadnjih trideset godina i rezultati promašenih politika predstavlja iseljavanje stanovništva iz cijele države.

Prema Sztompki (2003), postoje četiri pretpostavke modela društvenog postajanja¹, koje su važne kako za našu analizu razvoja postsocijalističkih društava općenito tako i za analizu bosanskohercegovačkog društva nakon socijalizma. Prvo, pokretačka snaga društvenih procesa je ljudsko djelovanje, odnosno individualne i kolektivne akcije, odluke i izbori koje donose posebno obdareni akteri, unutar okvira mogućnosti koje pružaju postojeće društvene strukture. Drugo, tekući događaji koji čine društvenu praksu uvijek su složeni proizvodi nekih osobina aktera u kombinaciji s nekim osobinama struktura koje inače proizlaze iz istraživanja postojećih strukturnih mogućnosti voljnih i kompetentnih aktera. Treće, strukturalni

1 Prvi put ideje o sociologiji djelovanja i historijskoj sociologiji Sztompka je detaljnije obrazložio u javnosti na Simpoziju u Madridu 1990. godine. Uz njegovo odobrenje navedeno izlaganje u potpunosti je prevela profesorica Zagorka Golubović i objavila u časopisu *Sociologija*, br. 1–2, 1991. god. To će, nažalost, biti jedini prijevod iz cjelokupnog Sztompkinog sociološkog opusa. Iz prijevoda izdvajamo tekst koji objašnjava koncept društvenog postajanja, tj. način na koji društvo funkcioniše, kao i njegove dijelove koji ga čine: „predlažem jednostavno kategoriju *društvenog postajanja* kao jasan termin koji pokriva osobenu društveno-individualnu konstituciju, kao i osobeni procesualni način egzistencije društvene stvarnosti. U toj ideji su uklopljeni i spojeni svih šest polova ambivalencije koje su toliko istaknute u opažanju društva (bilo u zdravom razumu ili u teorijskom diskursu): ličnosti i grupe, poredak i promena, mogućnosti i stvarnost. Društvo u ontološkoj zamisli koja se ovde predlaže, postoji samo kao društveno postajanje. Ono je u svojoj suštini multi-dimenzionalno, ambivalentno, dualističko, »dijalektično«. To je onaj osobeni način društvenog bića koji predstavlja predmet sociološke nauke“ (Sztompka 1991: 21).

kontekst i prilike koje on pruža oblikuju se i preoblikuju kontinuiranom praksom; oni su često akumulirani, trajni ishodi nenamjernih akcija. Četvrto, strukturalni efekti prošlih praksi, iskristalisani kao strukturalna tradicija, postaju početni uslovi za buduću praksu, a istražuju se kao strukturalni resursi. Prethodno navedeni ciklus nastavlja se beskrajno čineći sve procese kontingentne i otvorene. Bosanskohercegovačko stanovništvo, mediji, naučne institucije, političke organizacije kao i predstavnici nadnacionalnih organizacija čijim se članom želi postati vape za izgradnjom povjerenja. Međutim, za mnoge državljane Bosne i Hercegovine pojam povjerenja postao je apstraktan pojam. Primjenjujući ove pretpostavke na izgradnju kulture povjerenja, moramo prvo naglasiti kontinuitet procesa koji se neprestano odvija od prošlosti preko sadašnjosti ka budućnosti. Pogled iz perspektive sadašnjosti, primijetiti ćemo, upućuje na to da se relevantna praksa sastoji od akcija, individualnih i kolektivnih, u koje ljudi polažu povjerenje, zahtijevaju povjerenje, daju povjerenje u nekoga ili nešto i izazivaju povjerenja. Iz perspektive prošlosti, mi ćemo se pobrinuti da se ljudi ponašaju u okviru neke prihvaćene tradicije u pogledu povjerenja, odnosno preovlađujuće kulturne klime povjerenja, ili obrnuto, kulture nepovjerenja. Ta okolna normativna klima čini povjerenje lakšim, ili težim, zavisno od slučaja do slučaja. Radovati se nekome ili nečemu gledište je okrenuto prema budućnosti. Ako je ovakvo prediktivno povjerenje potvrđeno, povjerene vrijednosti se uzvraćaju, evokativno povjerenje se uzvraća. Može se dogoditi i obrnuto: prediktivno povjerenje nije uzvraćeno, povjeravanje se zloupotrebljava, evokativno povjerenje se zanemaruje. Kumulativna iskustva ove vrste, ako su široko rasprostranjena i dijeljena, pretvorit će se u norme, rutine, i na kraju u normativna pravila. Pozitivna iskustva o potvrđenom povjerenju stvorit će kulturu povjerenja; negativna iskustva o narušenom povjerenju generirat će kulturu nepovjerenja. Na ovaj način stvara se normativna klima za buduća očekivanja povjerenja, tradiciju povjerenja ili u suprotnom procesu negativnog iskustva do tradicije nepovjerenja (Sztompka 2003: 120).

Početna pozicija povjerenja kreće od već postojeće kulture povjerenja, nastavlja se kroz pružanje povjerenja koje je potvrđeno i rezultira poboljšanom kulturom povjerenja. Nasuprot tome, postoji i početna pozicija koja polazi od već postojeće kulture nepovjerenja i kreće se prema uskraćivanju povjerenja i rezultira povećanom kulturom sumnje. Centralni trenutak u ovim sekvencama polazi od tačke kada je

povjerenje potvrđeno ili iznevjereno. Ako je povjerenje obično ispunjeno, pretpostavljeno povjerenje potvrđeno, povjeravanje je ostvareno. Dakle, ako se ispuni očekivano povjerenje, proces kreće ka izgradnji kulture povjerenja, pa čak i začarane spirale nepovjerenja koje se samo pojačavaju mogu biti usmjerene ka povratu kulture povjerenja. S druge strane, ako je povjerenje narušeno, očekivano povjerenje prekršeno, ignorirano, tada proces kreće ka izgradnji kulture nepovjerenja. Potraga za kauzalnim faktorima koji objašnjavaju te pojave mora se odvijati u strukturnom pravcu poštivanja historijske dimenzije pojedinačnih društava, ali i globalnog društva. Moramo pokušati specificirati šire društvene kontekste koji pogoduju kulturi povjerenja, ili obrnuto, kulturi nepovjerenja, te vidjeti kako se njihov uticaj akumulira vremenom, uspostavljajući trajne tradicije generaliziranog povjerenja ili nepovjerenja (Sztompka 2003: 121).

Najapstraktniji objekti povjerenja su ukupni kvaliteti društvenog sistema, društvenog poretka ili režima. Ovu vrstu povjerenja imamo na umu kada govorimo o egzistencijalnoj sigurnosti, odnosno „povjerenju u kontinuitet njihovog samoidentiteta i postojanosti okolnih društvenih i materijalnih okruženja djelovanja“ (Giddens 1990a: 92), održivosti društvenog poretka, snazi društva, funkcionalnosti političkog ili ekonomskog režima i tako dalje. U svim ovim slučajevima izražavamo povjerenje prema općem sistemu. Čini se da je koncept sistemskog povjerenja blizak pojmu legitimnosti. Prateći Weberove distinkcije, možemo reći da karizmatični legitimitet pretpostavlja lično povjerenje (ili barem ono što mi nazivamo virtualnim ličnim povjerenjem: prividna intimnost i emocionalne veze s prilično udaljenim osobama), pravni legitimitet pretpostavlja institucionalno povjerenje (ili njegovu posebnu varijantu). Proces nastanka kulture povjerenja predstavlja samo primjer općenitijeg procesa kroz koji se oblikuju i kristaliziraju kulture, društvene strukture, normativni sistemi, institucije, organizacije i svi drugi makrodruštveni entiteti (Sztompka 2009: 59).

Zakon mora postati čvrst temelj dosljednosti i stabilnosti cjelokupne društvene organizacije. Kada se pravo približi ovom idealu, ono vrši uticaj na druge vanpravne oblike normativne regulative, moralne i običajne. Zakon, dakle, pruža neku vrstu obrasca kojem se ti drugi sistemi pravila prilagođavaju. Da bi se ojačao osjećaj stabilnosti društvenog poretka, mora se očuvati dosljednost i nepovratnost politika. Ustav i čvrst okvir

nepromjenjivih zakona, koji nisu podvrgnuti ad hoc oportunističkim promjenama ili prilagođavanjima, predstavljaju glavnu garanciju za to (Sztompka 2003: 134). U slučaju postkomunističkih društava to znači garantovati uporno provođenje demokratskih i tržišno usmjerenih reformi. Demokratske i tržišne reforme moraju se slijediti prema jasnom uzorku, nacrtu ili logici. Navedene reforme moraju dokumentirati nepokolebljivu, reformski orijentiranu volju vlasti putem oblikovanja jasno postavljenih ciljeva i unaprijed određenih obaveza. Moraju se izbjegavati oklijevanja, ad hoc preokreti, usporavanja na demokratskom kursu. Ljudi moraju osjećati da vlasti znaju šta rade i kuda idu, da imaju jasan program i da ga mogu izvršiti uz političku volju. Da bi se podigla transparentnost društvene organizacije, vladine akcije moraju biti što otvorenije i vidljivije. Mora se razraditi i provesti efikasna medijska politika usmjerena na navedeni cilj. Da bi se dao prizvuk poznatosti i bliskosti sa svijetom svakodnevnog života, možda je presudan faktor ponašanje onih koji predstavljaju institucije u svakodnevnom kontaktu sa građanima, onih koji rade na „kapijama“ ogromnih, bezličnih struktura savremenog društva: administrativni službenici, službenici, policajci, blagajnici banaka, medicinske sestre i ljekari, carinici, prodavci, poreznici, učitelji i profesori, svećenici i sl.

U tranzicijskim postsocijalističkim društvima, kao uostalom i u demokratskim društvima, presudnu ulogu imaju sudske revizije zakonodavstva, nezavisni sudovi, kao i efikasnost svih vrsta agencija za provođenje zakona. Ovaj strukturni okvir mora biti ispunjen odgovarajućim akcijama. Stoga u zakonodavstvu i primjeni zakona ne smije biti mjesta dobrovoljnosti, proizvoljnosti. Nepromjenjivi principi ustava moraju precizno definisati temelje društvene i političke organizacije i uključivati odredbe koje sprečavaju lake izmjene. Zakoni se moraju podjednako primjenjivati za sve građane bez obzira na njihov status. Provođenje zakona i obaveza građana mora biti rigorozno i ne smije dozvoliti izuzetke. Moraju se poduzeti stroge mjere protiv kriminala. Ali, s druge strane, osnovna prava građana moraju biti osigurana. U uslovima postkomunističkih društava *možda je najvažnije pravo na privatnu svojinu*. Neophodna je dosljedna privatizacija i ustavna afirmacija privatne svojine. Jasni i precizni finansijski zakoni, bankarski statuti i kodeksi o trgovanju moraju zaštititi sigurnost investicija i ekonomskih transakcija. Stroga i dosljedna valutna politika mora vratiti vjeru u lokalni novac (Bolčić 2019b).²

² Svođenje „svojinskih reformi“ isključivo na „priču o privatizaciji“ društvenih i državnih firmi nije bio valjan strateški smjer u sređivanju vlasničkih odnosa u postjugoslavenskim društvima. „Vlasničkim se odnosima reguliraju i bitni privatni i društveni interesi, uređuju se i načini izbegavanja sukoba interesa, kao i nelegitimna upotreba moći (sile) u prisvajanju koristi od upotrebe određenih dobara“ (Bolčić 2019b: 764).

Okrenimo se sada *pokazateljima ponašanja: tipičnim oblicima ponašanja koje manifestiraju članovi društva*. Možda je *najjači znak generaliziranog nepovjerenja u održivost vlastitog društva odluka da se emigrira*. Ovo je najjasniji oblik „opcije izlaska“, koju ljudi koriste kada životni uslovi postanu nepodnošljivi i nema poboljšanja na vidiku. Fenomen srodan emigraciji, samo još jedna varijanta „izlazne“ opcije, jeste *povlačenje iz učešća u javnom životu* (unutrašnji egzil). Unatoč novom demokratskom režimu, „konceptualizacija politike 'mi-protiv njih'“, u kojoj se 'država' smatra glavnim antagonistom 'društva', država još nije povratila svoju popularnost. Nepovjerenje se može uočiti i kada se ispituju oblici ponašanja usmjereni ka daljoj budućnosti, u kojima mora biti prisutna neka *slika budućnosti*. Ako je ta *slika nejasna* ili negativna, uočiti ćemo prezentističku orijentaciju: zabrinutost za neposredni trenutak, do zanemarivanja bilo kakvog dubljeg vremenskog horizonta.

Na institucionalno nepovjerenje u ekonomsku oblast može ukazivati tipično *ponašanje investitora na berzi*, novoj instituciji u ekonomiji. Većina investitora u potpunosti zanemaruje „fundamentalnu analizu“ zasnovanu na objektivnim pokazateljima performansi koje firme prijavljuju, koristeći najviše „tehničku analizu“ krivulja cijena, prema nekim modernim magičnim receptima. U oblasti *usluga jasno je prisutno nepovjerenje u javne institucije*. Ako je izbor bio dostupan, ljudi su najčešće birali privatne umjesto javnih usluga (Sztompka 2003: 172).

Drugi skup uključuje faktore koji se odnose na savremene uslove, a posebno iskustvo relativne deprivacije, ili obrnuto, relativni uspjeh u novom režimu. Naprimjer, trenutno će se *najnepovjerljiviji* prema novouspostavljenom i nedovršenom demokratskom uređenju društva vjerovatno naći u *grupama koje su najviše izgubile* – u apsolutnom i relativnom smislu – zbog demokratske tranzicije. Pogledajmo situaciju uništene *radničke klase*. Veliki segmenti suočeni su sa nezaposlenošću, njihove plaće u apsolutnom iznosu nisu značajno povećane, ali su uporedni standardi uspjeha postavljeni mnogo više, s upadljivim obiljem *novih preduzetničkih grupa*, i prodavnicama punim atraktivne, ali skupe robe. To je ujedno i grupa koju su stalno tjeroali da vjeruje u svoj poseban, privilegirani položaj u društvu realnog socijalizma, a potom i kao grupa koja je bila prava snaga iza antikomunističke revolucije. Sada je ta klasa spriječena da uživa u plodovima pobjede. Posebno je bolno iskustvo uskraćenosti i posljedičnog nepovjerenja u sistem. S

druge strane, očekivana je pojava *više povjerenja od onih grupa koje su požnjele prednosti tekućih reformi*. Ove grupe sačinjavaju *političke elite* aktivne u *vladinom i administrativnom aparatu*, kao i *nove poduzetničke elite* aktivne u raznim ekonomskim poduhvatima. To uključuje i *neke grupe profesionalaca*, kao što su doktori medicine, advokati i notari, koji mogu pokrenuti unosne privatne prakse. Postoji i *posebna grupa „nove nomenklature“*, čiji je politički kapital proistekao iz starog režima, a koji je ova grupa mogla pomoću ličnih veza, značajnih vještina i organizacijskih sposobnosti pretvoriti u pravi kapital ličnog bogatstva i visokih ekonomskih pozicija i pod novim režimom. Zadovoljni su i oni koji su bili uspješni u *djelomično ilegalnim ili čak potpuno kriminalnim privrednim poduhvatima: stanovnici „sive“ ili „crne“ sfere* privrede. Nemaju razloga za nepovjerenje u reforme koje otvaraju tolike zakonske rupe i druge mogućnosti za njihovo djelovanje. *Za inteligenciju i profesionalne grupe*, čak i ako nisu materijalno napredne, nematerijalni elementi demokratije poput slobode govora i udruživanja, nedostatka cenzure, otvorenosti prema stranim zemljama i slično dovoljno su važni da izazovu više povjerenja u reforme koje su u toku.

Sada se moramo zapitati zašto se sindrom nepovjerenja razvija nakon društvene reforme. Postoje dvije vremenske perspektive koje možemo uzeti u obzir: kratki i dugi vremenski rok nakon reforme. Neposredno nakon revolucije pojavljuje se svojevrsna „postrevolucionarna malaksalost“, koja – paradoksalno – pomaže da se oživi predrevolucionarno naslijeđe nepovjerenja, blokirajući nastanak utemeljenog povjerenja. Slabost je uzrokovana zbog nekoliko okolnosti. Prvo je široko rasprostranjena anomija ili postrevolucionarni aksiološki kaos, uobičajena dezorijentacija u pogledu obavezujućih normi i vrijednosti, važećih pravila i ispravnih načina života. Stari obrasci su pali, novi još nisu legitimisani. Bačeni u neizvjesnost i lišeni moralnog vodstva, ljudi se osjećaju izolovano i usamljeno i okreću svoje ozlojeđenosti protiv drugih (Durkheim). Međuljudska sumnja, nepovjerenje i neprijateljstvo uništavaju sve društvene veze koje je totalitarna vladavina ostavila netaknute. Drugo, pojava novih životnih šansi i mogućnosti za podizanje društvenog statusa kroz svježije otvoren pristup bogatstvu, moći i prestižu stvara brutalnu konkurenciju, u kojoj su uložili visoki, ali pravila igre ostaju nerazvijena. Uljudnost, fer-plej, kooperativni stavovi i međusobno povjerenje ne nalaze pogodno tlo na kojem bi se pustili korijeniti. Treće, rigidne društvene kontrole, kako vanjske tako i unutrašnje, iznenada se oslobađaju. Policija i

pravosuđe dezorganiziraju se i gube svaki legitimitet koji još uvijek imaju. Zakon je potkopan tvrdnjama da ga njegovo totalitarno porijeklo čini nelegitimnim i neobavezujućim, a agencije za provođenje zakona vidno su neefikasne. Nestanak pouzdanih društvenih kontrola rađa anksioznost, dezorijentaciju i neizvjesnost, što je plodno tlo za širenje sindroma nepovjerenja.

Nove političke elite često ne podnose svoje svježije stečene odgovornosti. Vlast je korumpirana, a to se odnosi i na herojski stečenu demokratsku vlast. Opozicioni političari, kada dođu na vlast, često počinju ličiti na staru gardu. Ispoljava se ista arogancija moći. Frakcionizam, pohlepa za funkcijom i nedostatak brige za javno dobro postaju očigledni. Konačno, postoji arbitrarnost odluka, ponekad rastezanje zakona, ali ponekad i jasno kršenje zakona, dok se povremeno javlja i kršenje osnovnih principa samog pravnog poretka (npr. temeljni princip demokratije da su svi građani – uključujući i najviše zvaničnike – jednaki pred zakonom). Sve te zloupotrebe ovlasti, demoralizacija, a ponekad i kriminalna djela političara vrlo su vidljivi, čak i više nego prije, zahvaljujući demokratskoj transparentnosti koju pružaju nezavisni mediji.

Sada moramo uzeti u obzir dužu perspektivu i zapitati se zašto je, nekoliko godina nakon reformskih događaja u izgradnji otvorenog, demokratskog, tržišnog društva zapadnog tipa, sindrom nepovjerenja još uvijek tako izražen. Evidentno je stanje neizvjesnosti, nesigurnosti, dvosmislenosti i neprozirnosti u „životnom svijetu“ postkomunističkih ljudi. Povjerenje se zasniva na anticipaciji budućnosti. „Takva predviđanja zauzvrat impliciraju određene ideje o budućoj društvenoj strukturi, njenom obimu i mehanizmima društvene mobilnosti, te o dobicima i gubicima koji proizlaze iz procesa transformacije. Neizvjesnosti se manifestiraju na mnogo načina. Prvo, postoji znatno prošireno „okruženje rizika koje kolektivno utiče na velike mase pojedinaca“ (Giddens 1990a: 35). Najakutniji je rizik od nezaposlenosti kasnih devedesetih, zatim zabrinutost zbog mogućeg gubitka posla (zbog stečaja ili likvidacije preduzeća koje ih zapošljava). Nezaposlenost i njena prijetnja očigledno rađaju anksioznost, nesigurnost, frustraciju i generalno nepovjerenje u sistem i njegovu budućnost. Gotovo podjednako prijeteci je rizik od inflacije i finansijske nestabilnosti aktualiziran globalnim finansijskim, zdravstvenim i ratom izazvanim tekućim krizama. Opći osjećaj neizvjesnosti također je posljedica normativne neorganiziranosti ili anomalije. Pravni sistem je fragmentirani

mozaik parcijalnih propisa, starih i novih, često nedosljednih, više puta mijenjanih i proizvoljno tumačenih. Preopterećenost pravila, propisa, administrativnih kodeksa i suprotstavljenih tumačenja zakona čini ih nerazumljivim. Novi ustav još uvijek nedostaje, jer o desetinama projekata žestoko raspravljaju podijeljeni parlamenti. Vladavina prava je ugrožena vanzakonskim odlukama najviših organa vlasti, uključujući i predsjedničku funkciju, i retroaktivnim zakonima koje povremeno donosi parlamenti. Povjerenje u kontinuitet, stabilnost i urednost društvenog života je efektivno narušeno. Stanje anomalije proteže se i na politički domen. Među širokim grupama stanovništva vlada potpuna dezorijentacija u mehanizmima pretjerano pluralističke i „demokratske“ politike.

Drugi opći faktor relevantan za nestanak povjerenja je uočena neefikasnost ili labavost kontrolnih agencija, koje bi trebale čuvati red, stabilnost i kontinuitet društvenog života. Agencije za provođenje zakona, od policije preko javnih tužilaštava do sudova, često se smatraju nesposobnim ili, još gore, pristrasnim ili korumpiranim. Otkriveni su slučajevi direktne korupcije u nekim regionalnim policijskim snagama, koji su doveli do otpuštanja visokih policijskih službenika. Nedosljedno krivično gonjenje „zločina bijelih okovratnika“, posebno onih kompromitirajućih političkih aktivista, naširoko se prijavljuje. Čini se da su neke sudske presude protiv zdravorazumskog i pravednog djelovanja kad izriču nesrazmjerno niske kazne ili čak oslobađajuće presude.

Jedan od izuzetno važnih faktora je i iscrpljivanje nekih oblika ličnog kapitala koje dotiče značajan dio stanovništva. Posljednji faktor koji pogoršava efekte svih prethodno spomenutih jeste relativno visok nivo očekivanja i težnji koje nosi 1992. godina. Iskustvo povjerenja i nepovjerenja uvijek se promatra u odnosu na standarde kojima procjenjujemo društvene objekte. Očigledno je, ako su standardi pouzdanosti postavljeni nisko, vjerovatnoća da će povjerenje biti ispunjeno veća je nego kada su standardi postavljeni visoko. Generalno rečeno, što su očekivanja realnija, veće su šanse za uspješno povjerenje, a samim time i za nastanak kulture povjerenja. I što su očekivanja manje realna, to su veće šanse za kršenje povjerenja i posljedičnu kulturu nepovjerenja. Čini se da je najvažniji faktor nepovjerenja u institucionalni poredak i nefunkcionalnost institucija široko rasprostranjena percepcija diskontinuiteta i neuspjeha demokratskih i tržišnih reformi (Sztompka 2003: 185).

Nekonsolidacija političke demokratije, izgradnja novih političkih institucija bila je najraniji fokus reformi počevši odmah nakon prvih parlamentarnih izbora 1990. Ali, trebalo je vremena prije nego što se formalna, pravna fasada pretvorila u djelotvoran, operativni okvir političkog života. Kada nove institucije počnu raditi i postanu ukorijenjene u civilnom društvu, one vrše snažan edukativni pritisak na povjerenje. Međutim, demokratska tranzicija prekinuta je nakon priznavanja nezavisnosti RBiH 1. marta 1992. godine ratom koji će zaustaviti pravno-politički razvoj mlade demokratije. *Nakon ponovne konsolidacije kapitalističkog tržišta i privatne svojine* donošenje Ustava 1995. i niza posebnih zakona koji se bave ekonomskom sferom izgradili su pravni temelj nove kapitalističke ekonomije. Reafirmiran je princip privatnog vlasništva, izvršena je privatizacija državnih preduzeća, s nedovršenim procesom vraćanja imovine oduzete tokom komunističkog perioda. Istovremeno se brzo pojavila nova kapitalistička infrastruktura: banke, berze, brokeri, osiguravajuća društva, kreditna udruženja, zajednički fondovi i tako dalje. Sve ovo trebalo je pružiti pogodan okvir za istinsku eksploziju preduzetništva, koje je tokom nekoliko godina evoluiralo od ulične trgovine i nedozvoljenih finansijskih spekulacija. Odgođena je demokratska reforma bosanskohercegovačkog društva, a uspostavljen je novi pravno-politički okvir i naziv države kao dio mirovnog sporazuma koji je trebao dati osnove za nastavak započete demokratske tranzicije, ali u potpuno izmijenjenim društvenim okolnostima i s potpuno pogrešno odabranim političkim akterima. Stabilnost i sigurnost uslova trgovine, kao i povoljno i sigurno poslovno okruženje u značajnoj mjeri su prekinuti. Realna perspektiva uključivanja u zapadne vojne, političke i ekonomske saveze je zaustavljena. Rastuća dostupnost dobrovoljnih udruženja, klubova, organizacija i slično, porast značaja spontanog društvenog učešća kao i proširenje ličnih mreža zadnjih deset godina ne mogu zamijeniti funkcioniranje institucija koje bi građanima pružilo osjećaj sigurnosti i podrške. Snažne osobne mreže prijateljstava, poznanstava i partnerstava naslijeđenih iz komunističkog perioda kao da nikada nisu ni postojale.

Proces oživljavanja povjerenja univerzalni je i neizbježni *proces generacijske smjene*. Kulture nepovjerenja duboko su ukorijenjene u historiji, proizvedene kao sedimenti frustriranih iskustava s povjerenjem i ponekad dodatno okamenjene inercijom. Nosioci takve tradicije nepovjerenja su generacije. To znači da moćno naslijeđe nepovjerenja proizašlo iz ranije historije, a internalizirano od strane generacija koje

su život provele u kulturama nepovjerenja, može izgubiti stisak kako se pojavljuju nove generacije, odgajane u drugačijim uvjetima, koji su pogodnije za oblikovanje povjerenja. To je povjerenje u procese na koje su primorani ne svojim izborom, nego ideološkim matricama koje su dovele do rata, a kasnije do osiromašenja i nepostojanja funkcionalnih društvenih okvira za izgradnju i oporavak postkonfliktnog društva (Sztompka 2003: 190).

Sam proces izgradnje institucija demokratskog društvenog uređenja nije dovoljan. Potrebno je reafirmiranje funkcionalnih praksi prethodnog političkog iskustva sa živućom, a narušenom kulturnom specifičnošću i tradicijom bosanskohercegovačkog društva. Proces razbijanja zajednice i funkcionalnog društva započet prije rata nastavljen je nametanjem artificalnih obrazaca društveno-političkog života neprimjerenog bosanskohercegovačkom historijskom naslijeđu individualnog i kolektivnog bosanskog identiteta.

„Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt 2003: 12). Uništenje ljudskog konteksta predstavlja na taj način uništenje moći pružanja smislenog odgovora na gubitak i pokušaj uništenja društva. U modelu „rješenja“ konflikta kao proizvod nerazumijevanja ili nehtijenja da se shvati multilateralni karakter bosanskohercegovačkog društva „međunarodna zajednica“ je doprinijela stvaranju etnički definiranih enklava kao političke strukture (Campbell 2003: 134).

„Društvo izvedbe” je pre svega društvo individualne izvedbe i „kulture individualizma plivaj ili potoni” – u kojem „svakodnevni život postaje neizvestan”, primoravajući pojedinca na „stanje konstantne pripravnosti”.

„Predvidljiv prihod, ušteđevina, fiksna kategorija „zanimanja”, sve to spada u neki drugi istorijski svet” sa „oblikom vladavine koji se, barem od vremena Tomasa Hobsa (Hobbs), smatra nemoguć: vladavina koja ne stiče legitimitet obećanjem zaštite i sigurnosti”.

Zygmunt Bauman

Adnan Džafić

**SOCIOLOŠKI MODEL DEKONSTRUKCIJE
SAVREMENOG BOSANSKOHERCEGOVAČKOG
DRUŠTVA**

Adnan Džafić

Sociološki model dekonstrukcije savremenog bosanskohercegovačkog društva

Uvodni kontekst

Društvene vrijednosti

Društvo se sastoji od ljudskih akcija – individualnih i kolektivnih. Društvo postaje ono što jeste samo zahvaljujući određenim radnjama koje poduzimaju njegovi članovi. Ljudi djeluju prema svojim uvjerenjima, ugrađujući ih u motivacije, razloge, poticaje, opravdanja za djelovanje. Među njihovim uvjerenjima nalazimo vrijednosti koje tjeraju ljude na akciju u svoju odbranu ili za njihovu afirmaciju. Tako vrijednosti kojih se ljudi drže, koje postaju široko rasprostranjene, ugrađene u kulturu kao „društvene činjenice“, u važnom smislu određuju šta ljudi rade, a time i kakvo je društvo. Nebrojene ilustracije iz historije pokazuju kako su ljudi, djelujući na vrijednostima kao što su pravda, jednakost, suverenitet, solidarnost itd., suštinski mijenjali svoja društva, npr. kroz revolucije. Stoga vrijednosti “sociološki impliciraju” teške, činjenične realnosti društvenog života. „Izbor je temeljna ljudska nevolja, vrijednosti kao kriteriji izbora su nezamjenjive komponente ljudskog postojanja. Ljudi crpe vrijednosti iz različitih skupova, artikuliraju vrijednosti, primjenjuju vrijednosti i donose odluke u neprestanom dijalogu, debati, razgovoru sa svojim bližnjima – direktnim i indirektnim, kako sa živima tako i sa mrtvima. Na taj način daju smisao, osmišljavaju svoje lične situacije i biografije, društvene sredine i historije svog društva. Nema razloga zašto bi sociolozi stajali po strani, izvinjavali se iz ove univerzalne ljudske igre konstrukcije značenja i ostali pasivni, odvojeni posmatrači. Prema novoj koncepciji vrednovanja koju sam pokušao predstaviti..., oni bi radije trebali svoju mudrost – zajedno, sa strane ili protiv drugih glasova – uključiti u javnu aksiološku debatu, doprinoseći svojim sociološki utemeljenim vrijednostima višoj kolektivnoj racionalnosti“ (Sztompka 2009: 59).

Vrednovanje kao konstrukcija značenja

Odnedavno se sociologija ponovo otvara prema vrijednostima i ponovo prihvata vrijednosti kao integralnu, legitimnu komponentu sociološkog rada. Analitička tipologija tri načina na koja su vrijednosti tretirane u sociologiji predstavlja se na sljedeći način: (a) kao pristrasnost, (b) kao ideologija, (c) kao dio značenja (Sztompka 2009: 40).

Vrijednosti se više ne tretiraju samo kao pristrasnost, niti kao ideologija, već kao imanentni dio značenja koji daje informaciju ljudskom individualnom i kolektivnom djelovanju. Novi pristup uložuje vrijednosti uključuje četiri tvrdnje. Prvo, ljudi svojim akcijama, situacijama, institucijama daju značenje. Drugo, to značenje se crpi iz različitih izvora (tradicija, religija, masovni mediji itd.). Treće, značenja se oblikuju u dijalogu, debati i direktno kroz razgovor i indirektno kroz masovne medije, književnost, umjetnost, filmove i drame. Četvrto, jedan od izvora značenja koji dobija sve veći značaj u ovom dijalogu je sociologija: njeni podaci, koncepti, modeli i teorije. I peto, rezultati socioloških istraživanja svih vrsta uključuju ili barem impliciraju vrijednosti. Fokus je na vrijednostima koje drže članovi društva i načinu na koji im vrijednosti pomažu da osmisle svoj život, a ne na vrijednostima koje drže sociolozi. Prepoznata je uloga sociologije u promicanju vrijednosti kao alata za konstruiranje značenja od strane običnih ljudi. I shodno tome uloga sociologa je redefinisana. Na sociologa kao istraživača, čistog učenjaka, gledalo se kao da se obraća drugim sociolozima, podvrgavajući rezultate ispitivanju „vršnjaka“. To je bila tipična uloga u domenu čiste društvene nauke, služeći aristotelovskoj „Episteme“. S druge strane, smatralo se da se sociolog kao stručnjak obraća nosiocima moći instrumentalnim savjetima o sociološki opravdanim sredstvima za postizanje ciljeva koje su oni definirali. Ova vrsta uslužne uloge tretirana je kao tipična za primijenjene društvene nauke, društveni inženjering, sociotehniku itd. Služila je aristotelovskoj „Techne“. Sada, u trećoj ulozi, na sociologa kao mentora gleda se kao na interakciju s običnim ljudima i sa činjeničnim, bez aksioloških poruka. Jedna svrha ovog kontakta je promoviranje određenih vrijednosti. Drugi je razotkrivanje lažnih pretpostavki i pogubnih implikacija predrasuda, stereotipa. Čineći sve ovo, sociolog služi aristotelovskoj „Fronesis“, tj. pruža razboritu praktičnu mudrost.

Novi pristup locira vrijednosti u rezultatima istraživanja, koji postaju resurs, skup vrijednosti što ih obični ljudi koriste u izgradnji značenja (a

ne profesionalni sociolozi u procesu istraživanja). Koje vrste rezultata može pružiti sociologija koji mogu direktno uključivati vrednovanja ili indirektno implicirati vrijednosti? Sociologija artikuliše poseban vokabular, jezik, pojmove koji su neophodni za razmišljanje o društvu i za identifikaciju pojava i događaja, fiksirajući se na značajne aspekte društvenog života. Mnogi sociološki koncepti ušli su u narodni jezik. Neki su koncepti novi što su ih izmislili sociolozi, npr. društvena uloga, uzori, društveni kapital, stigma, društvena klasa, isključenost, habitus. Drugi su dobili nova sociološki razjašnjena značenja, npr. ideologija, kultura, devijacija, identitet. Među njima nalazimo posebnu kategoriju pojmova sa snažnim vrijednosnim sadržajem, npr. pravda, jednakost, meritokratija, konsenzus, demokratija, ravnoteža, povjerenje, razvoj, modernizacija, trauma, napredak i mnogi drugi (Sztompka 2009: 53–54).

Promjene i kulturna trauma

Kulturna trauma za Sztompku predstavlja kulturološki definirani i interpretirani šok za kulturno tkivo društva, model traumatskog niza. „Kulturna trauma se tretira kao karika u tekućem lancu društvenih promjena; u zavisnosti od broja konkretnih okolnosti, kulturna trauma može biti faza u konstruktivnoj morfogenezi kulture ili u destruktivnom ciklusu kulturnog propadanja“ (Sztompka 2000: 449).

Iskustvo 20. vijeka koje oličava društvenu promjenu u neuporedivim razmjerama ostavlja nas u drugačijem raspoloženju – ni previše optimistički ni progresistički. I osjećamo se skeptičnije jer smo u olakšanju vidjeli mračno lice promjene: troškove, bol i patnju koje ona može donijeti. Ako pogledamo načine na koje sociološke teorije percipiraju i konceptualiziraju historijsku promjenu, možemo razlikovati tri vrste dominantnih diskursa. Prvo, tokom cijelog 19. vijeka preovladavao je *diskurs progres*, koji je pratio rađanje i širenje trijumfalne moderne. Zatim, negdje sredinom 20. vijeka bili smo svjedoci propadanja ideje napretka i uspona *diskursa krize*. „A sada, krajem dvadesetog vijeka, odjednom sve češće čujemo – u medijima, u političkim govorima, u svakodnevnom govoru – čudna riječ trauma, koja više nije ograničena na bolnice i psihijatrijske odjele“ (Sztompka 2000: 449).

U medicinskom jeziku ovaj termin odnosi se upravo na uticaj iznenadnog događaja, koji ostavlja dugotrajne, destruktivne efekte na *tijelo*,

onesposobljujući ga u nekim važnim aspektima. Prošireno na psihijatrijski diskurs, to je slično dugotrajnom destruktivnom uticaju na *ličnost*, koji rezultira nekim oblikom mentalne ili emocionalne nesposobnosti. Pojam traume primijenjen na društveni domen značio bi potragu za negativnim efektima na *društveno tijelo*. Trauma bi ukazivala na specifičnu patologiju društvenog djelovanja. Da bi društvena promjena bila potencijalno traumatizirajuća, mora imati *četiri karakteristike*, od kojih sve moraju biti prisutne u sprezi. Takvu promjenu obilježava poseban *vremenski kvalitet* – nagla je i brza. Ima posebnu *suštinu i obim* – radikalna je, duboka, sveobuhvatan, dodiruje jezgro. Ona ima posebno *porijeklo* – doživljava se kao nametnuta, egzogena, koja dolazi izvana, kao nešto čemu sami nismo doprinijeli, ili ako jesmo, onda samo nesvjesno (trpimo 'traume, traume nam se događaju', susrećemo 'traume'). *Susreće* se s određenim mentalnim okvirom – percipira se kao neočekivano, nepredviđeno, iznenađujuće, šokantno, odbojno. U društvene promjene koje bi odgovarale prethodno navedenim karakteristikama kulturne traume Sztompka (2000: 451) ubraja: revolucije (bilo pobjednička ili neuspješna), državni udar, rasni nemiri; kolaps tržišta, krah na berzi; radikalne ekonomske reforme (npr. nacionalizacija ili privatizacija); prisilna migracija ili deportacija, etničko čišćenje; genocid, istrebljenje, masovna ubistva; akti terorizma ili nasilja; ubistvo političkog lidera, ostavka visokog funkcionera; otvaranje tajnih arhiva i otkrivanje istine o prošlosti; revizionističko tumačenje nacionalne herojske tradicije; kolaps carstva, izgubljeni rat (Sztompka 2000: 452). Međutim, Sztompka dalje objašnjava da takvi događaji ne moraju svi izazvati traumu (iako pod nekim uslovima svi *mogu*, a neki od njih zapravo *jesu*); drugo, nastale traume mogu biti radikalno nejednake snage, trajanja i značaja; i treće, *kulturna* trauma ne mora se uvijek pojaviti (efekti potencijalno traumatizirajućih događaja mogu biti različiti, prelazeći ili ne dostižući nivo kulturne traume). Trauma nije stabilno stanje, već dinamičan, evoluirajući proces.

Polazna tačka ovakve analize jeste pojava neke iznenadne, radikalne, sveobuhvatne društvene promjene (revolucije, iznenadni društveni prevrati su vrhunski primjeri). Ovakva promjena ogleda se u domenu kulture: javlja se napetost između starih kulturnih propisa (pravila, vrijednosti, značenja, simboli, diskursi itd.) i kulture u nastajanju adekvatne novim društvenim uslovima. Zbog kulturne inercije naslijeđe ranije, zastarjele kulture preživljava sistem za koji je bila funkcionalno adekvatna, te neko vrijeme koegzistira s novom kulturom, postajući

tako funkcionalno neadekvatna za novi sistem. Ovo stanje kulturnog rascjepa ili ambivalentnosti pruža pogodnu pozadinu koja može iznjedrili potpunu kulturnu traumu: *kulturološki definiranu ranu u istoj kulturi*. Društvene promjene su također sklone da izazovu poremećaj životnog svijeta, dovodeći do nekoliko potencijalno traumatizirajućih događaja ili situacija. Ljudi koriste raspoloživu zbirku kulturnih resursa za tumačenje tih događaja ili situacija. Neka tumačenja ih smatraju traumama. Pojavljuje se traumatsko stanje. Kao odgovor na to ljudi pribjegavaju raznim strategijama suočavanja. U međuvremenu društvene promjene se odvijaju samostalno prema svom specifičnom tempu i konkretnoj uzročnosti.

Kada parametarske promjene pogoršavaju traumatizirajuće situacije, ljudi pribjegavaju neefikasnim (ili čak kontraefikasnim) strategijama suočavanja, a zastarjela kultura se podržava i održava opsesivnom kultivacijom sjećanja. Druga je benigna parametarska promjena koja poboljšava traumatizirajuće situacije, zajedno s efikasnim suočavanjem sa traumom, i izbljedjelim zastarjelim kulturnim naslijeđem kroz generacijsku promjenu. Te tri sile zajedno rezultiraju ublažavanjem ili eliminacijom traume i vode ka konačnom učvršćivanju nove kulture. Ovdje kulturna trauma, uprkos svojim neposrednim negativnim, bolnim posljedicama, pokazuje svoj pozitivni, funkcionalni potencijal kao snaga društvenog nastajanja. Uprkos narušavanju i rasulu kulturnog poretka koji donosi, u različitim vremenskim okvirima može se posmatrati kao sjeme novog kulturnog sistema, poticaj za *kulturnu konsolidaciju ili izgradnju* (Sztompka 2015: 463–454). *Traumatsko stanje, uzrokovano traumatizirajućim događajima ili situacijama, kulturološki interpretiranim kao traume, u najopćijim terminima je neobično stanje, neuobičajeno stanje stvari: neki poremećaj, dislokacija ili poremećaj, pod uvjetom da se doživljava ili percipira negativno – kao bolan, štetan, neprijatan, odbojan. Ali, da li kulturna trauma uvijek proizlazi iz nekog neuspjeha ili nepovoljne pojave (drugim riječima, jesu li traumatizirajući događaji uvijek negativni)? Može li kulturna trauma također proizaći iz uspjeha ako je neočekivana, nenaviknuta, prelazi neki nivo, podriva normalne rutine kolektivnog života? Drugim riječima, mogu li traumatizirajući događaji biti – objektivno – pozitivni, korisni? Nagovještaj takve mogućnosti daje Emile Durkheim u svojoj raspravi o anomiji (1951). Dobar primjer na makroskali jeste kolaps komunizma i duboke, radikalne transformacije istočnoevropskih društava. To je događaj koji je većina ljudi dočekala s najvećim entuzijazmom*

i za neko vrijeme i neke grupe to je rezultiralo traumatskim iskustvima poznatim kao bolovi tranzicije (npr. nezaposlenost, degradacija statusa, osiromašenje, porast kriminala) (Sztompka 2000: 458).

Trauma je „društvena činjenica“ u dirkemovskom smislu tog pojma: podijeljena je i široko rasprostranjena među članovima određene grupe. Ona poprima faktičnost ili eksternost u odnosu na svakog od njih i doživljava se kao nametnuto i ograničavajuće za njihove postupke. Trauma je *kolektivni fenomen*, stanje koje doživljava grupa, zajednica ili društvo, kao rezultat razornih događaja koji se kulturno tumače kao traumatizirajući. Trauma utiče na kolektivitet i stoga se ne može tretirati kao individualni psihološki problem (kao što se tretira u bogatoj psihoanalitičkoj literaturi) (Sztompka 2000: 58).

Ključna varijabla u analizi traume može biti upravljanje različitim resursima, *društvenim i kulturnim kapitalom*. Ovakva varijabla pomaže u opažanju, definiranju i aktivnom suočavanju s traumama. Čini se da je centralni faktor u istraživanju kulturne traume obrazovanje. Što je nivo obrazovanja viši, to ljudi postaju perceptivniji i osjetljiviji na kulturološke traume. A u isto vrijeme bolje su opremljeni da izraze traumu. Nije ni čudo što su neke suptilnije i skrivenije traume prvi uočili i dijagnosticirali intelektualci, filozofi i društveni naučnici, koji su dali gotove definicije i simboličke okvire za druge ljude da ih pakuje. Obrazovanije grupe obično imaju i bolje vještine za aktivno suočavanje s kulturnim traumama. Ali i drugi faktori, osim obrazovanja, također mogu igrati važnu ulogu. One vrste trauma koje potječu iz kulturnog sukoba ili multikulturalizma, *tolerantni, relativistički stavovi* – za razliku od etnocentrizma ili dogmatizma – omogućit će ljudima da se bolje nose s traumom. Druga varijabla može se nazvati *društvenom ukorijenjenošću*. Naprimjer, u studijama postkomunističkih društava uočeno je da će oni koji imaju bogate društvene mreže poznanstava, brojne prijatelje i snažnu podršku porodice biti mnogo bolje pripremljeni da se nose s traumatičnom preorijentacijom na kapitalističko poduzetništvo, slobodno tržište i individualističku odgovornost. Giddens zaokružuje svoj prikaz kasne modernosti (1990) raspravom o tipičnim reakcijama koje ljudi poduzimaju da bi se prilagodili sveprisutnoj neizvjesnosti ili riziku. Prva je pragmatično prihvaćanje ili poslovni stav, koji se manifestiraju u fokusiranju na svakodnevne zadatke i potiskivanje anksioznosti iz svijesti; drugi je održivi optimizam, vjera da će nekako stvari ispasti bolje i da će opasnosti biti izbjegnute, kao rezultat

providnosti, ili nauke, ili tehnologije, ili krajnje ljudske racionalnosti; treći je cinični pesimizam, sa skraćenom vremenskom perspektivom i hedonističkom težnjom da se uživa u životu ovdje i sada, prije nego što nas zadese opasnosti; četvrto, postoji radikalno osporavanje percipiranih izvora opasnosti, koje se uglavnom odvijaju u okviru društvenih pokreta.

Tok društvenih promjena je sveprisutan i kontinuiran; ne poznaje ni početke ni krajeve. Svaka epizoda promjene javlja se iz različitih razloga, često kontingentnih i različitih od drugih epizoda. „U okviru toka društvenih promjena traumatska sekvenca se može pojaviti u dvostrukom kapacitetu: kao posljedica nekih drugih promjena (precipitirajući događaje u pogodnom kontekstu), ali i kao pokretač specifične vrste promjena (akcije suočavanja i preoblikovanja struktura ili kulture). Da bismo bolje sagledali ovu dvojnost, prisjetimo se glavnih tačaka argumenta“ (Sztompka 2000: 459).

Modernizacijske promjene

Opći proces modernizacije, prema Kalanju (2007), obuhvata četiri međusobno povezane dimenzije: političku modernizaciju, odnosno razvoj ključnih institucija – političkih stranaka, parlamenta, slobodnog i tajnog glasovanja, koje omogućavaju učešće u donošenju odluka; ekonomsku modernizaciju, koja obuhvata rastuću podjelu rada, upotrebu upravljačkih tehnika, usavršavanje tehnologije i povećavanje trgovačkih olakšica; društvenu modernizaciju, što dovodi do sve veće pismenosti, urbanizacije, opadanja tradicionalnog autoriteta i rastuće socijalne i strukturalne diferencijacije; kulturnu modernizaciju, obilježenu procesom sekularizacije u kojemu religijsko mišljenje, praksa institucije gube svoje presudno društveno značenje. „Bilo bi, dakle, ispravnije govoriti o modernizacijama koje opću ideju modernosti uvijek kombiniraju s različitim kulturnim i društvenim iskustvima i isprepliću se s različitim vrstama identitetskih obrazaca i konstrukcija“ (Kalanj 2007: 114).

Bosanskohercegovačko društvo kao i društva susjedstva prošla su u doba modernizacije kroz slične etape. Naime, u 19. stoljeću austrougarska uprava bila je nosilac početnih faza modernizacije, naročito u dijelu ekonomske i društvene modernizacije u zemljama jugoistočne Evrope. Rimac (2016) navodi u trodimenzionalnom procesu modernizacije u Republici Hrvatskoj pored ove prve faze koju naziva industrijskom još

dvije faze – fazu socijalističke modernizacije i modernizaciju nakon 1990. godine. „Osnovna ideja socijalističke tranzicije polazila je od ideje da će promjenom načina proizvodnje biti pokrenuti i drugi modernizacijski procesi koji će ubrzano modernizirati socijalističke države. No kako se modernizacija provodi političkim pritiskom vladajućih elita, cijeli niz modernizacijskih procesa, osobito u 'duhovnoj' sferi, je nametnut i kontroliran od vladajućih elita“ (Rimac 2016: 122). U zemljama koje su spontano ušle u modernizacijski proces razvoj novih ekonomskih elita proizašao je iz industrijske revolucije i na taj način definirao potrebe za promjenama u drugim sferama. Reforme političkog sistema koje se ogledaju u procesu uvođenja demokratije posljedica su potrebe za radnom snagom u industrijskim središtima. Zadobivanje političke vlasti u prvoj fazi demokratske konsolidacije društava postaje najprije potreba da se oslobađanjem kmetova ubrza proces industrijskog rasta. „Definiranje slobode pojedinca je temelj uspostave tržišta rada i pospješuje mogućnosti ekonomskog razvoja. Ostali politički ciljevi, demonarhizacija i uspostava nacionalne države su možda usputne faze u demontiranju dotadašnjeg načina uspostave političke moći. Uspostava pravne države, te unutar pravnog sustava uspostava osobne pravne odgovornosti slijed je promjena u normativnoj sferi koje slijede osnovnu ideju oslobađanja radne snage prethodnih ograničenja starog sustava. Tek kasnije pravo postaje i arbitar na oslobođenom tržištu“ (Rimac 2016: 122). Obrazovanje i znanost postavljaju se u funkciju rasta industrijske proizvodnje. Racionalna administracija predstavlja prvi cilj modernizacije, racionalnost u oslobađanju od prepreka ubrzavanju industrijske proizvodnje i ekonomskog rasta. Ekonomske i upravljačke (političke) elite imaju podudarne ciljeve u dugoročnom razvoju društva prema gomilanju bogatstva kroz veću proizvodnju. Društveni konsenzus na taj način se uspostavlja na temelju simboličkog ujedinjavanja sa zajedničkim ciljem – rast ekonomske moći nacionalnih ekonomskih elita. Društveni konsenzus koji se temelji na uspostavljanju cilja u formi ekonomskog rasta morao se opravdati djelomičnom redistribucijom ekonomskog prihoda, što postaje glavni zadatak političkih elita. Redistribucija nacionalnog bogatstva mjerila se u okvirima racionalnog održavanja balansa koncentracije kapitala i potrošnje stanovništva koje kao radna snaga pridonosi svojim radom rastu kapitala. „Stoga politički programi u najrazvijenijim zemljama u prvom redu razvijaju modele društvene redistribucije unutar balansa održavanja kapitala i rasta proizvodnje, te upravljanja simboličkim elementima kohezije nacionalne države“ (Rimac 2016: 123).

Razvoj modela države blagostanja pokazao je tokom vremena širenje modela redistribucije društvenog bogatstva u druge sfere svakodnevnice u skladu sa materijalno-tehničkim razvojem – mogućnost oblikovanja slobodnog vremena, te iskazivanje viših motivacijsko-vrijednosnih ciljeva većih grupa stanovništva, što otvara osnovu za rast tercijarnog sektora. Politički modeli od početne faze usmjerene na razvoj ekonomskog sektora i zadovoljavanja materijalnih sredstava mijenjaju pogled na politiku iz djelatnosti usmjerene na ispunjavanje nacionalnih ciljeva na djelatnost osiguravanja boljeg života stanovništva i ostvarivanja prava na pojedinačne slobode i razvoj individualnih samoaktualizacijskih obrazaca u današnje vrijeme.

Socijalistički model modernizacije u prvom planu bio je usmjeren na ekonomsku modernizaciju koja se trebala ostvariti akumulacijom prvobitnog kapitala kroz poljoprivredu umjesto putem industrijskog razvoja (Musabegović 1997)¹. Druga veoma značajna greška ovog modela modernizacije ogledala se u nametanju modernizacijske tranzicije od političkih elita kroz osvajanje političke vlasti i upotrebu represivnog aparata države. Sfere duhovne tranzicije, pravo, religija i znanost, umjesto da budu potaknute ekonomskim razlozima i motivima rasta ekonomije, u socijalističkim zemljama promjene u vezi s tim su prisilne i oblikovane sukladno motivima socijalističkih političkih elita da se održe na vlasti.

42

U periodu nakon započete društveno-političke tranzicije na početku devedesetih godina 20. stoljeća zadobivena nezavisnost i započeta tranzicija biva zaustavljena ratom. Započeta ekonomska reforma nastavlja se u periodu postratne rekonstrukcije uništenih i devastiranih kapaciteta, ali dolazi i do deindustrijalizacije kroz propadanje ekonomskih subjekata koji se ne uspijevaju transformirati i modernizirati u naglom nazatku s razvijenim sistemima naviknutim na konkurenciju globalne ekonomije. Slabe ekonomske elite naviknute na ekonomsko poslovanje na socijalističkim principima pripadale su političkim elitama koje nisu imale znanja za racionalno upravljanje ekonomijom. Većina dotadašnjih „ekonomskih elita“ povlači se u sferu politike, iz koje su u ekonomiju i delegirane, kreirajući političke programe koji su, što se tiče ekonomije, uglavnom vezani za neadekvatno oporezivanje slično socijalističkom modelu oporezivanja obrtnika, te političke programe u kojima su planirana redistribucija nacionalnog proizvoda i socijalni transferi znatno iznad

¹ „Iz naprijed naznačenog je vidljivo da su poljoprivreda i selo u prvom poslijeratnom periodu poslužili kao najznačajnija akumulaciona osnova za razvoj industrije, a onda i ukupni društveni razvoj“ (Musabegović 1997: 202).

mogućnosti ekonomije (Stambolieva 2011).² S druge strane, ekonomska sfera ostaje bez elita i tek u malom broju slučajeva preživljava na interesu stranih ulagača za prirodne resurse, a ne za znanje i organizacijsku strukturu prethodnih proizvodnih kapaciteta. Politička sfera, iako preuzima demokratski ustroj, opterećena je oblikom upravljanja koji je preuzet od starih političkih struktura. Politički programi su bez referiranja na potrebe rasta privrede, upravljanje socijalnim transferima odvija se putem socijalnog nagrađivanja za pripadanje pojedinoj političkoj opciji.³ Jedina promjena je u tome što su sada zbog većeg broja političkih opcija veze zasnovane na logici pripadanja jednoj političkoj opciji i stoga mogu biti neproduktivne u vrijeme kada politička opcija nije na vlasti (Kalanj). Racionalno upravljanje društvom zahtijeva korištenje svih dostupnih ljudskih resursa. Politika inkluzije zasniva se na ideji povećanja kapaciteta društva da iskoristi sve svoje ljudske potencijale. Upotreba znanja i nauke, kao motora za ubrzavanje ekonomskog rasta, biva iskorištena i uvjetovana političko-ideološkim podjelama.

U analizi posttranzicijskog stanja društava jugoistočne Evrope korisno bi bilo primijeniti model analize uspješnosti društva koji predlaže Bolčić (2019b). Stanje uspješnog društva, prije svega, ogleda se u izrazitom poistovjećivanju većine članova s institucionalno datim društvom. Naročit značaj u promatranju dosega uspješnosti navedenih društava imalo bi posmatranje sistema svojinskih odnosa, analiza sistema društvene promocije, koja bitno određuju društvene procese koji vode ka uspješnosti ili neuspješnosti javnih politika. Pored navedenih faktora uspješnosti važan je naglašeni trend "etnonacionalizacije" ovih društava. Ignorisanje naučnih saznanja koja nude društvene nauke od strane posjednika moći faktor je ustrajnosti neuspjeha društava (institucionalnih i vaninstitucionalnih) u oblikovanju i realizovanju javnih politika (Bolčić 2019b: 758). U Bosni i Hercegovini i okruženju, osim zemalja koje su postale dio Evropske unije a više ili manje prevazišle su tranzicijske poteškoće, model društvene participacije slobodnih pojedinaca i dalje je blokiran političkom kontrolom ekonomskih resursa i modelom isključivanja iz društvene raspodjele na osnovi ideološkog pripadanja jednoj od političkih opcija. U interpretaciji modernizacijskih obrazaca stanje u BiH obilježeno

2 „(...)demonstrira sistem koji je ostao iz prethodnih socijalističkih vremena, finansijski i organizaciono slab, duboko narušen posljedicama rata i fragmentiran po etničkim linijama. Zbog toga politika socijalne zaštite ne ispunjava svoju svrhu u Bosni i Hercegovini, ostavljajući mnoge ljude van sistema...“ (Stambolieva 2011: 10).

3 "...upravljanje u Bosni i Hercegovini može se okarakterizirati kao neopatrimonizam, definiran pokroviteljstvom i klijentelističkim odnosima moći unutar institucija formalne pravne države" (Shank 2017a: 671). Prema Shanku, neopatrimonizam predstavlja proces u kojem funkcioniraju formalna pravila, ali u realnosti istog režima neformalna pravila i norme imaju prednost pred formalnim institucijama.

je nizom anomalija koje društvo i pojedine elite nasljeđuju iz prethodnog razdoblja modernizacije. Zauzimanje pozicija političke moći od političkih aktera stvara političke elite, koje mogu funkcionirati bez potrebe da se referiraju na ekonomsku efikasnost kao ključni element provjere svrsishodnosti političkog upravljanja.

Bivše socijalističke zemlje, umjesto usmjerenja na izgradnju države blagostanja i društvenoga konsenzusa, usmjeravaju se na polje političkog uspostavljanja nacionalnih država, kao što su to radile demokratske / nacionalne države na kraju 18. stoljeća.⁴ Iz tog razloga su te zemlje imale traumatičnu ekonomsku tranziciju iz planske socijalističke ekonomije u tržište koje nije više definirano nacionalnim granicama, već se integracijom i globalizacijom proširilo izvan dosega nacionalnih političkih elita. Dok se normativno poželjna varijanta kapitalizma temelji na poduzetništvu, politički kapitalizam se temelji na klijentelizmu i korupciji (Dolonec 2016: 94). S druge strane, prema Kalanju (1998), „simbolička racionalnost tranzicijskog razdoblja bitno je usmjerena na preuzimanje, oponašanje i uzdizanje zapadnog kulturnog obrasca“ (Kalanj 1998: 39). Razvijajući ovaj pristup, analitičari već neko vrijeme teže odrediti varijante kapitalizma koje su nastale raspadom socijalističkih ekonomija Istočne Evrope, ističući kao njihove zajedničke karakteristike deindustrijalizaciju i visoku nezaposlenost, visoku izloženost investicijskim strategijama multinacionalnih kompanija i ulagačkim odlukama stranih banaka, pad ukupnog nivoa javnog ulaganja u socijalnu zaštitu, pad rashoda za penzije i obrazovanje, rast nejednakosti prihoda te rastući rizik siromaštva. Odrediti uticaj varijanti kapitalizma u navedenim zemljama značilo bi izvršiti analizu na efekte različitih varijanti kapitalizma s obzirom na međunarodnu konkurentnost te pitanja efikasnosti i produktivnosti s jedne strane, te na efekte u postizanju društvenog prosperiteta s druge strane (Sztompka). Zbog društveno-povijesnih specifičnosti zemalja koje su napustile socijalistički/komunistički model društvenog uređenja na području Evrope Dolonec ukazuje na problematična stajališta o društveno-ekonomskom razvoju zemalja bivše SFRJ. Ona tvrdi: „...zauzeti sociološku perspektivu znači poći od pretpostavke da je ekonomsko djelovanje

4 „Moderna je država nastala u 15. i 16. stoljeću u Europi proširenjem dosega efektivne i stabilne političke vlasti od pojedine feudalne domene na šire područje koje će postati teritorij nacionalne države. Monopolizacija sile, kao i jamstvo mira i sigurnosti koje na njoj počiva, omogućena je trostrukom organizacijskom inovacijom u modernoj državi: stvaranjem profesionalne vojske, različite od oružane svite feudalalaca; uvođenjem poreza, različitih od davanja podložnika feudalnoj vlasteli; i organiziranjem državne uprave, različite od skupa dvorjanika na dvoru vladara. Tek državna uprava dala je i vojsci i financiranju onu stabilnost bez koje bi jamstvo mira i sigurnost na čitavom području moralo ostati prazno obećanje“ (Pusić 2002: 68).

različitih društvenih aktera odraz njihova položaja u društvu i s time vezanog ekonomskog interesa. Iz takve perspektive prilično je razvidno da je ekonomska liberalizacija u interesu elita, dok ekonomski paternalizam razumljivo odražava interese većine“ (Dolonec 2016: 105). Pored navedene tvrdnje ista autorica smatra da nema nekog idealnog modela društveno-ekonomskog puta jednakog za sve zemlje bivšeg socijalističkog ustroja, već da treba uzeti u obzir, pored općih osnovnih postavki razvoja demokratskog društva i dimenzija modernizacije koje smo naveli na početku teksta, i određene kulturno-historijske specifičnosti pojedinih društava kako se ne bi ponovo zapalo u ideološke matrice „ispravnog“ i „pogrešnog“ modernizacijskog modela.

Faktori uspješnosti društva

Neuspješnost postjugoslavenskih društava ogleda se i u odnosu prema trendovima, kako u njihovom geopolitičkom okruženju tako i u odnosu prema raširenim očekivanjima građana tih društava u vremenu i nakon „raspada“ prethodnog jugoslavenskog društva. „Većina tih društava ne uspijeva, ni nakon gotovo tri decenije (od 1990) ostvarivati društveni proizvod po stanovniku kakav je bio 1989. godine, kao što ne uspijeva kontinuirano ostvarivati ni druge pokazatelje pozitivnog ekonomskog razvoja i višeg kvaliteta života ljudi u ovim novim društvima. Ova društva imaju značajno i kontinuirano, privremeno i trajno, iseljavanje stanovništva i, posebno, iseljavanje najkvalitetnijih segmenata radne snage. U njima dominiraju neuspješne političke, ekonomske i kulturne elite koje ne uspijevaju ostvarivati javne politike u funkciji približavanja ovih društava modernim uspješnim društvima“ (Bolčić 2019b: 761).

Egzistencijalni oslonac čovjeka kao pojedinca je društvo. Čovjek kao pojedinac može privremeno biti „isključen iz društva“, ali trajna isključenost iz društva dovodi u pitanje ljudsku egzistenciju društveno isključenih pojedinaca. Društvo s kojim se niko ne poistovjećuje ne postoji kao realno društvo. Uspješnim društvom ne označava se neko društvo samo zato što ono raspolaze velikim materijalnim (novčanim) sredstvima (Bolčić 2019b: 762). Mir, odsustvo građanskog rata, odsustvo korupcije, vladavina prava, postojanje institucija koje sprečavaju upotrebu sile prinude od strane države uvjet su uspješnosti društva i funkcionalnosti

institucija.⁵

U svakom društvu od presudne je važnosti ono što se u društvu čini radi aktiviranja i umješnog korištenja raspoloživih resursa, a ne samo bogatstvo ili oskudnost tih resursa. Pored raspolaganja i angažiranja svih raspoloživih resursa važno je istaći da su svojinski (vlasnički) odnosi bili neadekvatno uređeni u godinama „socijalističke izgradnje“ u Jugoslaviji, u režimu „društvene svojine“. Stanje neadekvatno uređenih vlasničkih odnosa traje i dalje u većini postjugoslavenskih društava. Postoje tek generalno, ustavno, određena osnovna svojstva svojinskih odnosa, parcijalni zakoni o „privatizaciji“ i neke druge zakonske norme kojima se uređuju svojinski odnosi, ali ne postoje cjeloviti sistemski zakoni o svojinskim odnosima. Svođenje „svojinskih reformi“ isključivo na „priču o privatizaciji“ društvenih i državnih firmi nije bio valjan strateški smjer u sređivanju vlasničkih odnosa u postjugoslavenskim društvima. „Vlasničkim se odnosima reguliraju i bitni privatni i društveni interesi, uređuju se i načini izbegavanja sukoba interesa, kao i nelegitimna upotreba moći (sile) u prisvajanju koristi od upotrebe određenih dobara“ (Bolčić 2019b: 764). Identifikacija izrazite većine članova datog društva s „vlastitim društvom“ podrazumijeva stabilnu društvenu integraciju i funkcionalnu društvenu solidarnost. Uspješno društvo mora biti uređeno po volji svojih pripadnika⁶, omogućavati realizaciju njihovih individualnih interesa, ali ono mora imati i mehanizme za osiguravanje nužne funkcionalne solidarnosti radi zadovoljavanja potreba onih dijelova društva koji u datim okolnostima nisu u stanju vlastitim aktivnostima osiguravati elementarno zadovoljavanje ljudskih potreba. Radi se o solidarnosti što rezultira sistemski uređenom solidarnošću kojom društvo osigurava elementarnu ljudskost življenja svih pripadnika datog društva. To je tekovina modernosti

5 U sociološkom razumijevanju društvene uspješnosti Bolčić navodi kao važna sljedeća svojstva: – razvijena društveno-sistemska sposobnost aktiviranja i upotrebe, i to efektivne upotrebe raspoloživih materijalnih i ljudskih resursa datog društva; – dostignuti kvalitet svakodnevnog življenja, i to najšireg kruga ljudi u datom društvu; – pozitivni bilans u razmjeni dobara i usluga sa drugim društvima; – institucionalno razvijena sposobnost razvijanja i primjene inovacija i svih vidova društveno-korisne kreativnosti; – institucionalna sposobnost blagovremenog i nerazornog prevladavanja unutrašnjih društvenih konflikata; – institucionalna sposobnost održavanja stabilne društvene integracije i funkcionalne socijalne solidarnosti; – društveno-sistemska sposobnost uspostavljanje i ostvarivanje društvene klime za spokojan svakodnevni život, gdje prevladavaju osjećanja ljudi da žive život koji je ljudski primjeren i koji vrijedi živjeti. Svaki od navedenih kriterija društvene uspješnosti ima više konkretnih indikatora koje je, pojavno, u svakodnevnom životu, nekad lakše, nekad teže prepoznati i definisati (Bolčić 2019b: 763).

6 „U instituciji su motivi, interesi, potrebe ljudi u određenoj društvenoj zajednici pretvoreni u trajne institucionalne svrhe, a norme koje čine građu institucije postale su, pretekom vremena, normativna očekivanja čitave društvene sredine. Pretvaranjem motiva, interesa i potreba ljudi u svrhe institucije prestaje motivacijsko djelovanje tih pobuda. Njihovo je trajno zadovoljavanje sada osigurano kroz instituciju, pa one više nisu predmet neprestane pozornosti interesenata. Organizacija se, kao rasprostranjeni oblik društvene strukture, pojavljuje tek s afirmacijom racionalne orijentacije u svijesti ljudi (Weber, 1921). Osnivači postavljaju organizaciji ciljeve formalnim aktom o njezinu osnivanju, a na isti se takav formalni način utvrđuju međusobni odnosi između članova organizacije kao i predviđene metode rada“ (Pusić 2002: 175).

bazirana na iskustvu da su funkcionalna solidarnost i dobra društvena integracija uslov svakog trajnijeg društvenog napretka, da su, u krajnoj instanci, bitan faktor i ekonomske efikasnosti modernih društava.

Dalje, razdoblje u kome živimo nekoliko decenija jeste i razdoblje masovne dugotrajne nezaposlenosti, koja uporno traje, uprkos raznim ekonomskim i drugim politikama aktualnih vlasti. Ovakva masovna i dugotrajna nezaposlenost svakako je obilježje i jedan od važnih generatora društvene neuspješnosti i društvenog urušavanja. „Dugotrajna nezaposlenost dovodi do temeljnog razaranja društva. Jer, ljudi, koji ostanu bez radne i egzistencijalne uloge u društvu, suštinski ostaju bez društvenog statusa, 'ostaju bez društva'. Ali, tada i oni 'okreću leđa društvu', prestaju misliti o društvu, o 'drugima'. 'Oficijelno društvo', država i njene institucije, mogu omogućavati, podsticati civilno delovanje svojih pripadnika, ali to 'oficijelno društvo' može i otežavati, pa i sprečavati takvo delovanje“ (Bolčić 2019b: 767).

Puka promjena političara u institucijama vlasti ne daje očekivane rezultate. Moderna, demokratski ustrojena društva trebala bi generisati nastajanje i opstajanje uspješnih i uglednih elita, posebno respektabilnih političkih elita. Ako se sistem društvene promocije gradi na usponu pogrešnih, nekvalitetnih ljudi, čim se nagrađuju oni koji nagrade ne zaslužuju, to ima svojevrsno „kancerogeno“ djelovanje na druge sfere društva.⁷ Ekspertnost, kompetentno poznavanje date oblasti u kojoj valja djelovati, što uključuje i odgovarajuće, često i višegodišnje iskustvo svakodnevnog rada u datoj oblasti, reklo bi se da to nisu više presudni momenti u izboru ljudi na važne funkcije. Time se uspostavlja jedan osoben paradoks – da savremena društva koja se hoće uspostaviti kao „društva znanja“ urušavaju jedan od temelja njihove uspješnosti, a to je istinska profesionalizacija svih sfera društvenog djelovanja.

U društvenim okolnostima gdje je društvo reducirano na neku posebnu teološku, etnonacionalnu ili ideološku „zajednicu“ uspostavlja se svojevrsna vrijednosna pristrasnost, gdje se primjenjuju različita mjerila valjanog ponašanja za one „naše“ i one „koji nisu naši“. Moderna društva su više ili manje heterogene zajednice, to su u biti političke zajednice ravnopravnih građana, uprkos njihovim brojnim socijalnim razlikama, te svaki vid podređivanja društva nekoj užoj društvenoj grupaciji generira niz

⁷ „Etnonacionalizacija“ društva može zagovarati, podržavati i sprovesti se s osloncem na raznolike ideologije – doskorašnju „socijalističku“, kao i antikomunističku, liberalnu, socijaldemokratsku, konzervativnu, rojalističku, a nacionalizam je tek jedan od više ili manje naglašenih „slojeva“ datih ideologija i programa političkog djelovanja (Bolčić 2019a: 336).

nepovoljnih društvenih posljedica, koje onda nepovoljno utiču na ukupnu uspješnost datog društva. Generiranju društvenih rascjepa po etničkoj liniji koji se racionalno teško prevladavaju čine sporednim sve druge društvene podjele, podjele po ekonomskoj, profesionalnoj, obrazovnoj, spolnoj, starosnoj, uže teritorijalnoj (lokalnoj, regionalnoj) osnovi. Društvo se želi vidjeti kao zajednica jedinstvenih interesa, iako ono to u svojoj realnosti nije. „U društvenoj realnosti, 'građani' ('državljeni') nisu interesno homogeni. Njihovi društveni problemi obično su različiti, jer su njihovi interesi različiti. Uloga je sociologa da ukazuju na tu realnu društvenu heterogenost, na podele koje u društvu realno postoje. Javne politike koje ignorišu realne društvene podele, a javne politike su nekad takve da i dovode do dubokih društvenih rascjepa, ne mogu biti uspješne javne politike. Javne politike mogu biti i direktni izazivači takvih rascjepa u društvu, kada interese jednog dela društva institucionalno čine centralnim državnim i društvenim interesom“ (Bolčić 2019b: 776).

Efekte ideologiziranih političkih rascjepa nakon socijalizma mnogo je lakše pratiti u sferi povjerenja u organizaciji upravljanja kao što su društvene institucije.⁸ Stoga se obično u takvim situacijama govori o nedostatku političke kulture, a u osnovi parohijalnom modelu političke kulture. A s velikim nepovjerenjem u druge i njihovo upravljanje institucijama generalno pada povjerenje u politički sistem. Nedostatak sociokulturnoga kapitala kao „nepovoljne kulturne matrice“ uzrokuje „kronično gospodarsko, političko i društveno zaostajanje. Ono što se provlači kroz razne inačice ove teze jest razumijevanje prema kojem politička kultura priječi daljnji društveni razvoj. Dok se normativno poželjna varijanta kapitalizma temelji na poduzetništvu, politički kapitalizam se temelji na klijentelizmu i korupciji“.⁹ Početkom devedesetih uvedene su ekonomske reforme koje otvaraju prostor poduzetničkom kapitalizmu, ali onaj politički i dalje dominira.

8 „Formalno“ znači: utvrđeno pozitivnim propisom, statutom, ugovorom koji je na odgovarajući način sankcioniran i vrijedi do opoziva, odnosno do donošenja drugačijeg propisa. I to bez obzira na to je li adresatima stvarno poznat (“ignorantia iuris neminem excusat”), je li u njihovoj svijesti internaliziran, usvojen kao vlastito načelo postupanja, a pogotovo bez obzira na to je li takav propis imao vremena pretvoriti se u opća očekivanja unutar društvene zajednice. Veća elastičnost u mijenjanju i prilagođavanju organizacije u odnosu na instituciju kupuje se manjim stupnjem stabilizacije i prihvaćenosti (Pusić 2002: 175).

9 Diferencijacijom pod pritiskom složenosti svoje relevantne okoline i povremenim mijenjanjem integracijskog okvira koji diferencirane dijelove organizacije povezuje u smisleno djelujuću cjelinu mijenja se država kao organizacija. Do transformacije države kao određenog oblika institucije dolazi kad postojeći stabilizacijski konsens više ne odgovara stvarnom stanju u društvu. Ta se iscrpljenost svakodobnog “društvenog ugovora” očituje kao sukob u društvu, sukob koji probija stabilizacijske strukture, a vodi u anomička stanja i zahtijeva imperativno stvaranje novog konsensa, novog “društvenog ugovora”, novih temelja za okvirnu stabilizaciju društva (Pusić 2002: 174).

Međutim, ne želimo omalovažiti modernizacijske napretke koji su ostvareni u kulturnoj i industrijskoj sferi, a nipošto se prikloniti zaobilaženju negativnih ideoloških smjernica i grešaka u području ekonomske političke i društvene modernizacije socijalističkog uređenja jugoslavenskog tipa. Društveno-političko stanje u kojem se nalazi bosanskohercegovačko društvo svakako je i djelomično rezultat prenošenja društveno-političke socijalizacije iz socijalističkog perioda. Greške se pojavljuju i zbog nekritičke primjene modela društvene i političke tranzicije koja se desila u evropskim zemljama prethodnih stotinu godina. Dolonec zbog toga upozorava na pristup u istraživanju modernizacije zemalja bivše Jugoslavije: „...ključna razlika na koju bih htjela upozoriti je u pristupu objašnjenju različitosti i specifičnosti stvarnih kapitalističkih poredaka. Najdinamičnija suvremena grana koja pokušava zahvatiti empirijsku raznolikost stvarnih kapitalističkih poredaka je komparativna politička ekonomija, čiji nalazi rezolutno razbijaju mit o pravom kapitalizmu i njegovim devijacijama“ (Dolonec 2016: 104).

Savremena sociologija: problemi i promjene

Sociologija je od svog nastanka bila usmjerena na dva smjera istraživanja: prvi fokus bio je usmjeren na društvene kolektivitete (društva). Drugi naglasak usmjeren je na društveno izgrađene pojedince (društvene aktere). Dakle, uvijek su postojale dvije paralelne linije sociološkog naslijeđa. Prva linija sociološkog naslijeđa bila je usmjerena na „društvene organizme“, društvene cjeline, složene strukture, društvene sisteme, sa svojim specifičnim principima rada, posebnim svojstvima i pravilnostima. Drugi fokus sociologije bio je usmjeren na osobe kao članove društva, kao aktivne aktere, individue, a posebno na njihove postupke, te na analizu ponašanja pojedinačnih i kolektivnih aktera u društvenim kontekstima.

Zadnje četiri decenije dolazi do okretanja od organske, holističke ili systemske slike društva prema slici društvenog tkiva, viđenog kao fluidni i stalno pokretni obrazac izmjene matrice ljudskih akcija i interakcija. (Bauman 2009). Na spoznajnom nivou, kako tvrdi Sztompka, postoji odgovarajući zaokret od strukturalnih objašnjenja koja se pozivaju na „jake“ varijable kao što su klasni položaj, status, ekonomska situacija, demografski trendovi, obrasci naseljavanja, tehnološki razvoj, organizacijski oblici prema kulturnim objašnjenjima, koja se fokusiraju na nematerijalne objekte promatranja poput značenja, simbola, pravila,

vrijednosti, normi, kodova, okvira i oblika diskursa (Sztompka 2003: 1).

U okviru socioloških pravaca fokusiranih na društvene akcije čini se da dolazi do promjene paradigme. Svjedočimo zaokretu od utilitarnog, instrumentalnog, pozitivističkog gledišta akcije (kao što je primjer bihevizma, teorije razmjene, teorija igara, teorija racionalnog izbora) prema humanističkoj, smisljenoj slici akcije (kao što je primjer simboličkog interakcionizma, fenomenologije, hermeneutike, kulturološke studije). *Na ontološkom nivou* dolazi do pomaka od slike viđene akcije kao čisto racionalnog gledišta ka bogatijem promatranju akcije kao emocionalne, tradicionalne, normativne, kulturne komponente, gdje se uzimaju u obzir vrijednosne orijentacije, društvene veze, privrženosti, lojalnosti, solidarnosti, identitet. Od dva istraživačka pravca koji su nastali unutar teorije akcije jedan naglašava psihološka značenja motivacije, stavova itd., a za naše istraživanje posebno je važan drugi istraživački pravac, koji je stavio naglasak na kulturno značenje pravila, vrijednosti, normi i simbola i koji vodi ka kulturalnoj sociologiji akcije. Rani preteča takvog pristupa bio je George H. Mead sa svojom teorijom čina. Drugi autor je Talcott Parsons sa svojim naglaskom na normativnoj orijentaciji akcije. Brojni noviji teoretičari razradili su ideju kulturne ukorijenjenosti djelovanja, naprimjer, ideja Pierrea Bourdieua o „habitusu“, ili pojam Jeffreyja Aleksandra o „polarizovanim diskursima“ (Aleksandar i Smit 1993).

50

Na epistemološkom nivou navedena paradigmataska promjena odražava se primjenom različitih vrsta kvalitativnih, interpretativnih, hermeneutičkih postupaka, pogodnih za razotkrivanje kulturnih aspekata akcije. Također su analize akcije obilježene preokretom perspektive: od tretiranja akcije kao zavisne varijable koju treba objasniti racionalnom procjenom okolnosti prema tretiranju akcije kao nezavisne, kreativne varijable, uključene u konstruiranje, oblikovanje i modificiranje svih drugih društvenih objekata, uključujući društvene cjeline svih vrsta: grupe, zajednice, društva. Otuda i zahtjev da se ti društveni objekti objasne upućivanjem radnji koje su ih oblikovale kroz procese strukturalnog nastajanja ili „morfogeneze“ (Archer 1988, Sztompka 2003: 3).

Tendencije aktuelne sociologije

Do kraja 20. vijeka humanistička sociologija ili, kako su je neki nazivali, „druga sociologija“ doživjela je uspon i sada se čini dominantnom. *Fokusira se na ljudsko djelovanje* i zamišlja ga kao smisleno, s posebnim naglaskom na normativnu i aksiološku orijentaciju izvučenu iz kulture. *Relativno nova tendencija je tretman društva kao neprekidnog procesa*, a ne stabilnog sistema, *kao fluidnog polja sila u trajnoj transformaciji*, a ne kao fiksne strukture, ili metaforički – *kao društvenog života*, a ne društvenog organizma. Primjeri takvih perspektiva mogu se naći u ideji Anthonyja Giddensa o strukturaciji, a ne u strukturi, u konceptu Norberta Elias o figuracijama, a ne u formama, Bourdieuovom fokusu na prakse, ili naglasku na društvenom postajanju, a ne društvenom biću (Sztompka 1991). *Treći trend je odvajanje od evolucionizma*, razvojnosti i svih drugih determinističkih, fatalističkih i finalističkih pogleda na promjenu i umjesto toga fokusiranje na konstruiranje, stvaranje (otkrivanje) povijesti ljudskim djelovanjem (Sztompka 1993). Većina sociologa sada bi tretirala ljude, bilo pojedinačne ili u kolektivima, i njihove postupke, bilo pojedinačne ili kolektivne, kao krajnju pokretačku snagu svih društvenih procesa, pri čemu se svaka faza smatra konstrukcijom, postignućem društvenih aktera, a smjer kretanja procesa zavisi od toga šta ljudi biraju i rade. Elaboraciju ideja društvenih oblika i društva u postajanju dali su Margaret Archer u teoriji morfogeneze (Archer 1986, 1995, 2000) i Sztompka (1991) u teoriji društvenog postajanja. Kao *četvrtoj novini svjedočimo otkriću fenomena refleksivnosti*, što ukazuje da u ljudskom društvu, za razliku od svijeta prirode, samo znanje o društvu daje povratnu informaciju o njegovom predmetu, direktno utječući na vjerovanja ljudi, njihove motive i posljedično na njihove postupke. Ova ideja postala je temelj cijele teorije refleksivne modernosti Anthonyja Gidensa, Ulricha Becka i drugih. *Peto je preusmjeravanje pažnje sociologa sa makrostrukturnog na mikroprocesualni nivo*, odnosno na domen svakodnevnog života ili „životnog svijeta“, kao centralnog područja društvenog funkcioniranja. Prebacivanje je počelo sa Gofmanovom dramaturškom teorijom, Garfinkelovom etnometodologijom, zatim Schutzovom, Bergerovom i Luckmanovom fenomenološkom sociologijom, a trenutno je predstavljena teorijom „interakcijskih ritualnih lanaca“ Randala Collinsa, „radikalne mikrosociologije“ Jonathana Turnera i proglašenje novog „performativnog zaokreta“ od strane Jeffreyja Alexandera i drugih. *Posljednja, šesta tendencija je proširenje pojma društva sa nivoa nacionalne države*

na globalni nivo čovječanstva i pokazivanje kako procesi globalizacije zadiru u životni svijet običnih ljudi i njihovu svijest i maštu. Proširujući svoj horizont, pružajući prostorno neograničenih i bogatih informacija i mišljenja putem masovnih medija i novih tehnika telekomunikacija, radikalno transformišu svijest masa. Pod oznakom kosmopolitske vizije, ovaj pogled na trenutna društva posebno su snažno elaborirali Martin Albrow i Ulrich Beck (Albrow 1997, Beck 2006). Takvi intelektualni trendovi unutar sociologije nikada nisu odvojeni od stvarnog toka društvenog života. Oni su u velikoj mjeri odgovarali na promjene u prirodi ljudskih društava u sadašnjem periodu poznatom kao kasna modernost, refleksivna modernost ili jednostavno druga modernost. Uostalom, sociologija nije ništa drugo nego intelektualni refleks društva. Kako Jeffrey Alexander kaže: „Razumijevanje i mijenjanje svijeta jednostavno se ne mogu razdvojiti. [. . .] Ako je sam svijet zasnovan na kolektivnim shvaćanjima, onda promjena svijeta uvijek uključuje, u velikom dijelu, promjenu ovih razumijevanja” (Alexander 2003: 193). Promjena društva i promjena društvene teorije u određenoj mjeri se poklapaju.

Ubrzanje i rastuća sveobuhvatnost društvene promjene kao takve uključuje njene manifestacije, koje rezultiraju fenomenima anomalije, traume, anksioznosti, neizvjesnosti i dezorijentacije. Obrazovna revolucija učinila je masu ljudi općenito obrazovanijim, a posebno osjetljivijim i prijemčivijim za znanje o sebi, za samosvijest koju između ostalih oblasti pruža – sociologija. Sve je veća zasićenost životnog svijeta masovnim medijima, kao i novim komunikacijskim i telekomunikacijskim tehnologijama koje otvaraju neviđene mogućnosti za javnu debatu, u kojoj sociologija postaje važan resurs. Konačno, postoji proces globalizacije koji senzibilizira ljude za univerzalne dimenzije ljudske sudbine, globalne solidarnosti, ljudskih prava i gura ih da rješenja za novu skalu problema traže, između ostalog, u sociološkim znanjima.

Strukture moći kao konstante društvenog razvoja

Što se tiče analize odnosa lokalnih i globalnih društava te ideja i vrijednosti na kojima počivaju ta društva, zanimljivo je teorijsko usmjerenje autora koji *analiziraju društvo kao rezultat djelovanja triju dimenzija moći: kulturne, političke i ekonomske*. Sociolozi ovakvog pogleda na društvo nastoje pokazati kako stare sile kroz povijest nikada ne silaze s pozornice, nego mijenjaju svoje uloge. Strukturu trojne moći čine učesnici koji se bave sakralnim stvarima, tj. oni „koji se mole“, zatim oni „koji ratuju“, tj. kontroliraju upotrebu sredstava fizičkog nasilja, i oni „koji rade“, tj. proizvođači i trgovci. Za Katunarića (2012) rekonstrukcija društava i njihovih mitova, prema sociološkoj analizi Dumenzila, korespondira s načinom na koji dobar dio sociologije analizira strukturu društva. Ta analiza pokazuje da svako složeno društvo ima kulturno-ideološku sferu čiji nositelji, u arhaičnim društvima svećenstvo, a u modernim stručnjaci, intelektualci i mediji, opravdavaju postojeći društveni poredak, pridajući mu viši smisao. Vojnopolitička sfera brani poredak prijetnjom ili direktnom upotrebom fizičke sile. Ekonomska sfera materijalno osigurava društveni poredak, najviše zahvaljujući proizvodnom radu, tako što bogatstvo koncentrira u posjedu više društvene klase. Ona ujedno drži i vojnopolitički monopol, koncentrat fizičke sile, kao i kulturno-ideološki, tj. monopol na znanje i tumačenje smisla zajedničkog života. „Utjecajni sociolozi koji su se bavili poviješću – poput Webera, Parsonsa, Gellnera, Manna – na sličan način ukazuju na glavne izvore društvene moći, koji ujedno služe kao izvori društvene nejednakosti i međunarodnih odnosa. To su: znanje, fizičko nasilje i ekonomsko bogatstvo. Bez njih svih zajedno društveni je poredak neodrživ (Katunarić 2012: 119). Različite društvene epohe mijenjaju poredak moći i važnost pojedinih njegovih dimenzija. Trijadna osnova moći jednom u prvi plan stavlja svećenstvo, drugi put vojskovođe, treći put bogate građane, iako svi oni i dalje ostaju međusobno povezani i jedni drugima neophodni. „Ali, pobjednička strana mora, da bi se održala, čim prije oformiti trojni sustav koji Dumezil naziva 'trofunkcionalno' i 'cjelovito društvo'“ (Katunarić 2012: 120). Nedostatak bilo kojeg od vitalnih resursa – materijalna dobra, vojske i znanja (od vjerskih ideja i ideološke retorike do tehnologije) – rezultira raspadom društva. Kroz historiju su se iskristalizirala dva temeljna sistema moći. Prvi je onaj s vojnopolitičkom dominantom. U njemu se nasilje koristi često, direktno i na brutalan način kako nad podređenima tako i u međudržavnim odnosima. Sistem moći s ekonomskom dominantom je drugi, a odnosi se

na razvijena kapitalistička društva. Njihov je osnovni cilj nagomilavanje profita, dok su ostale dimenzije društvenog života i međunarodnih odnosa tome podređene. Od druge polovine 20. stoljeća oba se sistema moći ustaljuju i sve se manje međusobno isključuju, a sve više dopunjuju. Tamo gdje kapitalizam ne dovodi do općedruštvenog blagostanja politički se režimi češće služe fizičkim nasiljem. U razvijenim kapitalističkim društvima vladajuće se garniture oslanjaju na udobnije načine vladanja. Glavna je poluga vladanja kupovna moć stanovništva koje istinski uživa u potrošnji. Međutim, ekonomske krize dovode u pitanje takav komfor, kao i daljnje održavanje vlasti demokratskim sredstvima. U takvom okviru nema mjesta za objašnjenje zbog čega ključne vrijednosti modernog doba na Zapadu – sloboda, jednakost i bratstvo – ne mogu utjecati na daljnji preobražaj sistema moći koji ide u susret svijetu demokratije bez granica i nasilja. Nema ih zbog toga što su potonule u ekonomskoj i političkoj praksi koja u prvi plan stavlja bezobzirni interes. Nekada su se kapitalizam i demokratija udruženim snagama borili protiv feudalizma i monarhije, a potom protiv boljševičkog socijalizma. Nakon uklanjanja socijalizma moderni se sistem protiv nemodernog praktično više ne bori. Na Zapadu je opao interes za širenjem demokratije u svijetu. Ne samo da ga najviše interesira širenje vlastitih tržišta i ekonomsko iskorištavanje drugih nego će loše posljedice ekonomskog neuspjeha u velikom broju zemalja rado prepustiti na brigu tamošnjim političkim elitama, koje jedva da se bave ičim drugim nego korupcijom i nasiljem nad neistomišljenicima.

Kapitalizmu i njegovim savezničkim kulturama koje ga oponašaju, koji ljudima naizgled nadoknađuju smisao izgubljen u bescilnoj trci za nesigurnim prihodima, ništa ne može naškoditi sve dok se većina ljudi nalazi pod njihovom kontrolom, materijalnom ili duhovnom.

*Živimo u onome što su neki nazvali „Društvom znanja“, ali to ne 55
eliminira neznanje. Drugim riječima, to samo znači da naše neznanje
nastupa kasnije. Često govorimo o proširenju granica znanja; ali, koristeći
ovu teritorijalnu metaforu, druga strana granice je neznanje. Dakle,
kako se znanje širi, granica znanja/neznanja postaje sve duža. Svaka
sfera znanja daje primjere za to. Otkrivamo „crne rupe“ u svemiru, nova
znanja; ne znamo kako nastaju, novo neznanje: nalazimo vakcine za
bolesti, nova znanja; ne znamo kako nastaju novi virusi koji pobjeđuju
vakcine, novo neznanje: izmišljamo kompjutere, nove mogućnosti;
stvaramo milenijumske greške, novu prijetnju.*

Martin Albrow

Šaćir Filandra

**ISHODIŠTA SOCIJALNE DIFERENCIJACIJE
U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM
DRUŠTVU**

Ishodišta socijalne diferencijacije u bosanskohercegovačkom društvu

Sociološkim i politološkim iščitavanjem dosadašnjih historiografskih istraživanja prikazati bosanskohercegovačke društvene i političke odnose polovinom 19. stoljeća te utjecaj tih povijesno formativnih procesa na savremenu bosanskohercegovačku društvenu i političku strukturu općenita je namjera ovog rada. Pri tome je analiziranje međutjecaja nacionalnih pokreta i društvenih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu toga vremena od posebnog našeg interesa. Razvoj nacionalnih pokreta bosanskohercegovačkih naroda tokom 19. stoljeća u osnovi je znanstveno istražena tema i ta saznanja su dio naše opće znanstvene i javne kulture. Pod utjecajem antiimperijalnih/antiosmanskih kretanja i ustanaka u susjednoj Srbiji prvo dolazi do razvoja i jačanja nacionalnog i socijalnog pokreta bosanskih pravoslavaca, koji pod refleksom tih procesa prihvataju i politički profiliraju ideju srpskog nacionalnog pripadanja, izvodeći niz buna i ustanaka protiv osmanske vlasti. Bosanski Srbi su kroz borbu za svoja socijalna prava, borbu za prava seljaka na zemlju koju obrađuju te za nižu zemljišnu rentu profilirali svoj nacionalni pokret, tako da je njihov socijalni pokret imao i svoj nacionalni sadržaj, i obrnuto. I bosanski katolici su na sličan način, u uskoj povezanosti s nacionalno-preporoditeljskim gibanjima u susjednoj Hrvatskoj, vremenom evoluirali u nacionalno hrvatsvo. Na strani socijalnih, vjerskih i etničkih prava bosanskih katolika i pravoslavaca bile su velike evropske sile u tzv. Istočnom pitanju. Slom osmanske Turske i podjela njenih posjeda samo je bio dio jednog širokog procesa prerastanja evropskih carstava u nacionalne države njihovih narodnih podanika. Između nacionalno i politički diferencirajućeg srpskog i hrvatskog etničkog korpusa nalazilo se bosanskomuslimansko stanovništvo, razapeto između realpolitičke pripadnosti osmanlijskoj državi s jedne i modernizirajućih i vesternizirajućih socijalnih i političkih procesa s druge strane. Taj povijesni raskorak determinira njihove oblikovateljske procese i stanja, a budući su ti procesi do sada u znanosti najmanje istraživani, u ovom radu ćemo njima posvetiti više pažnje, i to s aspekta njihovih refleksija na karakter bosanskog društva toga vremena.

I.

Bošnjaci su jedan od istočnoevropskih naroda koji nije imao jasno razvijen nacionalni pokret u 19. stoljeću. Oni u doba tzv. preporodnih pokreta nisu imali značajniju sekularnu inteligenciju i građansku klasu koja je u srednjoevropskom i istočnoevropskom društvenom okruženju 19. stoljeća bila nosilac ideje nacionalizma i koja je s industrijskom i finansijskom klasom uspostavljala nacionalnu državu. Štaviše, njima je evropska ideja nacionalizma bila tuđa. Smatrana je novotarijom, nečim prolaznim i antitradicijskim¹. To ne znači da su oni bili bez kolektivne samosvijesti. Umjesto nacionalne ideje Bošnjaci su imali vlastitu predodžbu o vjerskoj i kulturnoj posebnosti, te izrazitu domovinsku svijest. Iz tih razloga i ovdje se dogodilo da društvena elita težište nacionalnog identiteta nije stavljala na političku, već na kulturnu standardizaciju.

Jezik i kultura postaju bitno obilježje nacionalnog identiteta, a pokretanje časopisa *Behar* 1901. godine simbolički se može smatrati početkom bošnjačke kulturne standardizacije. I u bošnjačkim prilikama nacionalni identitet temeljio se na mitologiziranju prošlosti, književnosti, vizuelnoj umjetnosti i muzici. U najvećoj mjeri stvarali su ga umjetnici koji su sebe smatrali nositeljima duhovnog zajedništva svog naroda. Njihova konstrukcija identiteta podrazumijevala je "...proces izgradnje simboličkih modela koji daju smisao svijetu, nude tumačenje iskustva i omogućavaju ljudima da shvate stvarnost života u svom sadašnjem, ali i prošlom i budućem, obliku" (Mach 1997: 131).

Zašto domovinska svijest Bošnjaka nije prerasla u njihovu nacionalnu svijest u historijskom razdoblju kada su takve razvojne stupnjeve činili susjedni narodi? Razloge kašnjenja, ili pravilnije rečeno, izostanka nacionalne svijesti kod Bošnjaka treba tražiti u socijalnoj strukturi njihovog tadašnjeg društva, povijesnim prilikama vremena i specifičnoj kulturnoj i duhovnoj tradiciji. Ako cijeli proces posmatramo iz evropske perspektive, a moramo budući da su Bošnjaci stari evropski narod i da je ideja nacije evropsko intelektualno postignuće, onda moramo reći da je u bošnjačkom slučaju nedostajalo društvenih snaga, prije svega sekularne inteligencije i buržoazije, kojoj bi nacionalna svijest bila nužni instrument ekonomskog i političkog razvoja. Takav poticaj za razvoj nacije nije se mogao očekivati od aristokratske, vjerske i tradicionalne vojničke

¹ Među muslimanskim narodima su krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća posebno prisutne rasprave o *nacionalnom* i *ummet* identitetu, a što je imalo refleksiju i na pitanje identiteta kod Bošnjaka. Više o tome vidjeti: Abdullah al-Ahsan, *Ummet ili Nacija?*, Libris, Sarajevo, 2004.

inteligencije. Godine 1900. samo je desetak Bošnjaka imalo fakultetsku diplomu stečenu na zapadnim učilištima. Tu, dakle, nije bilo sretnog spoja između sekularne inteligencije i ideje nacionalizma, kako je to bilo pravilo kod mnogih naroda centralne i istočne Evrope.²

Bosanskomuslimanska odanost osmanskome sistemu bila je zasnovana na stvarnom pripadanju tom društvu, zajedničkom političkom sistemu, kulturi i religiji. Njihova kolektivna svijest, autopercepcija sebe kao posebnosti polovinom 19. stoljeća nije se odvijala na način kao kod susjednih bosanskih katolika i pravoslavaca. To što su stoljećima bili dio osmanskoga društva u zemlji Bosni na najvažniji način je odredilo ambijent i način oblikovanja njihove kolektivne svijesti, učinivši ga različitim od srpskog i hrvatskog nacionalno-formativnog toka. Proces postajanja nacijom kod Bošnjaka, dakle, nije tekao kroz konfesionalno-nacionalnu identifikaciju putem crkve, religijske ustanove, već je bio više vezan za zemlju, teritoriju i vlast, državu.

Crkva je bila najraniji oblik i istovremeno instrument kolektivizacije kod pravoslavaca i katolika, budućih Srba i Hrvata. S obzirom na to da su oni s muslimanima stoljećima dijelili zajednički teritorij, jezik i pučku kulturu, religija će, njihovim konfesionalno-nacionalnim podvajanjem sredinom 19. stoljeća, postati i sve vrijeme i do savremenosti ostati bitan činilac razlikovanja bosanskoga stanovništva. U toj činjenici do danas treba tražiti razloge prenaplašene političke uključenosti vjerskih institucija kod svih naroda u Bosni.

Nasuprot bosanskim katolicima i pravoslavicima, Bošnjaci osjećaj kolektivne supripadnosti nisu mogli tražiti u kategoriji religije, jer je islam bio poveznica s Osmanlijama, a niti u elementima postojećeg osmanskog režima, budući da su 1831. godine već u ime vlastitih zemaljskih prava ratovali protiv njega. Odatle su svijest i praksa vlastitoga kulturološkog toka stoljećima izražavana u osobitoj tradiciji, pismenosti i literaturi (bosanska ćirilica – bosančica i srednjovjekovna bosanska književnost, begovica i krajišnička pisma, arebica i alhamijado književnost, narodna predanja i usmeno poetsko stvaralaštvo), svijest o društvenom ekskluzivitetu i kontinuitetu sa srednjovjekovnim plemstvom bile izvorište tog zamišljanja posebnosti³.

2 O susretu humanističke inteligencije i ideje nacionalizma opširnije vidjeti u: Schopflin George, "Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe: Some Theoretical Aspects", *Politička misao*, br. 5, Zagreb, 1996, 102.

3 O jeziku, pismu, književnosti i vlastitoj pismenosti bosanskih muslimana za vrijeme osmanskog razdoblja vidjeti: Muhsin Rizvić, *Bosna i Bošnjaci: Jezik i pismo*, KDM "Preporod", Sarajevo, 1999; Muhamed Nezirović, *Krajišnička pisma*, BZK "Preporod", Sarajevo, 2004; Lejla Nakaš, *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2010.

Odmah treba istaći da se prvi bošnjački modernisti s početka 20. stoljeća oslanjaju na sve ove etnokulturne elemente, ali da od tog materijala ne uspijevaju napraviti zasebnu naciju kao političku zajednicu. Taj isti etnički i kulturni materijal biva uspješno nacionalno uobličien tek stotinu godina poslije. To samo svjedoči da su i kod Bošnjaka, kao i kod većine drugih naroda, političke pretpostavke igrale odlučujuću ulogu u konstituciji nacije.

Osloboditeljska i preporodna modernizacijska socijalno-politička gibanja unutar bosanskih katolika i pravoslavaca polovinom 19. stoljeća imala su, pored svih povijesno opravdanih osloboditeljskih i progresivnih osobina, i antimuslimanski kao antiturski stav. Unutar rastućih nacionalnih pokreta Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini izjednačavani su Bošnjaci s islamom, a islam sa Turcima. Ovo poistovjećivanje Bošnjaka s Turcima bilo je rodno tlo svih budućih konfesionalno-etničkih sukoba.⁴ Neprijateljsko pozicioniranje islama i Bošnjaka u srpskim i hrvatskim nacionalnim ideologijama polovinom 19. stoljeća jeste činjenica od fundamentalne važnosti i za razumijevanje savremenih odnosa među ovim narodima.

Bosanski muslimani su i mimo svoje volje, historijskom i socijalnom kontekstualizacijom unutar ovog interpretacijskog toka, postavljeni za čuvare propadajućeg društva i carstva. Stavljani su na "tursku stranu", naspram i nasuprot susjednih katolika Hrvata i pravoslavaca Srba, čiji pokreti za vlastito nacionalno oslobođenje kao antiturski i antimuslimanski postaju antibošnjački. U vrijeme rješavanja tzv. Istočnog pitanja u Evropi ovakvo pozicioniranje Bošnjaka u međunarodnim razmjerima nije bilo nimalo povoljno. Kada se Osmansko Carstvo povlačilo s Balkana, srpski nacionalisti su očekivali da s njim odu i Bošnjaci kao njegove navodne sluge, što se izražavalo riječima „Turci u Aziju“.

Društveni zahtjevi bošnjačke feudalne elite od početka 19. stoljeća bili su višestruko ograničeni. Jednom s osmanske strane, koja je u krvi

⁴ Da je pitanje historijskog i kulturnog vrednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne i danas više nego aktualno na posredan način svjedoči i Ivan Lovrenović pišući o nacionalnim percepcijama književnika Ive Andrića. Lovrenović utvrđuje da je od doba razvoja nacionalnih pokreta u doba modernizacije bosanskoga društva pa do današnjih dana došlo do diferenciranja dvaju oprečnih gledišta o pitanju vrednovanja osmanske epohe u povijesti Bosne. Jedna se interpretacija, po njegovom mišljenju, može "...uglavnom, karakterizirati kao hrišćansko / kršćansko, srpsko / hrvatsko, a druga kao bošnjačkomuslimansko gledište" (str. 31), odnosno jedna kao turkofobija, a druga kao turkofilija. U prvom gledištu naglašava se okupacijski dolazak Osmanlija i islama, represivni karakter vlasti, podjarmljenost, obespravljenost i socijalna bijeda nemuslimanskog stanovništva, dok se u drugom gledištu govori o tolerantnosti osmansko-islamskog sistema spram neislamskih zajednica, o osmanskoj Bosni kao paradigmi multietničnosti i tolerantnosti koju su narušili nacionalizmi 19. stoljeća uvezeni iz Srbije i Hrvatske. U oba aktualna interpretativna odnosa prema povijesti u središtu nije "...čežnja za istinom, koja je odlika znanosti, umjetnosti, a i svake racionalne politike, nego težnja za monopolom nad tumačenjem prošlosti, koja je ambicija nacionalne ideologije i ekskluzivizma" (str. 33). Vidjeti: Ivan Lovrenović, „Ivo Andrić, paradoks o šutnji“, *Izraz*, br. 39, Sarajevo, januar–mart 2008, str. 31. i 33.

ugušila pokušaj osamostaljenja Bosne, a drugi put od unutarbosanskih narastajućih nacionalnih i socijalnih zahtjeva srpskih i hrvatskih masa. U istoj ravni s razlozima koji su odredili bošnjačke povijesne formativne tokove bila je subjektivna i objektivna nemogućnost bošnjačke feudalne elite da izađe u susret modernizacijskim zahtjevima novog doba. Njena nespremnost na reforme koje su postale općeprihvatljive poslije Francuske građanske revolucije⁵ konačno je rascijepila bosansko društvo po etnokonfesionalnim šavovima i dodatno onemogućila stvaranje jedinstvenog bosanskog političkog naroda, o čemu svoje mišljenje iznosi i historičar Srećko Džaja.⁶

Konfesionalna i socijalna podjela u bosanskom društvu u jednom su se povijesnom trenutku podudarile na način da su katolici/Hrvati i pravoslavci/Srbi većinski bili kmetovi, eksploatirani, dok su muslimani/Bošnjaci bili veleposjednici, eksploatatori. Naravno, bilo je i nemuslimana veleposjednika, posebno Srba u austrougarskome razdoblju, kao i muslimana kmetova, ali je ovaj obrazac, shema klasno-konfesionalne podjele bosanskoga društva u osmanskome razdoblju bio i ostao dominantan u javnoj percepciji ove epohe. Promjena vlasničke i socijalne strukture društva Bošnjacima nije odgovarala, a nju je povijest donosila. Zato se i moglo dogoditi da su napredne evropske socijalne i političke ideje doživljavane kao opasnost za socijalno-politički status Bošnjaka. Kada se tome doda 1878. godina i naprečac nametnut život u kršćanskome carstvu, lahko je osvijetliti razloge njihovog antimodernističkog stava, prepuštanje konzervativizmu, autizmu i izolacionizmu. Novo ih je plašilo i ugrožavalo. Strah od novog i želja za očuvanjem fizičke i duhovne egzistencije postaje i do najnovijeg vremena ostaje oblikovatelj njihovog reagiranja i djelovanja.

Istovremeno, stoljetnu poziciju vladajućeg društvenog elementa u Bosni Bošnjaci nisu bili voljni olahko izgubiti ili promijeniti, a što je bilo dodatni razlog da ne traže samostalna nacionalna rješenja, te da po inerciji

⁵ O dobu nacije u Evropi vidjeti: Erik Hobsbaum, *Nacija i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996.

⁶ Socijalne aspekte Pokreta za autonomiju Bosne Husein-kapetana Gradaševića naglašava Srećko Džaja, a nauštrb njegovih nacionalno-političkih dimenzija. Za Džaju je retrogradni politički karakter autonomističkog pokreta nedvosmislen. On nije bio nikakav nacionalni pokret „...koji bi se borio za političku i zakonsku ravnopravnost svih pripadnika jedne države...“, dakle, i muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, on nije zahtijevao novu socijalnu i političku paradigmu, što su radili svi nacionalni pokreti, već se borio za očuvanje postojeće paradigme. Ako je i postojala bilo kakva šansa da se formira zajednička moderna bosanska nacija, po Džaji, „potkresali su je u korijenu“ upravo Bošnjaci svojim insistiranjem na neravnopravnim društvenim odnosima, sljepilom spram neophodnosti uvođenja socijalnih i političkih reformi koje bi vodile građanskoj ravnopravnosti u Bosni. Vidjeti: Srećko Džaja, „Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti“, *Pro populo, Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.)*, Zbornik radova, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000, str. 12.

pristaju na zadati osmanski okvir. Konfesionalno i politički poistovječeni s Osmanlijama, Bošnjaci u 19. stoljeću ostaju bez preobražaja konfesionalne identifikacije u nacionalnu, a zatim uspješne borbe za nacionalnu državu, kako se to desilo bosanskim katolicima i pravoslavicima, već se taj preobražaj u identitetu izvodi tek krajem 20. stoljeća.⁷

2.

Odbijanjem sultana da prihvati bosanske zahtjeve te slomom Pokreta za autonomiju Bosne završava se jedna duga faza u historijsko-političkom razvoju Bosne i Bošnjaka. Pokret je bio posljednje samostalno i proaktivno političko djelovanje Bošnjaka u 19. stoljeću. Nakon njegovog sloma bosanski politički narod „ponire“ u svakodnevnicu historije bez ozbiljnijih državotvornih pregruča pretvarajući se u masu koncentriranu na održavanje svog pukog biološkog opstanka sve do kraja 20. stoljeća, kada se u novim društvenim okolnostima na povijesnoj pozornici ponovo javlja bosanskohercegovački državotvorni pokret. Pokret je propao iz različitih i brojnih razloga, čije istraživanje nije predmet našeg posebnog interesa, ali je iz današnje perspektive jasno da pokret nije imao dovoljno široku političku, socijalnu i konfesionalnu osnovu, te da mu međunarodne okolnosti apsolutno nisu išle na ruku, što tek treba dodatno istraživati. Šta je pokret nudio tadašnjim kršćanskim sunarodnjacima, pita se Srećko Džaja, te i ovu perspektivu viđenja pokreta ovdje donosimo. On naglašava njegov socijalni aspekt nauštrb nacionalno-političkim dimenzijama. Za njega je retrogradni politički karakter pokreta nedvosmislen. On nije bio nikakav „nacionalni pokret... koji bi se borio za političku i zakonsku ravnopravnost svih pripadnika jedne države...“, dakle, i muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, on nije zahtijevao novu socijalnu i političku paradigmu, što su radili evropski nacionalni pokreti, već se borio za očuvanje postojeće socijalne paradigme. Ako je i postojala bilo kakva šansa da se tada u začetku formira zajednička moderna bosanska nacija, prema Džajinom mišljenju, „potkresali su je u korijenu“ upravo Bošnjaci svojim insistiranjem na neravnopravnim društvenim odnosima, sljepilom spram neophodnosti uvođenja socijalnih i političkih reformi koje bi vodile građanskoj ravnopravnosti u Bosni.⁸

7 O modernom političkom funkcioniranju trojstva crkve – nacije – države unutar savremene srpske političke prakse vidjeti: Olga Popović-Obradović, „Crkva – ključni faktor blokade“, *Helsinška povelja*, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, god. IX, br. 75–76, juni-juli 2004, str. 23–25.

8 Vidi: Džaja, Srećko, „Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosanskohercegovačke povijesti“, *Pro populo. Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.)*, Zbornik radova, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000, str. 12.

Političko-religiozno poistovjećivanje Bošnjaka s Osmanlijama uzrokovalo je nejedinstvo i neuspjeh Gradaševićeva pokreta. Stvar su dodatno otežala kasnija pogubljenja bošnjačkoga plemstva koja je u ime Osmanlija počinio Omer-paša Latas i osmansko okretanje vlastitim modernizacijskim tokovima. Bosanski begovat od polovine 19. stoljeća nije dio bosanske elitne moći. On stagnira, agrarnom reformom se pauperizira i uništava. Bošnjačko plemstvo ostaje usamljeno i bez razumijevanja u svojim posjedničkim zahtjevima i tokom prvih decenija 20. stoljeća. Ideja socijalne pravde već je bila na povijesnoj sceni i ona je legitimirala prava pojedinaca koji su živjeli od svog rada. Povijest je puhala u leđa kmetovima. Dolazio je kraj rentijerskom društvu. Ostala evropska plemstva već su izvršila preobražaj zemljišnog kapitala u industrijski ili bankovni, a Bošnjaci su i u tome kasnili. Oni ponovo postaju dio bosanske političke elite tek stoljeće kasnije, s komunistima.

I pored trenda povijesnog marginaliziranja i društvenog konzerviranja, bilo je unutar bošnjačkog naroda pojedinačnih modernizacijskih pokušaja⁹. Za Mehmed-bega Kapetanovića, Safvet-bega Bašagića i Osmana Nuri Hadžića, začetnike sekularne muslimanske/bošnjačke inteligencije, i pored svih modernizacijskih i prosvjetiteljskih napora, ipak je bio karakterističan aristokratski pojam nacije, te će do razvoja nacije kao političke zajednice horizontalnog zajedništva doći tek stoljeće kasnije. Bašagić je, baš kao sav njegov naraštaj, ostao zarobljen među protivrječnostima „...između nostalgичnog *tradicionalizma* i recipirajućeg *modernizma*...” (Zgodić 2003: 132). Kapetanović je još vjerovao da postoji jedan bosanski narod, te da je srbizacija i hrvatizacija Bosne stvar novije političke naravi koja će brzo proći. U begovatu je vidio nastavak srednjovjekovnog bosanskoga plemstva. Tom socijalnom sloju je, sasvim nepovijesno, davao zadaću nosioca bošnjačke nacionalne ideje. Pri tome je gubio iz vida da je plemstvo u evropskom kontekstu već bilo politički anahrono.

Problem je bio u tome što Bošnjaci osim seljaštva, od kojeg su komunisti decenijama znatno kasnije napravili naciju, drugog sloja nisu imali. Vežanje sudbine nacionalnog preporoda za begovski socijalni, politički i psihološki profil bila je unaprijed propala stvar. Taj sloj bio je objekt

⁹ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak bio je gradonačelnik Sarajeva u doba austrougarske uprave, prosvjetiteljski je djelovao u duhu narodnog preporoda. Sakupljao je narodne umotvorine, kulturno legitimira vlastitu naciju, a dvadeset godina izdavao je vlastite novine *Bošnjak*. Njegovo raspirivanje nacionalne svijesti vlastitog naroda pozivanjem na njegov jezik, narodnu kulturu, književnost, pismenost, umotvorine i folklor nije pridobijalo šire slojeve za takav novi koncept kolektiviteta/identiteta. Vidjeti: *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, Institut za književnost Sarajevo, Sarajevo, 1992.

snažnog socijalnog pritiska od strane srpskog i hrvatskog te vlastitog seljaštva. Bio je zauzet vlastitim statusom, dok je djelovanje i mišljenje ionako malobrojnih intelektualaca bilo obilježeno “konformističkim funkcionalizmom” spram poretka (Zgodić 2003: 132).

Pri tome bošnjački prvaci nisu nudili ništa novo i zbiljski prihvatljivo pravoslavicima/Srbima i katolicima/Hrvatima, osim otvorenog nastojanja za daljnjim održanjem bošnjačkomuslimanske društvene i političke superiornosti. Nisu imali projekt socijalne i političke inkluzije unutar zajedničkog društva. Zahtjev za slobodom, samoodređenjem i ravnopravnošću u tom trenutku postaje rodno tlo nacionalnooslobodilačkih srpskih i hrvatskih pokreta, kulturnih akcija, seljačkih i vojnih pobuna, kakva je bila ona iz 1875. godine u Hercegovini. Kalayev pojam bosanstva kao političke nacije, budući da je bio dijelom austrougarske nacionalne politike odvajanja etničkog od političkog identiteta, ostao je vremenom bez nosilaca, supstance, povjerenja i podrške. Već je bilo kasno za odvajanje konfesionalnog i nacionalnog u kolektivnom identitetu bosanskih ljudi.

Ako bošnjački nacionalni razvoj posmatramo kroz ovu povijesnu optiku, onda s pravom možemo tvrditi da kod njih nema mjesta modernističkim predodžbama o odnosu inteligencije i mase pri stvaranju nacije. Naime, po toj modernističkoj predodžbi mase se ravnaju prema elitama koje njima upravljaju u vlastite političke svrhe. Mase su pasivne i njihova vjerovanja i tradicije nemaju nikakvu političku važnost. Nasuprot tome, elite sa stajališta instrumentalnog racionalizma konstruiraju naciju dajući masama socijalnu i psihološku sigurnost, uspostavljajući privid reda u doba previranja kasnog kapitalizma.¹⁰ Bošnjačke prilike bile su upravo drukčije.

Aristokratska zemljoposjednička elita, kao povijesno prevladani kasnofeudalni oblik kapitalističkih odnosa u modernom demokratskom dobu, zatvorena u svoj staleški okvir, brinula je o vlastitom ekonomskom statusu i fragmentirani, staleški interes njena je zbilja i krajnji domet. Iz tog razloga ona kao socijalni sloj nije bila, niti je mogla biti, rodno tlo bošnjačkoga nacionalnog razvoja. Nije mogla biti ni faktor integracije bosanskohercegovačkog društva. Malobrojna građanska inteligencija također je djelomično bila odvojena od cjeline naroda, te se oportuno odnosila prema društvenoj zbilji podmećući vlastitom narodu kukavičije jaje tuđeg – srpskog, hrvatskog, jugoslavenskog nacionalizma. Narodne

¹⁰ O odnosu elite i masa u stvaranju nacije vidjeti opširnije: Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2003, str. 131.

mase, prepuštene sebi i izvan dometa instrumenata modernizacije, kao što su bili latinična pismenost i državno obrazovanje, čuvala su zatečenu kulturu, narodna vjerovanja, sjećanja, običaje, kultove, simbole, mitove, narodne pjesme, priče i bajke.

Prvi bošnjački modernisti, i pored toga što vrše redukciju „...politike na kulturnu politiku...“, ipak izvode prvi bosanskomuslimanski kulturni preporod (Zgodić 2003: 127, Filandra 1998: 11–42). Njihov zahtjev za prosvjećivanjem u duhu vremena, za moderniziranjem životnih prilika na socijalnoj ravni transponirao se u prilagođavanje postojećem. Funkcionalistički orijentirana muslimanska elita u austrougarskom apsolutizmu nije vidjela ništa tragično niti dramatično, kako je to, recimo, na njega odgovorila srpska elita. Zašto? Zato što Bošnjaci nisu imali percepciju evropskog pojma nacije sukladno prevladavajućoj teoriji nacije – države, nisu imali vlastitu nacionalnu ideologiju, pa shodno tome nisu mogli ni imati vlastitog nacionalnooslobodilačkog pokreta. U prilici kad su narodima šireg srednjoevropskog regiona vladali apsolutistički režimi (osmanski, austrougarski, ruski) i njihovi nacionalno-politički zahtjevi bili subverzivni spram postojećeg, Bošnjaci su se i spram austrougarske vlasti odnosili krajnje konformistički.

66

Već od 1903. susrećemo izdvojene konfesionalno-nacionalne politike u Bosni, pod čijim se utjecajima osniva čitav niz monoetničkih srpskih, hrvatskih i muslimanskih obrazovnih, karitativnih, kulturnih, sportskih, privrednih i političkih udruga. Odlaskom Benjamina Kallaya s funkcije zajedničkog ministra finansija iz zemlje austrougarska vlast te godine praktički odustaje od politike jedinstvene nacionalne integracije stanovništva.

Istovremeno, neznatna svjetovna inteligencija kod Bošnjaka ne postaje predvodnikom borbe za nacionalna prava, malobrojnost i krhkost ne može joj taj propust povijesno opravdati, kako se to dogodilo kod većine srednjoevropskih naroda. Bošnjačka inteligencija tada se pokazala i kroz 20. stoljeće ostala režimskom. Intelektualci su se, s rijetkim izuzecima, nacionalno, stranački i politički opredjeljivali uvijek za druge, moćnije, i to zarad vlastitih, pojedinačnih interesa. Pri tome su, i pored takvog ponašanja, ipak od Bašagića do Meše Selimovića svi stvarali iz duha vlastite muslimanske narodne i duhovne tradicije. Oni su kulturno bili Bosanski Muslimani, a nacionalno preovlađujuće Srbi, Jugoslaveni ili Hrvati. Vlastitog muslimanskoj kulturi u većini prilika nisu davali status ravnopravnosti i

prava na život. Upravo obrnuto, mnogi sekularni modernisti i ateisti među tim bošnjačkim intelektualcima tokom 20. stoljeća kao da su se stidjeli vlastitog identiteta osuđujući ga na asimilaciju ili iščezavanje u doba visokog modernizma. Oni nisu određivali vlastitu kulturnu zajednicu kao naciju, niti su je u kulturološkim i političkim terminima dokazivali.

Istovremeno, čitavu prvu polovinu 20. stoljeća muslimanska politička klasa jezik i vlastitu kulturu nije koristila kao legitimacijsku osnovu borbe za političke ciljeve. Narodna kultura, također, nije korištena kao mobilizacijska osnova masa. Zato se i moglo dogoditi da kod Bošnjaka humanistički intelektualci, uz rijetke izuzetke, nikada nisu imali predvodničku ulogu u nacionalno-političkom pokretu, kao što su to, recimo, kod Srba i Hrvata bila književna i akademska udruženja. Najveći domet njihova izvanstrukovnog uključenja bila je saradnja s političarima u pojedinim akcijama, kakve su bili ratni kongresi intelektualaca devedesetih godina 20. stoljeća. Ali nikada, pa ni danas, intelektualci u tom narodu nisu bili orijentirajući nacionalno-politički činilac. Zato se i moglo dešavati da su se zahtjevi za političku promociju i participaciju naroda u pravilu zasnivali na religijskim i statusnim pravima.

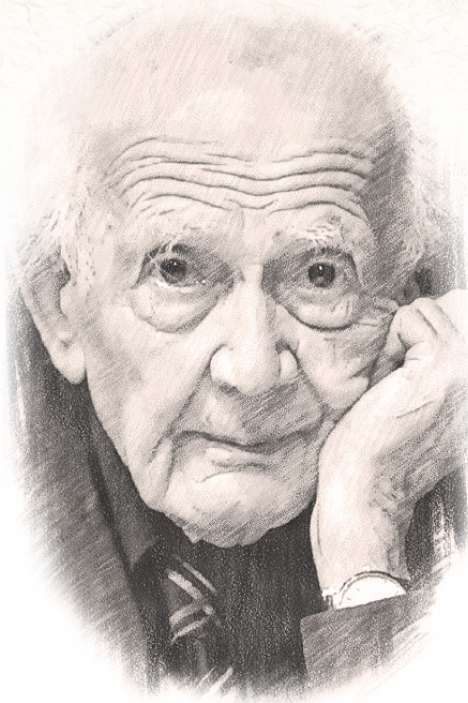
3.

U tradicionalnom bosanskom društvu stoljećima su se kao posebne i odvojene izdvajale samo visoke kulture duboko prožete odrazima religija.¹¹ Na njima se kao principu razlikovanja u moderno doba ustrajavalo, a nauštrb mnoštva zajedničkih elemenata pučke kulture. Visoke konfesionalizirane kulture katolika, pravoslavaca i muslimana postajale su sredstvo razlikovanja unutar jedinstvene narodne kulture i vremenom su prerasle u nacionalne kulture Bošnjaka, Srba i Hrvata. No, sudionici 19. stoljeća svjedoče da narodne diferenciranosti nisu bile ni tako higijenizirane ni antagonizirane kako se to u modernim nacionalizirajućim narativima često danas predstavlja. Jeste postojala jaka stoljetna interesna poveznica između bosanskih muslimana i Osmanlija, budući da su ih oni učinili i stoljećima održavali vladajućim elementom društva. Osmanlije i bosanskohercegovački muslimani bili su svjesni svoga vladajućeg položaja. Utoliko je opet raja, kršćani i hrišćani, bila svjesna svoga položaja, budući da se radilo o tradicionalnom, visokofeudalnom,

¹¹ O oblicima, sadržajima i funkcijama visoke i pučke kulture kod bosanskohercegovačkih naroda vidjeti: Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2010.

konfesionalno i socijalno hijerarhiziranom društvu. Istina je da su Turci bili silni, ali je istina, prema Nikoli Buconjiću, fratru i svjedoku događanja u Hercegovini druge polovine 19. stoljeća, da su bili većinom merhametli. „Ni tolerantnosti se Turskoj ne da prigovoriti u ovo doba onako, kako se to sa izvjesne strane čini. Turci, kršćani i hrišćani, na istoj se grudi uzgajaju jedni i drugi, u istu grudu padaju na vječni počinak svikoliki“ (Buconjić 1911: 10). Među činovnicima i oficirima tih godina bilo je dosta inovjercata, jer je turska uprava bila prema inovjercima nakon doba reformi dosta liberalna. Buconjić ističe tolerantan i prilično skladan odnos triju konfesionalnih zajednica, ne dajući pravo naknadnim interpretacijama koje o tome periodu govore tendenciozno loše, a koje su poduzimane iz potreba i interesa kasnije profiliranih nacionalnih ideologija, čiji je cilj bio da konfliktni karakter tog društva, koji jeste bio objektivna, ipak predimenzioniraju. Inače, o karakteru društvenih odnosa tokom osmanskog perioda Bosne i Hercegovine u najnovijim etnonacionalnim narativima, pa i u znanstvenoj literaturi postoje izvjesna podvajanja. Dok bošnjački autori te odnose na izvjestan način nastoje omekšati, pa čak i idealizirati, dotle su kod srpskih i hrvatskih autora prisutne čvrste klasno-nacionalne, a i antiosmanske optike. Osnova znanstvenog problema jeste u činjenici njegove nedovoljne istraženosti, dok je politizacija pitanja stvar povijesnih legitimiranja aktualnih političkih pozicija narodnih elita. Buconjić prilično realistično za to doba ističe da se narod svih triju konfesija kroz vijekove na istoj grudi uzgajao i rastao, a ista ga je gruda opet primala u svoje krilo. Koliko je god činila opreke vjera između jednih i drugih i trećih, toliko ih je nasuprot tome držao u zajednici jedinstveni govor, pa su mnogi isti ili srodni običaji. Nije, dakle, bilo moguće živjeti bez međusobnog druženja i sporazumijevanja, niti se živjelo, svakodnevn život običnih ljudi nije bio ograničavan etnoreligijskim granicama. „Ljudi su se sa ljudima sastajali u gradovima po kahvama, dućanima i magazama po čaršiji, gdje bi govorili o svojim dnevnim potrebama, kahvu pijući i duhaneći“ (Buconjić 1911: 24). Ipak se „živjelo i drugovalo“. Ne može se u tom pogledu dati pravo onima, ističe Buconjić, koji su „svojim perom crtali u najcrnijim bojama društvene odnose i inače stanje naroda u Hercegovini. Dašto da su i najmanje sitnice i nesuglasice između krsta i islama tendenciozno i preko svake mjere pretjerivane“ (Buconjić 1911: 24).

Stoga je i savremeno pitanje: da li su bosanskohercegovački narodi u prošlosti živjeli jedni pored drugih ili jedni s drugima, a koje se u konačnici postavlja zarad pokušaja povijesnog legitimiranja minulim ratom protiv Bosne i Hercegovine u novouspostavljenim teritorijalno-političkim entitetima unutar države, u osnovi ideologizirano te neprimjereno. Sasvim je vidljivo iz historijskih izvora, a posebno iz iskustva ipak održanog multietničkog karaktera savremenog bosanskohercegovačkog društva, da su naše konfesionalne zajednice u mnogim domenima duhovnog življenja i kulturnog identiteta imale zatvorene granice, kao i to da se socijalni i privredni život na razini svakodnevnice odvijao u stalnoj i neprekinutoj interakciji tih različitosti. Identiteti, osobni i grupni, uvijek imaju granice, granice često varniče, one su mjesta sukoba, ali i dodira/međuprožimanja, s tim da su u savremenosti te granice prerastale iz konfesionalnih u nacionalno ideologizirane u doba vladavine nacionalizama, kakva je naša savremena aktualnost, ili su se potirale u doba vladavine integralitičkih ideologija, kakva je bila ideja jugoslavenstva na našim prostorima. Modernizacija te granice istovremeno i izoštrava, osvješčuje, ali i potire uslijed intenzivirane komunikacije i globalizacije. Sličnosti, bliskosti i uzajamna saradnja konfesija bila je tradicionalno izraženija u gradskim nego u seoskim sredinama. Dok se seoski element lahko dizao na „pušku i na nož“, gradski je više simpatizirao ustaničke djelatnosti, ograničen svojim materijalnim interesima, i oportunistički je čekao ishod situacije. Zajedničko življenje na istom, gradskom prostoru podupiralo je razvoj zajedničkih interesa i vrijednosti, te kasniji razvoj urbane kulture.

*Kakve god da su prepreke i koliko god da ogromne mogu delovati, 71
razgovor će ostati jedini pogodan put ka saglasnosti i time ka mirnoj i
međusobno korisnoj, saradničkoj i solidarnoj koegzistenciji, prosto zato što
on ne podrazumeva takmičare, pa nema ni održivu alternativu.*

Zygmunt Bauman

Nezir Krčalo

DIJALOG – SPOJNICA NACIJA

Dijalog – spojnica nacija

Kao pripadnici raznih društvenih skupina komunikaciju redovno prakticiramo i samouvjereno pritom mislimo da nam je kao ljudskim bićima imanentna sposobnost jezičkoga općenja. Ipak, jezička nas praksa prečesto demantira: nerazumijevanje i nesporazumi prisutni su u svim životnim situacijama, u svim aspektima života pojedinca, ali i društvene zajednice. Čini se da govorimo mnogo, a razgovaramo malo ili nikako, pa postaje sve očitijim da nam za ovladavanje umijećem razgovaranja/pregovaranja i raspravljanja treba ozbiljna pomoć.

Formalni lingvisti jezik smatraju ogledalom uma, te ga valja opisati nezavisno od njegove upotrebe u komunikaciji. Jezik služi za izražavanje misli, a svaka ljudska jedinka posjeduje urođenu sposobnost za usvajanje jezika. Osnovna funkcija jezika nije samo komunikacija, već podjednako i slobodno izražavanje misli. Funkcionalni pristupi, za razliku od formalnih, u žarište stavljaju komunikaciju kao jednu od najvažnijih funkcija jezika u društvu, a značenje pri tome igra veliku ulogu. U ovome pristupu ističe se svrhovitost jezičke djelatnosti. Jezik nije ogledalo uma, već alat pomoću kojeg komuniciramo, pa se i jezičke strukture mogu opisati sa stajališta funkcija koje imaju u jeziku. Unutar funkcionalne paradigme jezik se konceptualizira kao instrument društvenog djelovanja među ljudskim jedinkama, a koristi se s namjerom da se uspostavi komunikacijski odnos (Borucinsky 2015).

Govor – spojnica stvari i jezika

Ljudski govor može se posmatrati sa stanovišta onoga koji govori – a to je izraz, u odnosu na onoga kome se saopćava – to je poruka, a gledano s aspekta stvari o kojoj je riječ – to je značenje stvari. Smisleni je govor samo onaj koji ima neko značenje, a njegova istinitost se ogleda u slaganju govora s onim o čemu se govori, tj. „stvarima“. Stoga je Platon insistirao, ako već stvari imaju imena, da budu imenovane od strane najmudrijih ljudi, jer ime nosi značenje stvari. Ako hoćemo da dovedemo u pravilan i razumljiv odnos stvar, misao i jezik, uslov je da stvari budu pravilno

imenovane. Pogrešno imenovana stvar za posljedicu ima pogrešne sadržaje svijesti i nerazumijevanja među ljudima.

Prema Fochtu (1972), riječ povezuje biće duše sa bićem stvari. U mitskom mišljenju vladalo je neprikosnoveno jedinstvo riječi i stvari. Tek kasnije je stvar kao stvar izgubila svoju moć, a riječ je postala znak. Međuprostor između stvari i jezika pripada govoru, koji može biti „spajalica“ ili „razdjelnica“ stvari i jezika. Prema Ricoeuru (2005), Aristotel pojmom *symbolon* označava izražajnu moć zvučnih glasova da izraze stanje duše koje je kreirano spoznajom. To znači, ukoliko je duša kadra da spozna (simbolički) govor stvari, onda je zadatak govora da stanje stvari iskaže u jeziku. U konačnici, govor otkriva ili prekriva mnoštvo značenja glede stanja stvari.

Pojašnjavajući fenomen govora (glasova), Heidegger (1982) se poziva na Aristotela i njegovo djelo *O tumačenju*, u kojem se odnos stvari, duše, govora i jezika objašnjava na sljedeći način: „Ono što se događa u proizvođenju zvučnih glasova jeste pokazivanje onog što u duši postoji kao strast, a ono što je napisano jeste pokazivanje zvučnih glasova. I kao što kod svih ljudi rukopis nije jednak, tako ni zvučni glasovi nisu jednaki. S druge strane, ono što se putem njih (glasova i rukopisa) najprije pokazuje – to su kod svih ljudi strasti u duši, i stvari – čiji nalikujući prikazi jesu strasti – također su iste“ (Heidegger 1982). Isti autor zaključuje da jezik, kao govor, ostaje skriven, jer slova pokazuju glasove, glasovi pokazuju strasti u duši, a strasti u duši – stvari koje ih pobuđuju.

Kako ono suštinsko jezičko vidi u govoru, Humbolt (1988) objašnjava na sljedeći način: „Pojmljen u svojoj stvarnoj suštini, jezik je nešto postojano i u svakom trenutku prolazno. Čak i njegovo održavanje pisanjem uvijek je samo nepotpuno, mumijsko čuvanje koje je potrebno, ako neko pokuša da čulno opet predstavi živi govor. Sam jezik nije djelo (ergon), već djelatnost (energeia). Stoga njegova prava definicija može da bude jedino genetička. Naime, jezik je vječno ponavljani rad duha, kako bi se artikulisani glas pripremio da izrazi misao. Neposredno i strogo uzev, to je definicija svakog govora; ali, u istinskom i suštinskom smislu, može se, u neku ruku, i samo totalitet tog govora smatrati jezikom“.

Dijalog kao protok značenja

Etimologija grčke riječi *dialogos* ((διάλογος) govori da je posrijedi složenica. Riječca *dia* (διά) označava međusobni odnos, kretanje itd. Riječ *logos* (λόγος) dolazi od glagola *legein* (λέγειν) (sakupljati, metnuti, sabirati, govoriti, reći itd.) i u osnovi nosi dva značenja. Jedno je u semantičkom opsegu – riječ, odluka, besjeda, dokaz itd. Drugo značenje se tiče uma, odnosno razuma (rasuđivanje, procjenjivanje, izlaganje itd.). Pojam *dialogos* dolazi od glagola *dialegomai* (διαλέγομαι), što znači razmišljati, prosuđivati, proračunavati, razgovarati, govoriti. Ključno u dijalogu za stare Grke bila je – svrha. Njihovi razgovori imali su dvije opće svrhe: prva je bila istina, ako je u pitanju teorijski dijalog, a druga je bio sporazum o općem dobru (Laušević 2005).

Kad god se pokuša etimološki objasniti riječ *dijalog*, do izražaja dolazi Heraklitova misao o logosu u svijetu koji se „niti skriva niti otkriva“. Pojam *logos* uključuje najmanje dvije grupe značenja koje se odnose na umnost i govor. Najjednostavnija tumačenja govore o dijalogu kao „razgovoru dvoje“. To tumačenje je, međutim, preskromno, jer ni na koji način ne pokazuje u kom smislu bi onda dijalog imao ekskluzivnost (koja mu se inače pridaje) u odnosu na druge forme razgovora. „Teorijski dijalog“ treba biti usmjeren ka tome da se sagovornici približe istini o pojmu oko koga se vodi dijalog. Konačno, ako hoćemo sveobuhvatno tumačiti riječ *logos*, nužno je objediniti komponentu govora i komponentu umnosti. Najbliže tome je Aristotelovo shvatanje *logosa* kao „razumskog govora“, za razliku od „barbarosa“ (brbljanja) (Lojančić 2005).

Ako uzmemo u obzir različite aspekte dijaloga i jezička sredstva koja su svojstvena pojedinim od tih aspekata, onda možemo govoriti o dijaloškim tipovima. Tako su u prvome tipu dijaloga, onome koji se tiče odnosa između sudionika govornog događaja, često naglašeni emocionalni ili voljni momenti. Najekstremniji tip takva dijaloga jeste svađa, kao dijalog koji je svojstven manje kultiviranim društvima i sredinama. Drugi tip dijaloga, kod kojega je u prvom planu vezanost sugovornikā za predmetnu situaciju, predstavljaju raznoliki „radni razgovori“. Takvi su razgovori, ako se ne pretvore u diskusije, lišeni snažnije emocionalne obojenosti, pa i napetosti među sugovornicima, jer su više usmjereni na samu situaciju negoli na međusobni odnos sudionika govornog čina. Treći tip dijaloga, vezan za prožimanje ili smjenjivanje kontekstā, zasnovan je na pojačanim značenjskim obratima, a nije ni osobne (kao prvi tip) ni situacijske naravi

(kao drugi tip). Krajnji oblik takva dijaloga jeste onaj u kojem se insistira na igri značenja, na poklanjanju posebne pažnje samom dijalogu. Takav tip razgovora svojstven je konverzaciji, tj. dijalogu koji je do neke mjere sam sebi svrha, koji je lišen neposredne korisnosti, koji predstavlja kulturno dostignuće, u kojem se nerijetko govori zato da bi se govorilo, da bi se ljudi međusobno družili, uvažavali, igrali, zabavljali i sl.

Vrijednom spomena smatramo misao o inherentnoj dijalogičnosti svakoga teksta. Naime, uz eksplicitnu dijalogičnost, koja se potvrđuje u situacijama u kojima postoje govornik i sugovornik (ili više njih), tj. najmanje dva sagovornika (glasa), implicitna je dijalogičnost svojstvo svakoga teksta, pa i onoga koji je u strogo formalnom smislu monologičan – sve su to poruke upućene stvarnim ili zamišljenim recipijentima. Misao je po svojoj naravi dijalogična, a monolog je samo konvencionalizirana forma njezina iskazivanja. Konačno, svaki tekst uspostavlja relacije i s drugim, već napisanim tekstovima (intertekstualnost) (Badurina, Pranjković 2014).

Nadalje, pokušaj određenja pojma *dijalog* temelji se na teorijskim promišljanjima o naravi i funkcionisanju jezika. Za Davida Bohma dijalog je komunikacija koja zadobija neke posebne, više kvalitete. U dijalogu „dvije osobe nešto zajednički čine, tj. zajednički stvaraju nešto novo” (Bohm 2009: 23). Dijalog je, naglašava Bohm, “protok značenja kroz nas i među nama, što nam omogućuje protok značenja u cijeloj skupini, a iz čega može nastati novo razumijevanje” (Bohm 2009: 28). Kao glavna vrijednost dijaloga ističe se kreacija novoga smisla, što znači da sudionici dijaloga u konačnici bivaju obogaćeni nekim novim vrijednostima i novim spoznajama. U tim se kvalitetama prepoznaju bitne razlike između dijaloga i komunikacije kao širega pojma.

Prema M. Bahtinu, svaki se iskaz gradi između dvoje društveno organiziranih ljudi, a ako realnog sugovornika nema, onda se on pretpostavlja u ličnosti normalnog predstavnika one društvene grupe kojoj govornik pripada. Svaka je riječ, dakle, upućena sugovorniku, riječ je u biti bilateralni čin ili, metaforički kazano, ona je most izgrađen između mene i drugog; ako se on jednim krajem oslanja na mene, drugim se krajem oslanja na sugovornika. Konačno, realna jedinica jezika – govora nije izolirani pojedinačni monološki iskaz, već interakcija bar dvaju iskaza, tj. dijalog (Badurina, Pranjković 2014).

Duhovne etape dijaloga

Svijet postaje sve složeniji, a potencijal za nerazumijevanje jednih od strane drugih povećava se s ovom složenošću. Trebat će nam nešto više od običnog razgovora da bismo živjeli u harmoniji jedni s drugima. Ovaj sklad bi morao uključivati ne samo ljudski nego i prirodni svijet, odnosno međusobno poboljšanje odnosa čovjeka i zemlje, zapravo kako bi opstao u budućnosti. Sada je vrijeme za novi razgovor, namjeran i vješt, koji će se odvijati između pojedinaca i među zajednicama, po sektorima, po spolu, rasi i vjeri, čak i među vrstama.

Kao i duhovnost, dijalog ima svoje faze razvoja. Najčešće komuniciramo na načine koji odražavaju fragmentaciju što karakterizira svijet. U ovom svijetu gdje je pojedinac dominantan i konkurencija je pokretačka snaga, malo je saradnje. Ljudi imaju tendenciju da ne slušaju jedni druge, tako da nema puno međusobnog razumijevanja. Umjesto toga mi djelujemo prema mentalnim modelima koje smo razvili iz naših naslijeđenih pretpostavki i vrijednosti: modeli onoga što stvari znače i kakvi bi ljudi trebali biti. Na ovom nivou malo je kreativnosti. Međutim, ako se jednom angažujemo u namjeri da se drugačije postupa, započinje proces koji može dovesti do izgradnje povjerenja i razvoja novih stavova i vrijednosti što mogu biti temelj da na drugačiji način budemo zajedno. Kada ovo radimo, mi iz duhovnog svijeta stvaramo realni svijet koji je kreiran od ovih novih stavova i vrijednosti, unutar kojeg možemo početi pozitivnije komunicirati. Kada dodamo vještine poput slušanja i upita, dinamika se može promijeniti gotovo odmah. Ako se discipliniramo u ovoj praksi, možemo doseći dublje i bogatije faze susreta. Vremenom učimo graditi zajedno iz zajedničke svijesti, nadilazeći naše razlike, koliko god bile velike, da bismo učestvovali u nastanku novog značenja koje pripada svima nama. Konačno, stižemo do mjesta gdje postajemo potpuno prisutni jedni s drugima u iskustvu jedinstva, koje se nastavlja i dozvoljava nam čak da obogatimo i naše razlike.

Konačno, kada se dijalog dogodi, tu i sami učesnici dožive transformaciju. To se dešava zato što je iznijeto nečije mišljenje ili otvoren stav koji je istražen na onom nivou koji čini njegovo realno postojanje, čak i naspram drugog koji ima sličan stav. Kad se to dogodi – u tolikoj mjeri kako se to dešava – ovi temeljni, unutrašnji odnosi također transformišu i pažnja je na taj način usmjerena na njih. U dijalogu se ustvari dešavaju nivoi stvarnosti: prvo, rađa se nešto novo kao ideja ili odnos; drugo, same stvari

su otvorene za ispitivanje na nivou odnosa kojim se mijenja i njihovo postojanje; treće, virtuelni izvor stvari i interakcije između njih jeste promjena u smislu da se manifestira kao nova materijalna forma. To je zato što je dobar razgovor tako energičan: život se razvio u postojanje, dodirujući sve u svom nastanku (Danny 2005).

Dijalog i identitet

Temeljni put prema suživotu savremenog svijeta i društva jeste i nestajanje granica između različitih kultura. Razvijena komunikacija poništava udaljenosti i redefinira prostor i vrijeme. Sveprisutna globalizacija postaje proizvođač „hibridnih kultura“ u smislu da relativizira do sada uobičajeni pojam identiteta. Praktično je nezamislivo živjeti svoju kulturnu tradiciju u nekom izoliranom svijetu. Situaciju u savremenom evropskom društvu karakteriziraju također, između ostaloga, snažni imigracijski valovi koji u kratkom vremenu i pomalo neočekivano modificiraju demografski, etnički, kulturalni i religijski kontekst Evrope. Zbog toga je evropsko društvo na neki način prisiljeno promišljati o razvoju vlastite budućnosti u kojoj posebno mjesto zauzima multikulturalnost i multireligioznost. Migracijski valovi su praktično nezaustavljivi, ojačani procesom globalizacije, ali i ekonomskom, političkom, kulturalnom neuravnoteženošću i dubokim razlikama između sjevera i juga, istoka i zapada. Sve te pojave traže iznalaženje novih oblika suživota u današnjem i budućem evropskom okruženju.

Temeljna pretpostavka novih oblika suživota u multietničkom, multikulturalnom i multireligijskom okruženju jeste spremnost na dijalog. Dijalog ne smije imati za cilj „pobjedu“ jedne strane u odnosu na drugu, nego otvorenost drugome i uspostavljanje odnosa s drugim. Takav dijalog uključuje respekt prema drugome, prema njegovu identitetu, prema onome kako se on sam (drugi) definira i što kaže o sebi. Drugoga ne možemo svesti na puki stereotip. Jednako tako, ne možemo ga svesti na mene, niti na različitost koja je toliko drugačija da ne možemo uspostaviti nekakav odnos. Dakle, dvije krajnosti koje najčešće stvaraju problem i protive se uspostavljanju dijaloškog odnosa su: a) napast da drugoga svedemo na sliku nas samih, bez slušanja s poštovanjem; b) uvjerenje da je drugi toliko drugačiji da s nama nema ništa zajedničkoga, da nas ništa ne povezuje, tako da je nemoguće uspostavljati odnose, međusobno se razumjeti ili suživjeti (Karlić 2011).

Pitanje o identitetu (jedna od tema o kojoj se puno raspravlja posljednjih desetak godina) otkriva jednu dimenziju duboke krize (posebno krize morala/etike) koja obilježava savremeno (evropsko) društvo. Ta kriza ne može se jednostavno pripisati kulturalnom i religijskom pluralizmu; ona se može promatrati i kao strah od „gubitka samih sebe“, a onda i kao instrument odbrane vlastite različitosti. Naime, identitet se često definira polazeći od drugih koji nastoje i ostati drugi (drugačiji). Tako se osoba (ja) odriče svakog pokušaja da bude drugi (drugačiji) i zatvara se u vlastiti identitet, smatrajući ga apsolutnim i definitivnim. Danas se jedna od većih napasti krije u prenaplašavanju apsolutnog primata nacionalnih i religijskih identiteta, odnosno u apsolutiziranju identiteta nacionalne, religijske i kulturalne pripadnosti, te u zatvaranju prema drugima jer su drugačiji, različiti. Takvi stavovi lako mogu dovesti do ozbiljnih konfliktnih situacija.

Različitosti među ljudima zbog pripadnosti ili porijekla ne bi nikada smjele biti razlozi ili prigode za stvaranje konfliktnih situacija, nego za međusobno obogaćivanje, jer bilo koji pojedinac, član neke grupe ili naroda ne može posjedovati pravu „istinu“ o onom drugom. Stoga niko ne može polagati pravo na posjedovanje „apsolutne i definitivne istine“, primjerice, o načinu života i životnim ciljevima. Jedna od sastavnih komponenata identiteta svakako je i religija, jer svaka religija ili religijski pokret predlaže i određeni identitet. Načini religijskog navještaja i religijske prakse mogu izgraditi vrlo različite identitete. Javni prostor u kojemu ljudi žive nije prazan, naprotiv, dupke je ispunjen koječime, te ni religije ne žele u njemu biti nevidljive ili zatvoriti se u „privatnost“; žele biti prisutne kao sastavni dio života ljudske osobe i njezine kulture. To je moguće ako se sve one odreknu „zauzimanja prostora“ samo za sebe, a nauštrb drugih. Konkretno, to ponajprije znači odbacivanje svakog oblika religijskog fundamentalizma koji se tokom povijesti, a i u novijim vremenima, pokazuje kao velika i ozbiljna prijetnja ne samo međureligijskom dijalogu nego bilo kojem obliku suživota, pomirenja i dijaloga općenito. Religija koja želi dati svoj doprinos solidarnom i mirnom suživotu ne može se pomiriti ni sa kakvim oblikom fundamentalizma. Mora se zalagati za toleranciju među različitim, za izgradnju autentičnog mira i pomirenja među ljudima i među narodima, kako u svakodnevnom životu tako i u međunarodnim odnosima. Mir o kojemu ovdje govorimo nije rezultat „sukoba civilizacija, ili kultura, ili religija“, nego je plod njihova „kulturalnog razoružavanja“. Potrebno je, dakle, odreći se svega onoga što apsolutizira etničku, kulturnu, religijsku i

inu pripadnost; ovdje se ne radi o odricanju od vlastitog identiteta, nego od njegova apsolutiziranja. To vodi ka uzajamnom povjerenju.

Dijalog kultura

Zahvaljujući novim konceptima kulture koji ne prihvaćaju tradicionalna gledišta na kulturu kao zatvoren, statičan i samodovoljni sistem što se ne dodiruje s ostalima, dolazi i do pomaka u multikulturalističkoj perspektivi. Smatra se kako su kulture otvorene i dinamične, čiji procesi nikada ne završavaju, nego se konstantno miješaju i prožimaju u smislu hibridizacije ili hibridnosti. Na taj način dolazi do međusobnog miješanja kultura, ali i međusobnog obogaćivanja kultura. Stalnim kretanjem ljudi i njihovom mobilnošću dolazi do kretanja kulturnih simbola koji obogaćuju kulturne oblike što su se nekada smatrali bezvremenskim. Način na koji se to miješanje događa nije asimilacija ili adaptacija, već samo obična interakcija kultura, gdje može doći do nadograđivanja starih kulturnih obrazaca dijelovima raznih drugih kultura. Time ne dolazi do mijenjanja postojećih kulturnih obrazaca do neprepoznatljivosti, nego do hibridizacije kulture (Mesić 2007).

Miješanjem dolazi do heterogenosti kulture, ali isto tako kultura može biti manje ili više homogena, što ovisi o snazi simbola koji povezuju njene pripadnike. Kulturna homogenost potrebna je kulturi na jednoj određenoj razini, ali to ne isključuje heterogenost na nekoj nižoj razini. Zbog postojanja različitih kultura u svijetu i njihovog međusobnog miješanja homogenost postaje upitna. Pored toga, svaka kultura je u određenoj mjeri homogena. Ono što predstavlja problem je kulturni imperijalizam ili stvaranje jedne monokulture u smislu da dominantna kultura postane vodeća kultura, koja polako prerasta u jednu jedinu kulturu čovječanstva i na taj način uguši raznolikost (Cifrić 2007).

Globalizacija otvara vrata kulturnoj hegemoniji u smislu kulturnog globaliziranja koje se događa od zapada prema istoku i predstavlja tendenciju za uspostavom kulturnog imperijalizma, pripremajući tako teren za dominaciju ekonomije i tehnologije, koje na kraju završavaju na kontroli. Značaj kulturnog globaliziranja jeste u poopćavanju kulturnih orijentacija ka uspostavi jednog kulturnog horizonta što prelazi preko granica nacionalnih država i poput kapitalizma postaje bezgraničan. Silina heterogenosti koja se događa pod utjecajem globalizacije zapravo

može dovesti do potpuno obrnutog procesa svojevrzne homogenizacije u smislu stvaranja jedne kulture koja bi predstavljala svjetsku kulturu, a bila bi sačinjena u najvećem dijelu od zapadne kulture, što bi činila jezgru. Homogenizacija u ovom smislu odnosila bi se na proces povezivanja različitih kultura u projekt moderne kulture, koja bi se nametnula svim ostalima svojim moćnim sredstvima širenja (Cifrić 2008).

Raznolikosti kultura pripisujemo posebnu vrijednost jer znači različitost iskustva i spoznaje uz izbjegavanje političkog monopola i omogućavanje harmoniziranja kultura. Kako bi se očuvala raznolikost kultura, treba prvo očuvati kulturnu tradiciju. Kulturna tradicija ne svodi se samo na folklor i etnološku baštinu, nego mora imati svoje vrijednosti afirmirane u modernom životu svojih pripadnika. Raznolikost kultura ide tim smjerom, jer vizija budućnosti u kojoj postoji raznolikost kultura jamči svjetsku zajednicu koja ima mogućnost višesmjernog razvoja, za razliku od kulturnog imperijalizma koji ima jednosmjernan razvoj. Smatra se kako smo stupili u multikulturalni međuovisni svijet koji se temelji na pluralnosti iako je ugrožen kulturnom hegemonijom i imperijalizmom. Potrebno je štiti pravo svake kulture na opstanak i priznavati zajedničke vrijednosti u različitim kulturama kroz različite teorije, poput multikulturalizma, u smislu napretka prema izgradnji zajednice s kulturnom raznolikošću (Cifrić 2008).

Multikulturalizam, prije svega, označava jednu vrstu obaveze, i to ponajprije kulturnih i obrazovnih autoriteta, prema stvaranju i definiranju politika, mjera i akcija, te inicijativa pomoću kojih se pokušava omogućiti suživot različitim kulturama na istom ili susjednom teritoriju s drugim kulturama unutar jedne određene zemlje. Dodatno, pojam također označava osiguranje društvenih i kulturnih mogućnosti svim kulturama koje tvore neku državu, s tim da je, prema nekim zagovornicima, multikulturalizam dinamičan pristup s kojim se u prvom redu može definirati proces svojevrzne razmjene kulturnih vrijednosti i postignuća raznih kultura. Time se zaključuje kako pojam multikulturalizma znači postojanje većeg broja kultura u određenom geofizičkom i sociokulturnom prostoru (Sablić 2014). U raspravi o multikulturalizmu naglašava se mogućnost razlikovanja dvaju osnovnih pristupa tom pojmu. Prvi pristup je onaj koji teži promicanju raznolikosti kao vrijednosti samoj po sebi, dok je drugi pristup onaj koji se više fokusira na slobodu mišljenja i donošenja odluka, ali isto tako i veličanja kulturne raznolikosti u smislu da ljudi teže

da ju odabiru koliko god je to legitimno moguće. Kulturnom raznolikošću osobe pokušavaju proširiti svoje vlastite horizonte, ali i pomaknuti granice svoga identiteta (Piršl 2016).

Put ka uspješnom društvu

Današnja Bosna i Hercegovina predstavlja izrazito segmentiranu državu i društvo uzevši u obzir etničke, regionalne, religijske i kulturno-historijske razlike koje nesumnjivo postoje unutar države. Kao državom sa složenim državnim uređenjem Bosnom i Hercegovinom dominiraju suprotstavljeni i partikularni nacionalni i socijalni interesi koji ne doprinose uspostavljanju zajedništva i društvenog kompromisa. Nakon pada komunističke ideologije i ulaska u dugotrajni proces političke i ekonomske tranzicije Bosnu i Hercegovinu oblikuju nacionalni ekskluzivizam i etnocentrizam, odnosno nacionalni (kolektivni) identiteti, što neizbježno dovodi do toga da se u potpunosti zanemaruje pojedinac (građanin) kao osnova razvoja građanskog društva u punom obimu. Spomenute negativne tendencije, uz primjetnu izostalost demokratske tradicije na koju bi se mogao dodati i nizak stepen obrazovanosti stanovništva, u značajnoj mjeri usporavaju politički i privredni razvoj, te uspješnu izgradnju demokratije u državi. S druge strane, etnički odnosi igraju presudnu ulogu u raspodjeli političke moći u državi. Iako se sam etnicitet može javiti kao izvor problema i nestabilnosti u državi i društvu, on ujedno može državnim režimima poslužiti kao korisno političko sredstvo za izgradnju stranke, mobilizaciju građana i suzbijanje opozicije. Kako bi se kontinuirano jačao razvoj demokratije u državi, potrebno je permanentno raditi na razvoju i osnaživanju dijaloga i tolerancije između triju etničkih grupa, unapređivanju razumijevanja drugih kultura i usvajanju kulturnog pluralizma (Vejnović, Trivanović 2020).

*Interakcija među ljudima, izvorno nestabilna s jednakom vjerojat- 85
nošću ishoda u suradnji i u sukobu, stabilizirana je okvirno na tim
većim prostranstvima silom kojom raspolaže država. Ta je sila bila
organizirana kao monopol sredstava fizičke prisile, kao državna vlast
u tada postojećim granama tzv. vrhovničke državne uprave, u vojsci,
policiji, diplomaciji, pravosuđu i porezima.*

Eugen Pusić

Mirza Emirhafizović

**PREGLED TOKA DEMOGRAFSKE
TRANZICIJE U BOSNI I HERCEGOVINI**

Pregled toka demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini

Početak demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini (BiH) seže u period između dva svjetska rata, tačnije u rane 1930-e godine, a odlikuje se padom mortaliteta koji je praćen postupnim smanjenjem nataliteta, uz određene oscilacije (Breznik i sur. 1974). Za razliku od zemalja autohtone demografske tranzicije (Bošnjović 1990), promjene u nivou nataliteta/fertiliteta i mortaliteta u BiH nisu potaknute industrijalizacijom i pratećim procesima, već se događaju u uvjetima pretežno agrarno orijentirane privrede, premda u okviru kapitalističkih odnosa.

Prevažilaženju visoke stacionarnosti prethodilo je povećanje razlike između pozitivne i negativne komponente prirodnog kretanja stanovništva, pa je posljedično stopa prirodnog prirasta od 1931. do 1939. godine bila stabilna i znatno viša od prosjeka ondašnje države (cca. 20 promila) (Grebo 1975). Bosna i Hercegovina je u 1930-im godinama od svih republika i autonomnih pokrajina koje su ulazile u sastav tadašnje Kraljevine Jugoslavije imala najvišu stopu nataliteta, ali njena je vrijednost ipak bila znatno ispod biološkog maksimuma¹. Unatoč padu smrtnosti, visina fertiliteta, zbog duge ustaljenosti, i dalje je ostala nepromijenjena, što je determiniralo porast stanovništva. Ni posljedice svjetske ekonomske krize koja je nastupila krajem dvadesetih godina nisu bitnije isprovocirale pad fertiliteta na području BiH iz razloga što je “veliki broj stanovnika (...) živio u agrarno nerazvijenim sredinama, s čvrstim socijalnim normama u oblasti reprodukcije i znatno izoliran od utjecaja socijalnih procesa tadašnjeg vremena” (Rašević 1971: 98). Visoka frekvencija rađanja imanentna je ruralnom načinu života prije modernizacije, budući da pronatalitetni mentalitet garantira opstojnost i održivost zajednice oslonjene na vlastite kapacitete.

Pretežno ruralna Bosna i Hercegovina, s niskim stupnjem urbanizacije i nerazvijenom društvenom podjelom rada, u to vrijeme još uvijek je pripadala predmodernom društvu “mehaničke solidarnosti” (Durkheim), odnosno ona je, prema Tönniesovoj dihotomiji, bila više Zajednica

¹ Vrijednost opće stope nataliteta u Bosni i Hercegovini tokom 30-ih godina XX stoljeća pala je s 40,3‰ (1931) na 35,1‰ (1939) (Rašević 1971).

(Gemeinschaft) nego Društvo (Gesellschaft)². Predominantno agrarni karakter privrede u Bosni i Hercegovini vidljiv je iz strukture zaposlenih osoba prema glavnom zanimanju iz podataka popisa provedenog 1931. godine. U sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva bilo je koncentrirano čak 84,1 posto zaposlenog stanovništva BiH, dok je u industriji i zanatstvu bilo svega 6 do 7 posto zaposlenih. Gotovo stagnantan privredni razvoj u tom periodu nije bio u stanju preusmjeriti viškove radne snage iz ruralnih područja u nepoljoprivredne djelatnosti i na taj način rasteretiti agrarnu prenapučenost koja se povećavala prilivom novih naraštaja kao posljedica visokog nataliteta (Grebo 1975).

Ruralnost u punom smislu te riječi ostala je primarno obilježje bh. društva i po završetku Drugog svjetskog rata zbog činjenice da je glavnina populacije isključivo egzistirala u okvirima seljačkog autarkičnog društva (Kamberović 1998). Prema svim relevantnim kriterijima sintetiziranim u mjerama vitalne statistike, neposredno nakon Drugog svjetskog rata BiH, kao i druge manje razvijene zemlje Balkana, još uvijek se nalazila na početku demografske tranzicije (Frejka i Sardon 2004). Tokom perioda poslijeratne natalitetne kompenzacije, koji je trajao do sredine 1950-ih godina, razlika između broja živorođenih i broja umrlih rezultirala je vrlo visokim tipom prirodnog prirasta čija se vrijednost, bez obzira na pad stope nataliteta, sve do 1966. godine održavala iznad 20 promila. Takav tip priraštaja uzrokovan je snižavanjem stope smrtnosti, posebno dojenčadi i djece mlađe od pet godina, čemu je pogodovala poboljšana zdravstvena zaštita i druge društvene okolnosti.

Zahvaljujući tome što je postignut drugačiji dobno specifični obrazac smrtnosti, udio u broju umrlih bio je sve zastupljeniji kod starije populacije (usp. Wilmoth 2000), a zbog relativno mlade dobne strukture nivo mortaliteta je do 1980-ih godina opadao. Stoga se efekti tranzicije fertiliteta nisu odmah očitovali u padu stope prirodnog priraštaja. Opća stopa nataliteta bilježila je stalni pad, tako da je već u drugoj polovini 1960-ih godina broj živorođenih na 1.000 stanovnika bio manji od 30. Trend rapidnog smanjenja nataliteta nastavljen je i u 1970-im godinama, kad se stopa rodnosti spustila ispod 20 promila, dok je nivo smrtnosti stabiliziran.

2 Ideja grada koji predstavlja antitezu tradicionalnoj ruralnosti možda je najviše povezana s dihotomijom Zajednica – Društvo sociologa F. Tönniesa. U suštini, on je opisao dva osnovna organizacijska principa ljudske saradnje. Prvi je bio *Gemeinschaft* – zajednica, koju karakterizira saradnja ljudi za opće dobro, a ujedinjuju je porodične veze (srodstvo) i susjedstvo i povezuje zajednički jezik i folklorna tradicija. Na drugom kraju spektra Tönnies pozicionira *Gesellschaft* – društvo koje karakterizira izraziti individualizam i prateći nedostatak veza kakve su postojale u zajednici (Hubbard 2006).

Uzimajući u obzir precizniju/finiju mjeru rađanja, a to je totalna stopa fertiliteta, veći dio 1970-ih godina prosječan broj djece po jednoj ženi iznosio je nešto iznad dvoje, čime je bila zadovoljena jednostavna reprodukcija stanovništva. Unatoč postizanju modela racionalne humane reprodukcije, trend pada fertiliteta nastavljen je nešto slabijim intenzitetom, tako da je tokom 1980-ih godina pa do rata (1992–1995) vrijednost totalne stope fertiliteta iznosila između 1,8 i 1,9. Od tada se BiH definitivno pridružila krugu zemalja koje se suočavaju s problemom nedovoljnog rađanja.

U cilju potpunijeg sagledavanja dinamike demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini (od prekomjernog do nedovoljnog rađanja), neophodno je osvrnuti se na preobrazbu socioekonomskih struktura stanovništva, posredstvom kojih se ostvaruje utjecaj faktora razvoja na reprodukciju stanovništva³. S tim u vezi, uspoređujući podatke popisa stanovništva provedenih nakon Drugog svjetskog rata, zapaža se nekoliko istaknutih trendova koji su potaknuti modernizacijom:

- kontinuirano opadanje udjela aktivnog poljoprivrednog stanovništva, i to za više od 55-postotnih bodova od 1953. do 1991. godine (sa 67,5 na 11%) kao rezultat industrijskog razvoja, odnosno deagrarizacije, urbanizacije (u širem smislu), intenzivnih migracija u pravcu selo – grad (transfer viška radne snage sa sela), te jačanja tercijarnog sektora (Enciklopedija Jugoslavije 1982, FZS 1991);
- u skladu s navedenim, mijenja se odnos urbanog i ruralnog stanovništva; u toku trideset godina (1961–1991) udio urbanog stanovništva skoro se udvostručio (sa 22,3 na 40 posto) (World Bank 2021);
- događa se dinamična transformacija (poboljšanje) obrazovne strukture stanovništva, premda je stanje iz 1953. godine bilo izrazito nepovoljno (usp. Katz 2011); nepismenost se suzbija uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja, dok primjetno raste udio osoba u dobi od 15 i više godina sa završenom osnovnom i srednjom školom;
- značajno se povećava udio aktivnih žena; njihovo masovnije zapošljavanje (shodno onodobnoj potražnji, prvenstveno su regrutirane u industrijski sektor kako bi radile u tvornicama) uvod je u međugeneracijsku društvenu pokretljivost bez presedana, što će

³ To je jedan od postulata izvornog teorijskog modela demografske tranzicije koju je krajem 20-ih godina XX stoljeća razvio američki demograf Warren Thompson (Wertheimer-Baletić 1999).

se odraziti na snižavanje reproduktivnih normi⁴;

- dugoročni pad nataliteta, vanjske migracije i produženje prosječnog životnog vijeka ogledaju se u preobrazbi dobne strukture stanovništva; smanjuje se udio djece i istodobno povećava udio osoba u dobi od 60 i više godina, tako da se stanovništvo Bosne i Hercegovine, prema analitičkim indikatorima, početkom 1990-ih godina nalazilo na pragu demografskog starenja⁵;
- uz migracije, učinci demografske tranzicije najviše se, preko opadajućeg prirodnog priraštaja, očituju u stalnom reduciranju prosječne veličine domaćinstva.

Navedene strukturne promjene jasno upućuju na to da je val modernizacije duboko zahvatio sve životne domene, što će u nastavku biti elaborirano.

Postojanje uzročno-posljedične veze između smanjenja smrtnosti dojenčadi i pada fertiliteta u jednoj populaciji empirijski je uočljiva i na primjeru Bosne i Hercegovine. U 1931. godini broj umrle dojenčadi na 1.000 živorođenih iznosio je čak 160,1, što znači da je 16% živorođene djece u tom periodu umiralo do navršena 364 dana života. U intervalu od 1934. do 1937. godine stopa smrtnosti dojenčadi u prosjeku je smanjena za nešto više od 20 promila. Početkom 1950-ih godina vrijednost stope infantilnog mortaliteta nije znatnije opala, i sa 135,5 promila bila je viša od jugoslavenskog prosjeka. Međutim, od sredine 1950-ih počinje trend osjetnijeg pada stope infantilnog mortaliteta i nastavlja se u narednim dekadama. Vrlo visoka efektivna plodnost s prosjekom od 5,13 djece po jednoj ženi u 1950. godini odgovara normi rađanja u početnom stadiju demografske tranzicije. Usporenija preobrazba reproduktivnog režima može se pripisati interakciji historijskog konteksta (poratno vrijeme) i djelovanja onodobnih socioekonomskih faktora. S tim u vezi treba istaknuti da je kontrola začeca i rađanja bila tek sporadična, tako da su i starije fertile kohorte znatno doprinosile visokoj plodnosti stanovništva. Tek porast društvene svijesti o planiranju porodice dovela je do šire primjene kontracepcijskih sredstava i drugih metoda kontrole začeca, čime je ovladavanje prirodne reprodukcije postalo sve raširenije. Prihvatanjem novih obrazaca u oblasti prokreacijskog ponašanja (Bobić

4 O brojnim problemima i izazovima s kojima se suočavala žena tokom socijalizma više pročitati u: Kožul, F. (1973), "Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini", Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu: Sarajevo.

5 Tranzicija u domeni nataliteta/fertiliteta i mortaliteta popraćena je tranzicijom dobne strukture stanovništva (Pool 2010).

2007) stvorene su pretpostavke za modificiranje reproduktivnih normi u pravcu smanjenja broja djece u porodici. Razvoj industrije potaknuo je transformaciju porodice, koja se postupno prilagođavala principima urbano-industrijskog društva. To je, u osnovi, podrazumijevalo urušavanje patrijarhalnog tipa porodične organizacije temeljene na izrazito rigidnim odnosima (Kosović, u: Ackerman 1987). Radikalna promjena socioekonomskog statusa žene i multipliciranje njenih uloga jedan je od najznačajnijih fenomena ukupnog društvenog razvoja. Dualitet uloga u porodici i izvan nje proistekao je iz angažmana žena na tržištu rada, što je prvenstveno omogućio socioekonomski razvoj, koristeći se njihovim potencijalima (Fočo 1998)⁶.

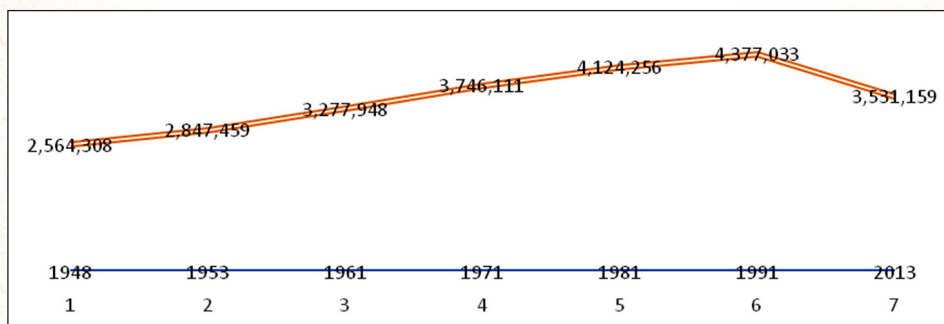
Industrijalizacija je dala snažan impuls i unutrašnjim migracijama koje su intenzivno mijenjale strukturne karakteristike stanovništva i njegov teritorijalni razmještaj. Upravo je migracija industrijskog tipa (usmjerena ka urbanim centrima) uzrokovala stvaranje područja koncentracije i dekoncentracije stanovništva. Socijetalne promjene nisu zaobišle ni ruralne sredine, prvenstveno one u neposrednoj blizini gradova. Demografsko ponašanje upravo služi kao jedan od relevantnih kriterija za tipiziranje ruralnog stanovništva prema idealtipskim obilježjima tradicionalno – moderno (Šušar 1987). Međutim, „(s)eoska porodica doživljava značajan preobražaj uslijed urbanih uticaja i to prije svega reduciranjem porodičnih funkcija. Naime, biološko-reproduktivna funkcija porodice se transformira kroz pad nataliteta seoskog stanovništva (...)“ (Musabegović 1997: 328).

Dakle, osim egzodusa seoskog stanovništva, demografska tranzicija uporedo utječe na depopulaciju ruralnih krajeva (usp. Macura 1997). Pad fertiliteta u BiH odvijao se prema modelu koji je tipičan za zemlje pozne industrijalizacije. Tranzicija fertiliteta u ranoj fazi bila je umjerena, pa potom, kao reakcija na dugoročni pad smrtnosti i ukupne modernizacijske procese, izrazito dinamična, da bi u zreлом stadiju ponovno usporila. Uspoređujući brzinu pada nataliteta/fertiliteta i tempo privrednog rasta, zbog njihove neusklađenosti, autor Bošnjović (1990) zastupa tezu o anticipativnom karakteru demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini budući da je prednjačila tehnološkom razvoju i dinamici ekonomskog rasta.

⁶ Autorica Stojčić (2009: 112) iz kritičke perspektive primjećuje da je “uprkos naprednim zakonskim rješenjima i proklamovanoj ravnopravnosti muškaraca i žena, realnost svakodnevnog života bila drugačija. Predstava o dvostrukoj ulozi žene kao radnice i majke, kao one koja je primarno odgovorna za reprodukciju i porodicu, zapravo nikad nije dovedena u pitanje, što je rezultiralo dvostrukom opterećenošću žena, na radnom mjestu i obavezama u kući”.

U 1980-im godinama Bosna i Hercegovina nalazila se u kasnoj podetapi demografske tranzicije, ali ipak s još uvijek značajnim bioreprodukcijским kapacitetom. Tako je u samo nešto manje od 80 godina prešla put od etape visoke do etape niske stacionarnosti, čime je potvrđena postavka da tamo gdje je demografska tranzicija započela kasnije napreduje brže i traje kraće. Analizirajući demografske trendove u Bosni i Hercegovini 1980-ih godina, autorica Grebo već tada je upozorila na reperkusije zadržavanja nastalog poremećaja u reprodukciji stanovništva zbog pada fertiliteta ispod nivoa koji je neophodan za generacijsku obnovu (Grebo 1985). Unatoč padu nataliteta, demografska inercija zaslužna je za rast stanovništva sve do početka rata, premda je tempo rasta bivao sve sporiji u odnosu na prethodnu deceniju⁷.

Slika 1: Kretanje broja stanovnika prema popisima (1953–2013)

Izvor: BHAS, 2021.

Nekada brojčano velika domaćinstva u Bosni i Hercegovini, nerijetko sastavljena iz više porodica, pod utjecajem su modernizacijskih tokova (industrijalizacija, urbanizacija, deagrarizacija, ruralni egzodus, porast nivoa obrazovanja, promjene načina života, usvajanje drugačijih reprodukcijских normi itd.) postepeno su svedena na jednoporodične zajednice nuklearnog (inokosnog) tipa⁸. Drugim riječima, u modernim društvima kakvo je i bosanskohercegovačko prevladava dvogeneracijska struktura porodičnog domaćinstva koji čine bračni par/roditelji s djecom.

⁷ Prirodni prirast 1980. godine iznosio je 44.813 sa stopom od 10,9 promila, dok je deset godina kasnije, tačnije 1990. godine njegova vrijednost bila 37.859 sa stopom od 8,7 promila (RZS SRBIH, 1991).

⁸ U vezi s transformacijom seoske porodice sociolog Musabegović (1997: 328) piše: "Dok su u ne tako davnoj prošlosti dominirale porodične zadruge, koje se u novije vrijeme pojavljuju kao egzotični i za istraživanje atraktivni rijetki ostaci nekih davnih vremena, savremeno selo karakteriziraju dvogeneracijske i trogeneracijske porodice uz permanentni rast broja bračnih i samačkih porodica. Ovdje treba ukazati i na to da opadanje broja članova domaćinstva uslovljava i slabljenje familizma, te kidanje i transformiranje porodičnih veza, kao i dokidanje materijalne međuzavisnosti članova porodice, pošto rast mogućnosti zapošljavanja rezultira individualizacijom članova seoske porodice".

Tendenciju smanjenja veličine domaćinstava u Bosni i Hercegovini tokom perioda intenzivne demografske tranzicije potkrepljuju podaci prikazani u tabeli koja slijedi.

Tabela 1: Brojčana struktura domaćinstava u Bosni i Hercegovini prema popisima

Veličina domaćinstva	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2013.
	Ukupno (= 100,00)	498.116	565.212	706.107	848.545	1.030.689	1.207.098
Samačka	8,6	9,0	10,6	9,7	9,5	10,8	19
2 člana	10,1	10,0	10,8	11,5	13,9	16,7	24
3 člana	12,7	13,3	13,8	14,8	17,6	19,0	20
4 člana	14,0	15,0	17,0	20,6	25,6	28,8	20,6
5 članova	14,0	14,1	15,1	15,9	14,7	13,0	9,3
6 članova	12,5	12,0	11,9	11,1	8,8	6,5	4,3
7 članova	10,0	9,4	8,4	7,1	4,7	2,8	1,6
8 članova	18,2	17,2	12,4	9,3	5,2	2,5	1,2
Prosječan broj članova domaćinstva	5,2	5,0	4,6	4,4	4,0	3,6	3,0

Izvor: BHAS, 2022.

Udjeli najbrojnijih domaćinstava sa šest, sedam, osam i više članova stalno su opadali; što je domaćinstvo bilo brojnije, pad je bio intenzivniji. S druge strane, suprotna tendencija – porast udjela – zapaža se kod domaćinstava s manjim brojem članova, uključujući i one peteročlane, čiji je udio do 1981. godine bio u blagom porastu. Dvostruki i ujedno najveći porast udjela zabilježen je kod domaćinstava s četiri člana, dok su približno podjednak relativni porast imala tročlana i dvočlana domaćinstva. Udio samačkih, odnosno domaćinstava sa samo jednim članom do 1991. godine neznatno je povećan.

Smanjivanje broja velikih domaćinstava i porast njihovog ukupnog broja rezultirali su stalnim opadanjem prosječnog broja članova u domaćinstvu.

U vremenskom intervalu od 1953. do 1981. godine domaćinstva su se u prosjeku smanjila za jednu osobu, brojeći prosječno četiri člana. Tendencija pada prosječnog broja članova po domaćinstvu nastavljena je i u narednoj deceniji, pa je 1991. godine taj prosjek iznosio 3,6 osoba.

Demografske posljedice rata (1992–1995) vidljive se i u smanjenju ukupnog broja domaćinstava, kao i njihove veličine u odnosu na 1991. godinu. S tim u vezi treba istaknuti da su mnoge porodice doživjele traumatično prognaničko iskustvo i po završetku rata nisu se vratile u mjesto svog predratnog prebivališta. Posljednji dostupni podaci o veličini domaćinstva (iz 2013. godine) pokazuju da se udio samačkih domaćinstava u odnosu na stanje utvrđeno popisom 1991. godine povećao za 8 postotnih bodova. Tek posredstvom sociodemografskih karakteristika osoba koje žive same moglo bi se ustanoviti o kojem podtipu samačkog domaćinstva je riječ, pri čemu su životna dob, bračni status i roditeljstvo ključna obilježja. Dvočlana domaćinstva s udjelom od gotovo jedne četvrtine (24%) po frekventnosti su na prvom mjestu, a potom s jednakim udjelom slijede tročlana i četveročlana (20%), dok brojčano velika domaćinstva s pet i više članova u zbiru su manje zastupljena nego samačka.

Bosanskohercegovačko društvo je uslijed rata (1992–1995) i poratne višestruke tranzicije, koja se poistovjećuje s krizom, sudeći prema nivou rodnosti i smrtnosti, isforsirano ušlo u posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva, koja ne korespondira s nivoom dostignutog standarda kakav su svojevremeno imale razvijene zemlje Zapada, kod kojih je tok demografske tranzicije, za razliku od Bosne i Hercegovine, ali i drugih zemalja u okruženju, bio relativno usklađen s ukupnim društveno-ekonomskim razvojem. Upravo zbog izmijenjene demografske realnosti s naglašenim proturječnostima, posebno u postkonfliktnom razdoblju (od druge polovice 1990-ih godina), prije se može govoriti o „(kvazi) posttranziciji“ ili „induciranoj tranziciji“ (Wertheimer-Baletić 2005). Sintagma *demografska zima*⁹ koristi se kao metafora za tu etapu u razvoju stanovništva, jer se u dobnoj strukturi, zbog kontinuiranog pada fertiliteta i produženja prosječne životne dobi, javlja sve izraženiji nesrazmjer između udjela djece (i uopće mlađih naraštaja) i osoba u trećoj životnoj dobi.

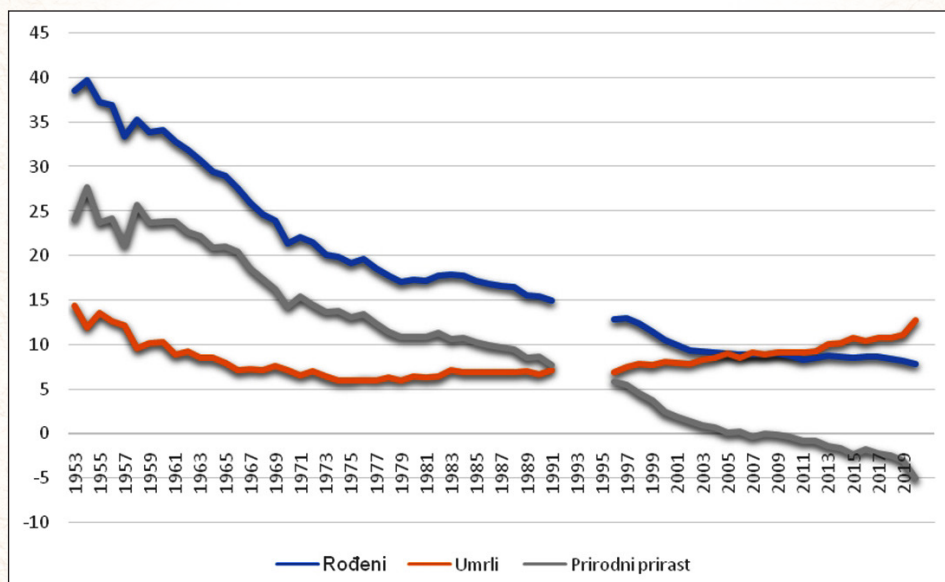
9 Dokumentarni film *Demografska zima* (2008) bavi se uzrocima i posljedicama fertiliteta u industrijskim zemljama, čija je stopa ispod nivoa nužnog za osiguranje jednostavne reprodukcije stanovništva u smislu obnove generacije. Svoje opservacije o demografskim izazovima iznose intervjuirani stručnjaci, među kojima je i Gary Becker, nekadašnji profesor na Univerzitetu u Čikagu i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1981. godine.

Osim niskog fertiliteta selektivnost (e)migranata prema dobi, pri čemu prevladavaju osobe u 20-im i 30-im godinama, u velikoj mjeri doprinosi depopulacijskim procesima u Bosni i Hercegovini. Svi navedeni negativni trendovi ubrzali su starenje stanovništva, koje je, prema prosječnoj dobi, proporciji djece i mladih s jedne i osoba starijih od 65 godina (postradni kontingent) s druge strane, kao i drugim indikatorima, već prešlo u stadij duboke starosti (Emirhafizović i Zolić 2017).

Razmjere destruktivnih posljedica rata (i dijelom poratne situacije) u pogledu razvoja stanovništva ilustrira podatak stručnjaka s Instituta za demografiju u Beču da je Bosna i Hercegovina od svih evropskih zemalja u periodu od 1990. do 2017. godine doživjela najveći demografski pad od 22 posto (Sobotka i sur. 2018).

Drastičan pad nataliteta evidentan je ako se usporede podaci vitalne statistike iz 1990. i 2020. godine: broj živorođenih niži je za gotovo dva i po puta u odnosu na 30 godina ranije (66.952 i 27.143 respektivno) (RZS SRBIH, 1991; BHAS, 2022).

Slika 2: Kretanje općih stopa rođenih, umrlih i prirodnog prirasta 1953–2020. (u ‰)

Autorova konstrukcija na temelju podataka vitalne statistike (RZS SRBIH, 1991; BHAS, 2021)

U prvim poratnim godinama stopa nataliteta, iako niska (niža od 13 promila), bila je značajno viša u odnosu na stopu mortaliteta, što je rezultiralo stopom prirodnog prirasta višom od pet promila (1996. i 1997), da bi od 1998. godine uslijedio njen pad. Denatalitet naročito dobiva na intenzitetu po ulasku u novi milenij, dok istovremeno raste stopa mortaliteta, pa je 2007. godine zabilježen veći broj umrlih od broja živorođenih (prirodna depopulacija poznata i kao „bijela kuga“) (Emirhafizović 2018). Uz sve ostale nepogodnosti treba imati u vidu okolnost da u tom periodu i najmlađe pripadnice velike *baby boom* generacije izlaze iz svoje fertile dobi, pa prelaskom težišta biološke reprodukcije na malobrojnije generacije (X, Y itd.) dodatno se sužava njen fiziološki okvir.

Od 1996. do 2020. opća stopa nataliteta u Bosni i Hercegovini snižena je za pet promila (sa 12,8 na 7,8‰), dok je opća stopa mortaliteta u istom periodu porasla za šest promila (sa 6,9 na 12,8‰) (BHAS, 2022). Tendencija rasta negativne vrijednosti prirodnog priraštaja iz godinu u godinu ne jenjava, čime biološka regresija postaje dominantna odrednica recentnog demografskog razvoja Bosne i Hercegovine. Samo po toj osnovi Bosna i Hercegovina je u toku deset godina, od 2011. do 2021, izgubila gotovo 99.000 stanovnika (BHAS, 2022).

Razlozi za izrazito nisku stopu fertiliteta (ispod 1,3 djece po ženi od 2002. godine) u društvu koje je orijentirano ka porodici leže, osim u dalekosežnim demografskim posljedicama rata, i u postkonfliktnoj zbilji koju prožimaju politička nestabilnost, „tranzicijsko (novo) siromaštvo“ (Papić 2009), strukturna nezaposlenost¹⁰, prekarizacija rada, institucionalna korupcija, nedostatak adekvatnih i sistemskih mjera pronatalitetne politike i brojni drugi socioekonomski problemi¹¹. Sve su to ne samo uzroci odgode roditeljstva (za šta je indikator porast prosječne dobi prvotkinja) i u konačnici nerealiziranja fertilitetnih aspiracija već ujedno i repulzivni faktori koji snažno djeluju na iseljavanje iz Bosne i Hercegovine, i to uglavnom osoba u optimalnoj fertilnoj i radnoj dobi. Ukratko, negativna prirodna promjena (veći broj umrlih od broja živorođenih) i negativni migracijski saldo (veći broj iseljenih nego useljenih) simultano generiraju

10 Visoka nezaposlenost u postkonfliktnom periodu i nedovoljna primanja (niske zarade) onih koji imaju posao stambeni problem čine dugoročno nerješivim za znatan dio populacije mladih. Neriješeno stambeno pitanje nameće se osobama u dvadesetim, pa i tridesetim godinama kao jedan od faktora koji demotivirajuće djeluju na formiranje bračne zajednice. O tome detaljnije vidjeti u: Akrap, A., Čipin, I. (2008), Stambeni problemi, produženi život s roditeljima i odgoda ulaska u brak u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*. 15 (3), 415–434.

11 Lutz i sur. (2006) formulirali su hipoteze o *zamci niskog fertiliteta* koje sadrže tri neovisna mehanizma klasificirana kao demografski, sociološki i ekonomski.

depopulacijsku spiralu, što se posredstvom kvantitativno-kvalitativnih promjena stanovništva (prvenstveno u njegovoj dobnoj strukturi) odražava na sve ključne aspekte društva.

Neki autori saglasni su s time da bi se razlike u demografskim trendovima između bivših socijalističkih zemalja i ostatka razvijenog svijeta kao i brze populacijske promjene strukturne i kvantitativne naravi u srednjoj i istočnoj Evropi mogle pripisati izrazito različitim okruženjima u okviru kojih su ljudi pravili i prave bihevioralne izbore (Katus i Zakharov 1998, Philipov i Kohler 2001).

Tradicionalni neoklasični pogled na fertilitet previđa ili barem eksplicitno ne govori o utjecaju ekonomske neizvjesnosti na odluku o rađanju, koja ne bi trebala biti zapostavljena ukoliko se pokušavaju objasniti dugoročne promjene u stopama rodnosti. Neizvjesnost, koja je postala karakteristična za tranziciju sa socijalističkog sistema na kapitalizam, zasigurno je imala značajan utjecaj na kvantum rađanja. Kao što je poznato, radnici u socijalističkim zemljama nisu uživali naročito visok životni standard, ali su imali siguran posao i prihode, zagarantirane penzije, univerzalni sistem zdravstvene zaštite i besplatno školovanje bez izuzetka. S prijelazom na tržišnu ekonomiju ovaj *društveni ugovor* stavljen je van snage, a radnici su ostali bez garancija, suočavajući se s neizvjesnošću na individualnom planu u pogledu makroekonomskih turbulencija¹² (Brainerd 2010).

Ipak, imajući u vidu važeći normativni okvir, koji se velikim dijelom naslanja na tradicionalni sistem vrijednosti, a što potvrđuju i empirijski nalazi provedenih istraživanja¹³ o stavovima stanovništva prema religiji, porodici, braku, rađanju¹⁴ itd., bh. društvo, kao ni većina drugih društava evropskog juga, još uvijek nije prigrllilo drugu demografsku tranziciju¹⁵, premda se neki oblici *vesternizacije* porodice naziru. Međutim, treba

12 Puljiz (2008: 158) potcrtava neke socijalne aspekte bivšeg sistema: "Pored socijalnog osiguranja, proizašlog iz zaposlenosti, uvedena su i određena univerzalna prava (npr. masovno obrazovanje, zdravstvena zaštita, mirovinska prava za relativno širok krug građana i sl.). U većim i moćnijim društvenim poduzećima razvio se sustav dodatnih socijalnih pogodnosti zaposlenima, koji je utjecao na životni standard građana. Nadalje, u socijalističkom je razdoblju razvijena respektabilna socijalna infrastruktura".

13 Vidjeti npr. nalaze u: Kolenović Đapo, J., i Brkić Šmigoc, J. (2020). *Values in Bosnia and Herzegovina: Overview of the main findings of the 2019 European values study*. Friedrich Ebert Stiftung.

14 Sklapanje braka i danas uobičajeno prethodi proširenju porodice, što potvrđuje statistička činjenica da se oko 90% svih rađanja ostvaruje u okviru bračne zajednice. Druga važna karakteristika tradicionalnog režima braka bilo je "načelo nepromjenljivog doživotnog partnerstva" (Lestheaghe 2010); trajnost braka najčešće je narušavana smrću bračnog partnera.

15 Univerziteti profesori van de Kaa i Leasthege svojom teorijskom propozicijom o drugoj demografskoj tranziciji, koja datira iz 80-ih godina prošlog stoljeća, nastojali su istaknuti demografski kontrast u odnosu na klasičnu demografsku tranziciju. O tome vidjeti više u: Van de Kaa, D. J. (2002). "The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries". Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, January 29, 2002.

uvažiti činjenicu da životni stil obrazovanijih osoba u urbanim sredinama u izvjesnoj mjeri odstupa od standardizirane paradigme, iz čega nerijetko proizlaze i liberalnija gledišta na razvod¹⁶, kohabitaciju, fluidnost životnih aranžmana, izvanbračno rađanje, nesudjelovanje u reprodukciji itd. (Emirhafizović i Puhalić 2022).

¹⁶ Stopa divorcijaliteta, uz nupcijalitet i celibat, signalizira, ovisno o njegovoj visini, koji od dva bihevioralna modela stanovništvo slijedi: moderni ili tradicionalni (Bobić 2007).

Protiv bosanskohercegovačkog naslijeđa, kulturnih uvjerenja i društvenih običaja stavljani su na teret nesavjesno nasilje i zlobna propaganda. Rezultat je oštećenje transetničke tradicije, kulture i historije Bosne i Hercegovine. Tragedija je u tome što, iako Bosna i Hercegovina ima transetničku historiju, postoji samo nekoliko transetničkih institucija koje podržavaju, poštuju i održavaju ove tradicije.

Keith Doubt

Sarina Bakić

**BOSANSKOHERCEGOVAČKI KONTEKST
ZA ISTRAŽIVANJE KULTURNIH (NE)PRILIKA**

Sarina Bakić

Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika

*Kultura se ne može naslijediti,
ona se mora osvojiti.
André Malraux*

Problemi bosanskohercegovačkog društva u novom mileniju

Kada se raspravlja o karakteru i položaju jednog konkretnog društva, neophodno je istraživati njegov kulturni kontekst, koji čini niz elemenata putem kojih se može na kompleksniji način objasniti kako pripadnici tog društva razumijevaju svoje uloge i pozicije u određenom društvenom i kulturnom ambijentu. Nadalje, a u kontekstu savremene globalne krize, treba govoriti i o krizi kulture, kao potisnute matrice na kojoj se jasnije odražavaju duboki uzroci izbijanja sveukupne krize u svijetu. Pitanje koje treba postaviti prije konkretne analize bosanskohercegovačkog konteksta za istraživanje kulture jeste da li poimanje kulture u postmodernom svijetu korespondira s teorijski utvrđenim bitnim odrednicama pojma kulture, koja može imati pluralne forme, ali zadržava osnovni smisao: konceptualizacije ljudskog načina života, humanizacije i emancipacije ljudskog postojanja (Golubović 2011: 162), te na koji se način konstantne i rapidne globalne promjene reflektiraju na bosanskohercegovačko društvo i s aspekta kulture.

U mnogim sferama patrijarhalno i pod teretom kompleksnog političkog uređenja, bosanskohercegovačko društvo našlo se pred zadatkom da prihvati ubrzani proces razvoja, u kojem je teško pomiriti „duh palanke“ (Konstantinović 1981) s neposustajućim tempom razvoja postmodernog društva danas. Dakle, Bosna i Hercegovina se našla i još uvijek se nalazi u mnogostrukoj konfuziji pod pritiskom nasušne potrebe da krene drugačijim i još uvijek za mnoge potpuno nepoznatim putem, o čemu svjedoči i današnja politička, socijalna, kulturna i ekonomska situacija u našem društvu.

Ako se ovome doda i značajno prisustvo autoritarnog sindroma u mehanizmima upravljanja životom, u međuljudskim odnosima, kulturi komunikacije, svakodnevnici te odnosima pojedinca prema društvu i državi, od kojih se iziskuje poštivanje ljudskih prava, ali se odriče od vlastite odgovornosti i dužnosti u ovom preobražaju jednog vjekovnog autoritarnog društva u moderno i demokratsko (David 1997), jasnije se mogu razumjeti stranputice kojima se Bosna i Hercegovina već duže vrijeme kreće. Navedene stranputice rezultanta su nedostatka, odnosno kašnjenja transformacije u širim okvirima društveno-političkog sistema, što se izrazito odrazilo i na polje kulture i kulturnog života u Bosni i Hercegovini.

Jedan od najozbiljnijih problema kada je u pitanju kultura jeste politizacija kulture, što je slučaj u Bosni i Hercegovini, u smislu integratora konkretnog, kolektivnog, etničkog i vjerskog identiteta. Politizacija kulture ima za cilj postizanje integracije „članova“ i njihovo odvajanje od „nečlanova“. Ovdje je važno naglasiti da upravo takvo poimanje kulture negira stvarnost koja upozorava da pripadnici iste etničke grupe mogu imati različite kulturne osobenosti, potrebe i ukuse čak i ukoliko žive u različitim sredinama i različitim kulturnim, ekonomskim i društvenim uslovima. Na ovaj način osiromašuje se izvorno značenje kulture i njen fundamentalni smisao, te na toj osnovi Bosna i Hercegovina nastavlja politiku međunacionalnih konfrontacija i kulturnih getoizacija.

Dok se kroz podsticanje masovne kulture, tačnije njenih kič i šund elemenata „dokazuje“ navodni kosmopolitizam i otvorenost, dotle se kroz postavljanje u prvi plan tradicionalnih i folklornih sadržaja kreira i jača navodni identitet etnosa. Budući da je pojam kulture u ovom kontekstu reduciran na pojam 'kulturne industrije' ili 'industrijske kulture' kao kulture lake neobavezujuće zabave, forsirajući imitacije i reprodukcije u okviru masovnih spektakala 'turbo-folk kulture' (Golubović 2011), potiskujući 'visoku kulturu' u tzv. intelektualna geta, a sve pod geslom 'let's get crazy', nesumnjivo je da se gubi jedan od najvažnijih elemenata kulture, njen humanizirajući aspekt kao „druge ljudske prirode“ (Marcuse). Zbog toga za posljedice imamo dominirajući i izrazito nizak nivo političke kulture, te opće kulture generalno, što se ogleda u devastaciji i siromaštvu jezika i izražavanja, u nepoštivanju elementarnih pravila ponašanja u svakodnevnom životu, ali i u nedostatku i opadanju kvaliteta kada su u pitanju različiti kulturni sadržaji i kulturne manifestacije.

106

S tim u vezi, mnogi relevantni vidovi društvenog života pojedinaca, da se i ne govori o skrivenoj sferi privatnog, mnoge strane društvene interakcije, koje se ne mogu svesti samo na institucionalizovane forme, mnogi aspekti života u svakidašnjici, koji i čine stvarni, konkretni život svakog građanina, pojedinca, do sada jesu prilično zanemarivani, premda čine nezaobilazan dio analize kulturnog života i društvenih odnosa. „Za većinu ljudi svakodnevni život jeste život“, pisala je Agnes Heller. Stoga je neophodno barem djelimično pružiti doprinos rijetkim istraživanjima kulture i u kontekstu svakodnevnog života, pa makar i nepotpunom analizom načina ili kvaliteta života kako bismo se 'spustili' na nivo same praktične stvarnosti, koja pruža mnogo realniju sliku stvarnih uslova života građana bosanskohercegovačkog društva nego što to čine institucionalne i strukturno-dinamičke analize. Drugim riječima, prema Abdulahu Šarčeviću (1981), nije moguće odvajati smisao kulture, humanitet i sve ono što u njoj opstoji: to što nadmašuje sistem samoodržanja ljudskog roda, što predstavlja kritički momenat naspram vladajućeg, upravljanoj svijeta i njegovih institucija – nije moguće odvajati od svjesnog i slobodnog oblikovanja i usmjeravanja ljudskih stvari. Ako se pak kultura neutralizira u sistemu kulturnih dobara, ako se osamostaljuje naspram društvenih životnih veza, tada se ona prurušava u laž i neistinu. Prema Šarčeviću, odvajanje „duhovne“ kulture od realnih životnih odnosa i moguće prakse, osamostaljivanje duha naspram društva realnost je savremenog historijsko-građanskog opstanka civilizacije.

Iako je svakodnevni život onaj nivo na kojem se ispoljavaju „prosječne“ potrebe i mogućnosti članova jednog društva, to nikako ne znači da je ovaj nivo u pogledu dinamičkog potencijala na nižem stepenu od institucionalnog nivoa. Štaviše, inovacije i promjene uvijek počinju u neformalnim sferama i u toj oblasti imaju veću mogućnost da se pojave i one forme i sadržaji ljudskih aktivnosti koji su ograničeni na institucionalnom nivou. Zato se istraživanjima kulture u svakodnevnom životu otkriva i ono što institucionalno nije prihvaćeno ili integrisano u društveni sistem. Naime, može se otkriti veća raznolikost nego što je ona koju predlaže model društvenog sistema, pošto analiza na tom općem nivou otkriva, prije svega, strukture i udaljava se od svakodnevnog i individualnog u okviru kojeg se odvija „stvarni život“.

Nadalje, problem bosanskohercegovačkog društva u novom mileniju još više se ogleda u skrivanju iza simulacije tzv. modernizacije društva i prihvatanja iz postmodernog koncepta kulture njegovih najpovršnijih i

najbanalnijih aspekata. Pri tome se, vidljivo je, izbjegavaju oni izazovi u kulturi koji bi mogli voditi do većih promjena u društvu, uz preispitivanje i revalorizaciju osnovnih principa, značenja i vrijednosti kulturne politike. U ovom kontekstu najveću ulogu i odgovornost imaju mediji i segment obrazovanja kada je u pitanju marginalizacija kulture u pravom smislu te riječi. Prema Paićevoj kritici kulture u Hrvatskoj, naići ćemo lako na sličnosti sa situacijom u bosanskohercegovačkom društvu: „Kako svaki oblik estradizacije kulture nužno zadobiva svoju teatralnu karikaturu, tako ni žanr farse više nije primjeren naziv za već dogođeno. Čemu uopće više o tome govoriti kad je skandal u svojoj medijskoj zastarjelosti nešto naizgled nevažno. Zar nije pravi problem u bijedi i očaju preživljavanja hrvatskog društva koje se nezadrživo raslojava na malobrojnu elitnu novu buržoaziju i najveći dio sirotinje na rubu opstanka? Paradoks je u tome što upravo takva socijalna slika iziskuje neprestanu proizvodnju kulture kao zabave moćnih, bogatih i praznoglavih. Na istom mjestu tabloidi postavljaju i jedno i drugo. Etička lakrdija uvijek se događa na kraju godine kad iste osobe glume u medijski sponzoriranim humanitarnim cirkusima. Perverzija je totalna. Kulturu kao scenu spektakla financiraju korporacije koje izvlače najveći profit upravo u zemljama Jugoistočne Evrope u sektoru telekomunikacija. Mediji su nepresušan izvor ekstraprofita zato što su zrcalo društvene diferencijacije. Siromaštvo je vrlina, ali samo za Božić“ (Paić 2011: 9). Na ovaj način ilustrovana kritičnost prema savremenom trenutku i u kontekstu Bosne i Hercegovine, ipak završava razočarenjem i nevjericom u promjenu postojećeg. Razlog za ovakav odgovor treba tražiti u tome što njihova pristupna pozicija i polazne pretpostavke ostaju omeđene granicama društvenog i političkog *status quo* u Bosni i Hercegovini.

Aktualizacija pozicije kulture i kulturne politike u Bosni i Hercegovini

Svaka kulturna politika koja se nastoji rukovoditi načelima demokratizacije kulture podrazumijeva, osmišljava i sprovodi kulturne akcije koje imaju za cilj da najvećem broju građana omoguće zadovoljenje individualnih kulturnih potreba. Država kao nosilac takve kulturne politike donosi zakonske akte, osniva ustanove, uvodi metode planiranja i programiranja kulturnog usmjeravanja, koji ne samo da kulturne sadržaje čine dostupnim već u isto vrijeme svojim sadržajem utiču na formiranje svijesti i ponašanja potencijalnih konzumenata. Načini nastajanja i razvijanja kulturnih

potreba, odnosno socijalizacija/'kulturalizacija' ličnosti najpouzdanije otkrivaju kako politički sistem shvata čovjeka, odnosno kako mu se politički nameće. Društvenim procesom formiranja i zadovoljenja potreba i ukusa građana vrši se neraskidivi odnos pojedinca i države. Prema Throsbyju, društvene okolnosti ekonomsko-kulturnim nivoom uslovljavaju i vrstu i obim potreba te kreiraju ukus građana, a takav trend utiče na neprekidno razvijanje određenog društvenog sistema (2012: 90). Throsby smatra da se kreiranje kulturnih potreba i ukusa ostvaruje u ime planiranog cilja, koji se opet shvata kao prostor beskrajnih i svima dostupnih kulturnih potreba. Političke stranke na vlasti u svakoj državi, odnosno grupi koja u njeno ime vrši vlast, veličaju sadašnjost, postojeći sistem vrijednosti, pozitivnu svijest, svoju istinu i svoje norme prikazuju kao vječne, namećući svojim građanima poštovanje svega toga (Throsby 2012: 91–92).¹ Zato je istraživanje kulture, odnosno sociokulturne realnosti nekog historijskog vremena sa stanovišta i sociologije kulture i političke historije neodvojivo od proučavanja cjelokupnih ekonomskih, društvenih, institucionalnih, socioloških i psiholoških, ali i političkih aspekata.

Bosanskohercegovačko društvo jeste dobar primjer nesnalaženja unutar različitih tendencija koje karakterišu savremene procese u kulturi. Teškoće nećemo naći samo u komplikovanom političkom uređenju države, različitim ideološkim opterećenjima ili različitim političkim preferencijama. Suočavanje s posljedicama rata, siromaštvom velikog dijela građana, ekonomskim i kulturnim zaostajanjem, nepismenošću, te strahom od 'drugog' i 'drugačijeg' dodatno usložnjava nimalo jednostavan kulturni kontekst. Veći dio kulture u Bosni i Hercegovini, prvenstveno komercijalni segmenti kulture, stvaraju atmosferu bez postojanog kulturnog značenja i razvijanja kulturne svijesti (Bakić 2013). Ovakva atmosfera, vještački izazvana i vještački održavana, zamagljuje i devalvira autentične kulturne vrijednosti, a sama se, bez duhovnog rizika i stvaralačke odgovornosti, pojavljuje kao kulturni bosanskohercegovački horizont. Ratne i poslijeratne godine obilježene su svojevrsnom „kulturnom kataklizmom“, čije bi se dimenzije i dugoročne katastrofalne posljedice tek trebale ozbiljno ispitivati i istraživati. Različite analize i istraživanja uglavnom su obuhvatali, prije svega, političku i ekonomsku krizu, ratna dešavanja

¹ Manipulacija u formiranju potreba i ukusa u socijalističkim zemljama bila je uočljivija i bezopasnija nego što je to slučaj s manipulacijom potrebama i ukusima u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Socijalizam je, prema B. Doknić, usljed niske ekonomske moći bio prinuđen da dozira količinu potreba (kako kulturnih tako i ostalih) koje su pojedincu ostavljale prostor pristajanja ili nepristajanja na njih. Kapitalizam je, nasuprot tome, usljed svoje ekonomske nadmoći, megalomanski širio broj potreba, stvarajući potrošačku ličnost, što je opet bio ideal svakog prosječnog socijalističkog građanina (Doknić 2013: 173).

i socijalne implikacije, dok je urušavanje kulturnog sistema i njegovih vrijednosti zanemareno. Karakteristično je da su se mnogi 'analitičari' zatvorili u svoje nacionalne okvire, te se zbog toga i ne mogu uočiti prave razmjere gubljenja kulturnog kapitala cijele Bosne i Hercegovine. Mada je u širem kontekstu cjelokupna regija bivše Jugoslavije označena kao „polje opšte krize“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2007: 25), nije tačna tvrdnja da se kroz krizu ogromnih razmjera, koja još uvijek traje u cijelom regionu, prolazilo na isti način. U pitanju su različitosti njenog karaktera i dubine, što se posebno odnosi na transformaciju i očuvanje kulturnog sistema svakog društva pojedinačno.

Bosna i Hercegovina jeste država koju karakteriše destrukcija cjelokupnog institucionalnog kulturnog sistema, a sadašnja društveno-politička situacija u kojoj se država nalazi još uvijek ne daje mogućnosti kreiranja istinski novog kulturnog koncepta i kulturne politike. Bosna i Hercegovina je kao država u tranziciji bila 'primorana' da relativno brzo sprovede veliki broj sistemskih promjena, ali je još uvijek bez mehanizama i kadrovske osposobljenosti za vršenje monitoringa nad provođenjem različitih mjera i predviđanja konkretnih rezultata. Posebno otežavajuće okolnosti proizlaze iz toga što su socijalne posljedice ovih promjena veoma negativne (visoka stopa nezaposlenosti, društvena marginalizacija nekad cijjenjenih pojedinaca i grupa, povećanje patološkog socijalnog ponašanja), a pritom je važno naglasiti da mjere provodi ekonomski nerazvijena država. No, nisu samo politički i ekonomski faktori razlozi za nemogućnost novih konceptata kulturne politike u Bosni i Hercegovini. Suštinski problemi nastaju iz činjenice da je istovremeno s prestankom državnog uticaja na kulturu u sklopu bivše SFRJ² prestala i državna briga za kulturu, tako da su kulturne ustanove i kulturni djelatnici u Bosni i Hercegovini upućeni na tržište koje faktički još uvijek ne postoji, te da se interesovanje publike za kulturu smanjilo, a ponegdje sasvim i nestalo. Drugim riječima, u pitanju je „kriza u kulturnim podsistemima u postsocijalističkim zemljama“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2007: 25), gdje je do tada „privilegovani kulturni podsistem, izgubio taj položaj i suštinski bio doveden u pitanje“. U prethodnom sistemu on je primarno ispunjavao ideološko-legitimacioni zadatak, pa je upravo stoga u određenim zemljama bitno dovedena u pitanje njegova održivost kao segmenta prvenstveno javnog sektora (Dragičević-Šešić, Dragojević 2007: 26).

² Kulturna politika u tom periodu predstavljala je vrlo raznovrstan i razgranat sistem planski vođenih akcija i namjera za stimulisavanje, usmjeravanje i koordinaciju ogromnog duhovnog i materijalnog kulturnog prostora, s potpunom podređenošću faktoru političkog rukovođenja (Doknić 2013: 315).

U konkretnom kontekstu kulturne politike u Bosni i Hercegovini danas jednu od najtransparentnijih 'nepriključnosti' u njenom stvaranju predstavlja problematika javnih politika i javnog sektora. Najčešće se to odnosi na neprofesionalnu administraciju u kulturi, kreiranje razvojnih politika koje isključuju kulturu i kulturne djelatnike, uvođenje liberalnog modela kulturne politike iz kojeg najčešće slijedi neadekvatna privatizacija i slaba koordinacija između subjekata u kulturi, odnosno njihova neusaglašenost u aktivnostima i djelovanjima (Bakić 2013). Također, problem nastaje i kada se govori o poziciji institucija kulture u Bosni i Hercegovini i njihove društvene uloge, a pojačan je nedovoljnim akcentiranjem razvoja kadrova, što neminovno dovodi do deprofesionalizacije, koja je posljedica nedostatka znanja, posebno u odnosu na zahtjeve i tokove evropskog i svjetskog tržišta i novih odnosa u kulturi. Nadalje, veoma znakovita je nerazvijenost međusobnih odnosa i saradnje javnog, privatnog i civilnog sektora, što se također tumači i kao posljedica nerazvijenosti civilnog društva. To obično podrazumijeva netransparentne i neravnopravne uslove egzistiranja svih ustanova u kulturi, izostanak međusobnog dijaloga i 'kulture dijaloga', kao i izostanak javne kontrole kulturne politike. U isto vrijeme ovakva situacija uslovljava otežan razvoj kulturnog poduzetništva bilo kojeg tipa. Praktično, to znači da sve „dok ne dođe do promene socio-ekonomske i političke kulture – koja se odnosi na ukupnost vrednosti, verovanja, načine ponašanja – ne može doći ni do stvaranja novih formata u pojedinim sektorima, do snaženja civilnog i privatnog sektora za što je neophodno uvođenje novih vrednosti preduzetničke kulture (preuzimanje rizika, mobilnost, inovativnost, kompetitivnost, odnos prema novcu i bogatstvu)“ (Dragičević-Šešić, Dragojević 2007: 24). Ono što nije samo karakteristika za Bosnu i Hercegovinu, ali je veoma izraženo, jeste kriza na samom kulturnom tržištu, do čega je došlo usljed nezainteresovanosti potencijalne publike, koja je suočena s globalnom svjetskom ponudom u kontekstu tržišta zabave i masovne kulture uopće, što je rezultiralo velikim oscilacijama u domenu ukusa i umjetničkih i estetskih vrijednosti i kriterija. Nedostatak ili nepostojanje interesa za kulturna dobra i kulturne sadržaje, naročito kada je riječ o manjim sredinama, još više produbljuje krizu kulturnih ustanova i organizacija, pa i kulturne politike u cjelini.

U planiranju svake kulturne politike, pa tako i one u Bosni i Hercegovini, prelamaju se cjelokupne društvene, političke i ideološke suprotnosti, reflektiraju se ciljevi društvenog razvoja i političkih borbi, oslikava se ukupna pozicija slobode i stvaralaštva svakog pojedinca, reflektira

se svakodnevnini život u mnogim aspektima. Svaka vlast kreira vlastitu kulturnu politiku, preko koje osigurava prohodnost svoje političke orijentacije, usmjeravajući kulturu finansijski, politički i ideološki. Takva kulturna politika polazi od interesa jedne klase, što neminovno vodi sužavanju nekih aspekata kulturnog djelovanja u korist drugih. S tim u vezi, složiti ćemo se s Lepeniesom kada kaže da se kulturna politika oblikuje na granici politike i kulture i njihovog međusobnog uticaja na cjelokupnost društvenog života (Lepenies 2009). Država preko svog ideološko-političkog aparata „kulturu kao politički i vaspitno poželjnu sadržinu unosi spolja u životnu i radnu sredinu i u potpunosti odlučuje o svakom procentu materijalnih izdataka za kulturu“ (Lepenies 2009: 54). Kultura tako postaje nezaobilazan faktor preobražaja i usmjeravanja cjelokupnog društva, planirana u okviru kulturne politike kao sistema rukovođenja određenim kulturnim prostorom. Kulturna politika, kao svjesna i planska intervencija države (u bosanskohercegovačkom društvu to je uglavnom intervencija entiteta i kantona), postaje izuzetno važan dio sveobuhvatnog političkog rukovođenja. Na ovakav način kulturna politika osigurava potpunu stabilizaciju političke realnosti, pri čemu je kompletna kultura u funkciji očuvanja i opravdanja postojećeg stanja.

Ovakav model kulturne politike s koncentracijom ekonomske, ideološke i političke moći u rukama kulturno-političkog aparata, ali bez jasno definisanog programa, stvara u Bosni i Hercegovini ideološki podobnu kulturu kao rezultat dominantnih uloga stranačkih ideologija, utiče na ukupna kulturna dešavanja i onemogućava slobodno i nezavisno kulturno i umjetničko stvaranje. Drugim riječima, „veliki paradoks 'kulturnog opstanka' je u tome da samo slobodne individue mogu upotrebom svoje imaginacije održavati jednu kulturu u životu, širiti njezine horizonte, učestvovati u njezino ime u dijalogu i kulturalnim interakcijama. Kultura bez slobodnih individua, bez priznatih individua uopće, jest *himera*, 'fosil' zreo za arhiviranje i konzerviranje“ (Mujkić 2007: 109).

S druge strane, ukoliko se sagleda problem i mjesto kulture iz pozicije neoliberalnog društvenog konteksta, pokazuje se da „kultura ponovo gubi svoju izuzetnost i postaje sve više samo jedan od sektora tržišta i potrošnje, zabave i sputanosti, a ne stvarnog uzleta duha“ (Bonet, Emmanuel 2007: 123). Ovi autori ističu kako ovakva situacija u području kulture utiče na status nove norme javnih politika, pa tako i kulturnih, a u kontekstu ubrzane globalizacije ekonomija i društava (Bonet, Emmanuel

2007). Naime, 20. vijek bio je obilježen afirmacijom kulturnih politika na nacionalnim nivoima. Suprotno tome, danas se dovodi u pitanje nacionalni karakter kulturnih politika³, kako su se one prethodno stvarale i razvijale. Odnos između kulture, globalizacije i javnih politika isprovocirao je interdisciplinarnu raspravu (Bonet, Emmanuel 2007: 131) o prirodi promjena koje su u toku: šta je globalizacija s pozicije kulturnih politika? Da li to predstavlja „trojanskog konja“ tržišne standardizacije ili novi pristup pitanjima politike i identiteta uopće? Drugim riječima, markusovski kazano, savremena kulturna produkcija u osnovi se javlja kao robna proizvodnja u sferi duha, regulisana ponudom i potražnjom, koje su ne samo dirigovane ekonomskim već i političkim sredstvima. Briga kulture nije više stvaranje nekog 'novog čovjeka', već specijalnog konzumenta posebne vrste robe – kulturnih proizvoda. Ono što bi trebalo posebno zabrinjavati jeste što priroda te dominantne kulture ostaje izvan ozbiljne kritike, koja, ukoliko se i pojavi, ne nalazi valjana uporišta i utemeljenja, već ostaje na poziciji kritizerstva. Kriza kritičke kulture u bosanskohercegovačkom društvu, koja je nekada imala evropske, pa i svjetske domete, dovela je do toga da danas „pravi muk prati velike i sudbonosne promene u celoj sferi duha, obrazovanja, kulturnog i umetničkog života“ (David 1997).

II2

Nadalje, apologete neoliberalizma i masovne kulture najčešće kao argument ističu da postoji objektivno raspoloženje masa koje traži i iziskuje takvu vrstu kulture, iz čega proizlazi popularizacija kulture i njena demokratizacija, praćena njenim 'brkanjem' s razonodom i čistom zabavom. „Kaže se da su standardi izvorno proizašli iz potreba konzumenata: stoga se, navodno, i akceptiraju bez otpora“ (Horkheimer, Adorno 1974: 127). Međutim, u osnovi jednog ovakvog stajališta leži pretpostavka da mase, čije raspoloženje govori o potrebi za masovnom konzumacijom kulture, za „proždirućom konzumacijom gigantskih razmjera“ (Lefebvre 1988), za masovnim konzumiranjem umjetnosti, stilova, historije, zabave, odnosno kulture u cjelini – jesu nešto što postoji samo po sebi. Brojna sociološka

3 U analizi tzv. „kraja nacionalnih kultura“ Bonet i Negrier suprotstavljaju dva stava. Prva pretpostavka govori o kraju jednog historijskog ciklusa u kojem su države u većini velikih sektora javne politike, pa samim time i kulturne, imale centralno mjesto u definisanju, implementaciji i gospodarenju izvorima javne participacije. U drugoj pretpostavci riječ je o definisanju novog karaktera državne participacije u takvom okruženju koje faktički državu lišava njene moći koju je prije imala. Na ovaj način „kraj“ se može razumijevati na dva načina: kao rezultat jedne historijske uloge i kao konačnica javne intervencije/participacije u najširem smislu, odnosno kao pojava novih paradigmi javnih politika, uključujući i kulturnu politiku, koje se suočavaju s problematikom kulturne različitosti (Bonet, Emmanuel 2007: 132–133). Može se zaključiti da Bonet i Negrier promišljaju „kraj nacionalnih kultura“ kao izazov za kulturnu politiku, izazov prilagođavanja pluralizmu kulturnih praksi, kulturnih izraza, koji danas obilježavaju svijet u kojem živimo.

ispitivanja o ukusu, npr. u Sjedinjenim Američkim Državama i Izraelu⁴, neprestano nameću neoliberalni koncept masovne kulture i opravdavanje popularne kulture, te se takva promišljanja šire i na Evropu, pa i na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, ono što se zanemaruje, a potrebno je naglašavati, jeste da se kultura i promišljanja o stanju u kulturi trebaju ipak sagledavati u kontekstu konkretnog datog društva.

Umjesto zaključka

Potruga za novim, međutim, traži dosta lišavanja i odricanja, koja se često i uz najbolju volju i najbolje namjere ne mogu postići. Najprije je to u oblasti kulture odbacivanjem apriornog pristajanja uz koncepte kulture iz kojih proizlazi da je čovjek „kreatura“ kulture i njenih vječitih objektivizacija. Umjesto toga, za početak, trebali bismo se ponovo upitati šta je to kultura i u kakvom se odnosu danas ona nalazi prema čovjeku kao svom jedinom stvaraocu. Također se trebamo zapitati koji su to faktori, društvene i historijske situacije u našem društvu koji dovode do toga da se današnja kultura pojavljuje za čovjeka kao svijet idealnih objektivizacija suprotstavljenih njegovom stvarnom životu i nezavisno od njega. Zbog čega većina ljudi ove kulturne objektivizacije jednostavno ne razumije i ne nastoji da ih shvati? Da li je to prirodno stanje, imanentno današnjoj masovnoj kulturi kao „apsolutu“ ljudskog svijeta ili je ono ipak rezultat društvenih odnosa i demokratizacije kulture u cjelini. Demokratizacija obrazovanja, medija, kulture i demokratizacija javnosti kao *light* motiv velikog broja istraživanja u Bosni i Hercegovini trenutno je u fazi potpune 'kičizacije' i 'klišeizacije' ove tematike i takva istraživanja rijetko mogu dati imanentne odgovore s obzirom da ne polaze konkretno s ciljem da budu izraz iskustva vlastite sredine, donoseći time bogatstvo jednog ambijenta, jedne kulturne sredine i neposrednog iskustva. U pokušaju otklanjanja ovakvih nedoumica, na kraju, smatram da je kultura u Bosni i Hercegovini, bez obzira na sve moguće uglove posmatranja, ostala marginalizovana, svedena na golu praksu kojoj se, eventualno, priključuju neki praktičarski kodeksi, ili se oni, s druge strane, prepuštaju slobodnom publicističkom i populističkom tretmanu bez ikakvih, a kamoli pravih kriterija, kako u razmatranju njene uloge u društvu tako i recepcije i razumijevanja njenih sadržaja i kulturnih praksi.

4 Hughes, Michael, Peterson, Richard, A. (1983), "Isolating Cultural Choice Patterns in the US Population", *American Behavioral Scientists*, 26, (459–487); Yaish, Meir, Katz-Gerro, Tally (2008), „Cultural Capital: Between Taste and Participation“, *Consumers, Commodities and Consumption*, Vol. 9, No. 2, May 2018, University of Haifa.

Šta je kulturna politika, odnosno šta bi kulturna politika trebala biti u Bosni i Hercegovini danas? Više je nego evidentno (sagledavajući različite 'pokušaje' strategija kulturne politike i kulturnog razvoja) da se kultura oficijelno pojmi isključivo kroz prizmu institucionalnog aspekta kao neka vrsta uređivanja odnosa institucija kulture i države, odnosno entiteta i kantona. Nadalje, i kada kulturu razumijevamo u suženom značenju, isključivo u kontekstu umjetnosti, ni tada nije riječ o unapređenju umjetničkog stvaralaštva i rezultata iz oblasti umjetnosti, već o institucionalnoj organizaciji umjetničkih udruženja i regulisanju prava iz umjetničkih djelatnosti. Upadljiva je podređenost umjetničkih djelatnosti političkim uticajima i odlučivanjima, bilo da je riječ o rukovodećim pozicijama u kulturnim institucijama, određivanju finansijskih sredstava za kulturu i razne umjetničke projekte, bilo u pogledu ingerencija organa ministarstva u sastavljanju raznih komisija i savjeta koji kreiraju i odobravaju programe i projekte kulturnih i umjetničkih sadržaja. Iz ovoga proizlazi zaključak da ne postoji volja niti zainteresovanost da se unaprijedi kulturna i umjetnička situacija u kontekstu jednog koherentnog programa podsticanja demokratskog razvoja bosanskohercegovačkog društva, što je već sada urgentno s obzirom na činjenicu da rastući populizam još više prijeti da uništi univerzalne postulate i vrijednosti na kojima se temelje društva kulture – a to su etički i humanistički principi bez kojih se ne može razlikovati i odvajati nekultura od kulture.

II4

Iz ovih konkretnih razloga i objašnjenja važno je ponovo uvesti pojmove kao što su sistemi vrijednosti, ukusi, kulturne potrebe, ideje, imaginacija, vizija, te zašto ne i neka vrsta želje i volje za oslobađanjem 'zametenih' mogućnosti kritičkim promišljanjem i preispitivanjem onoga što je urađeno, da bi se prevazilazilo i mijenjalo. Bez ovih dimenzija općeg značenja, razumijevanja i recepcije kulture, svijet naših građana i čovjeka uopće osiromašuje se i ne može postati niti humaniji niti civilizovaniji.

Sadašnja globalna politička i ekonomska kriza sve više ide u prilog ovakvim promišljanjima, ali još uvijek čujemo jednoznačne i jednosmjerne zahtjeve kada je promjena stanja u pitanju (isključivi ekonomski, profitabilni diskurs), pritom ne uviđajući da su u pitanju samo parcijalna rješenja i parcijalne ideje koje neće moći dovesti do rješenja jedne od najtežih svjetskih kriza u historiji čovječanstva. Drugim riječima, čak ni u izmijenjenim retorikama glavnih faktora krize kako u Bosni i Hercegovini tako i šire ne spominje se riječ kultura.

Bez obzira na ravan identiteta (pojedinaac, zajednica), koji ima svoju logiku nastajanja, oblikovanja i mijenjanja, njegov sadržaj, u sklopu identifikacijskog procesa individue ili grupe, uvijek je ovisan o konkretnim koordinatama vremena i prostora, koje te procese određuju i uokviruju. Za prepoznavanje i razumijevanje, a posebno za tumačenje identiteta, presudna je njegoa višeslojnost, kompleksna i dinamična uključenost u društvena događanja.

Vera Kržišnik-Bukić

Asim Mujkić

**MODEL DISTRIKTA BRČKO U BIH – KORAK
IZVAN KONSOCIJACIJE**

Model Distrikta Brčko u BiH – korak izvan konsocijacije¹

I. Uvod

Dejtonski sporazum, kako ga razumijevaju i provode političke elite ove zemlje – jasno je to pokazano u više navrata u nizu sudskih presuda i rezolucija relevantnih institucija Evrope i svijeta – u oštroj je suprotnosti s idejom ljudskih prava i sloboda, suprotno ideji demokratije same. Štaviše, konsekventna provedba ljudskih prava i sloboda, istinska demokratizacija instantno bi demontirala ovu nakaradnu vladavinu. Jedino što ovu hegemonijsku interpretaciju Dejtona održava u životu je nagomilana ekonomska i politička moć etnonacionalističkih oligarhija podržana blagom nezainteresiranošću međunarodne zajednice. Drugim riječima, svi oni koji se zaklinju da podržavaju put ka EU bez sumnje znaju šta im je činiti, međutim, uz ovakvu međunarodnu zajednicu, koja zna samo da izrazi zabrinutost, takvi znaju da ona ne mora to činiti. Stoga je njihovo zaklinjanje u EU samo otrovni cinizam.

118

Sve dok je **nacionalizam**, kako kaže Buden, **krajnji legitimacijski horizont politike**, teško je očekivati da će se u BiH stvarati pretpostavke za uključivanje u EU. Budući da je građanin u političkom smislu relevantan jedino kao pripadnik ovog ili onog konstitutivnog naroda, odnosno da se od etnosa proizvodi demos, značajan dio bosanskohercegovačke populacije ostaje obespravljen, što potvrđuju brojne presude Evropskog suda za ljudska prava. Žalosno je danas, trideset godina od početka demokratske tranzicije, reći da je BiH još uvijek zahvaljujući svojoj etnopolitički vođenoj ustavnoj arhitektonici u konsekvenci antisemitska, antiromska kao što je i antibošnjačka, antisrpska i antihrvatska ukoliko se taj Bošnjak, Srbin ili Hrvat nalazi u 'pogrešnom' kraju te države. Još žalosnije je što to, općenito govoreći, političkim elitama ne smeta – što smo na takvim necivilizacijskim osnovama održali do sada petnaestak izbora. To je neljudski, nemoralno, a politički kazano, krajnje nelegitimno. U dejtonski oktroiranoj miletizaciji BiH takvi ljudi su naprosto suvišni.

¹ Dijelovi ovog teksta preuzeti su bilo direktno bilo u prerađenom obliku iz poglavlja „Test pravičnosti: liberalna demokratija vs. etnokratija – Slučaj Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine“ iz knjige – Mujkić, Asim, *Pravda i etnonacionalizam*, Sarajevo: Centar za ljudska prava UNSA i Heinrich Böll Stiftung, BiH, 2010, str. 195–211.

Moglo bi se to tako i reći, kada govorimo o moralu, da ovaj režim izvlači iz ljudi ono najgore već tri decenije tjerajući ih da se ponose onim što je za svaki prezir i osudu, a da se stide onoga što je ljudsko, dobro, hvale vrijedno.

Posljednjih godina i mjeseci uistinu se vodi ogorčena borba da se takav diskriminatorni ustroj koji je krajnja suprotnost takozvane 'evropske stečevine' održi i dalje institucionalizira jer, dok je on aktuelan, dotle je aktuelna i nada nacionalističkih snaga u 'konačno rješenje nacionalnog pitanja', koje je nužno etnoteritorijalne naravi. S tim u vezi u posljednje vrijeme postizale su se institucionalne pretpostavke za održanje jednog takvog režima, a ne za priključenje EU. Nacionalističke snage svjesne su da održanje takvog stanja, u suprotnosti s evropskom pravnom stečevinom, odnosno u suprotnosti s liberalno-demokratskim društvenim imaginarijem, ne može dugo trajati. Potrebno je ili izvršiti dodatne pritiske i okončati etnoteritorijalizaciju unutar same BiH da bi u situaciji jasno ustanovljene etničke domaćinske većine i zanemarive manjine evropska pravna stečevina mogla biti neproblematično uključena u ustavni poredak, ili napraviti važan iskorak ka 'građanskom' ustroju zemlje, naravno, uz razvijene mehanizme zaštite kolektivnih prava. Iz takve jedne mogućnosti izvire naširoko protivljenje ušančenih etnonacionalističkih elita na svim stranama okretu ka individualnim pravima i političkom subjektivitetu individualnog građanina jedne građanske države shvaćene kao multietničke, pluralne demokratije.

Međutim, po mom sudu najveći iskoraci u pravcu onoga što u najširem smislu nazivamo 'evropskim vrijednostima' i prema održivoj političkoj zajednici napravljeni su reformom oružanih snaga – čime se u značajnoj mjeri pacifizirao i takoreći pod nadzor NATO pakta stavio taj faktor vojne prijetnje, kao i Prvim amandmanom na Dejtonski ustav, kojim se regulirao status Distrikta Brčko kao jedne zasebne autonomne jedinice lokalne samouprave. Distrikt Brčko ustanovljen je na jednom građanskom principu bez etnoteritorijalizacije, pa je ne samo tim primjerom dokazano da BiH može biti uređena kao građanska država već je građanski princip tim amandmanom inkorporiran u ustavni okvir ove zemlje.

2. Arbitražna dekonstrukcija etnonacionalnog poretka

Moglo bi se reći da nakon ustanovljenja Distrikta Brčko u BiH (1999) u samoj Bosni i Hercegovini paralelno djeluju dva u idejnom smislu suprotstavljena politička aranžmana – *etnopolitički*, koji počiva na institucionalizaciji etničkih razlika (u ideološkom smislu on počiva na etnonacionalističkim koncepcijama 'konstitutivnih naroda' koji kao politički subjekti tvore BiH), te *liberalno-demokratski*, koji počiva na institucionalizaciji građanskog koncepta kao specifične ravnoteže između individualnih prava i sloboda građanina i njegovih / njenih kolektivnih identiteta. U Distriktu je onda na djelu naročita detronizacija etničkih razlika bez njihovog negiranja, što je primjereno multietničkom kontekstu ove administrativno-teritorijalne jedinice lokalne samouprave, kakva je definirana amandmanom na Ustav BiH (2008). U vrijednosnom, odnosno etičko-političkom smislu, prvi model karakterizira institucionalno i političko limitiranje prava u skladu s etničkim karakteristikama, dok onaj drugi karakterizira svojevrsno **pravno limitiranje etničkog kao etnopolitike**².

Razmotreni iz aspekta pravičnosti, ako zajedno s Rawlsom smatramo da je „pravda prva vrlina društvenih institucija, isto onako kako je istina prva vrlina misaonog sistema“ (Rawls 1995: 3), prvi model se temelji na koncepciji, nazovimo je, *pravičnosti prema narodima*, dok se drugi model, u najširem smislu, temelji na koncepciji *pravičnosti prema svim građanima* date društveno-političke zajednice koji su u etničkom, narodnosnom smislu različiti. Koncepcija 'pravičnosti prema narodima' u dosadašnjoj praksi u cijeloj dejtonskoj BiH pokazala je ne samo da ne podrazumijeva pravičnost prema građanima nego često počiva na sistematskoj negaciji te pravičnosti, pa i otvorenoj diskriminaciji. Kada striktno govorimo o pravičnosti, u dnevno-političkoj praksi pravičnost prema narodima pokazuje se kao pravičnost prema njegovim političkim elitama koje su u političkoj – a prethodno i u samoj oružanoj borbi izvojevale pravo da artikuliraju interese kolektiva. Ostalo je pak otvoreno sljedeće pitanje, naime, **da li**

2 Jedan izvanredan primjer 'pravnog limitiranja etnopolitike' naći ćemo u Nalogu supervizorice za Brčko Susan Johnson od 4. 8. 2006. godine, gdje se precizno određuju te granice: „Shodno stavu 39 Konačne odluke, međuentitetska granica prestaje da ima pravni značaj na području Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine; i. U zavisnosti od stavova 6 i 7 ovog naloga i osim u slučajevima propisanim u važećem zakonu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koji je u skladu sa Ustavom, ni jedan postupak bilo kog od entiteta ili bilo koje institucije koja je sastavni dio istih, preduzet na dan ili nakon dana izdavanja ovog naloga, neće imati nikakvo pravno dejstvo u Distriktu ili bilo kom dijelu istog. ii. Bilo koji postupak bilo koje institucije Distrikta ili države, preduzet nakon dana izdavanja ovog naloga, koji za namjeru ili efekat ima: a. da učini da nekadašnja međuentitetska granica ima pravni značaj na području Distrikta ili stvaranje bilo koje druge geografske linije na području Distrikta sa sličnim značajem; b. podjelu Distrikta na bilo kojoj etničkoj osnovi; ili c. da učini Distrikt ili bilo koji dio istog dijelom bilo kog entiteta; će biti ništavan“. Vidjeti šire u: <http://www.ohr.int/nalog-supervizora-ukida-entitetske-zakone-i-proglasava-prestanak-pravnog-znacaja-meduentitetske-granice-u-brcko-distriktu/?print=pdf>

aranžman koji se temelji na pravičnosti prema građanima podrazumijeva ujedno i pravičnost prema narodima, ili predstavlja njenu negaciju, kakva se često pretpostavlja u dobronamjernim kritikama mogućnosti građanske rekonstrukcije BiH. Neki kritičari 'građanskog koncepta' otišli su čak tako daleko da u eventualnoj uspostavi tog poretka vide uspostavu 'islamske države' i vladavine 'šerijatskog zakona', aludirajući, u duhu nekih prisutnih islamofobičnih političkih tonova u samoj EU, na bošnjačku 'većinsku' opasnost muslimanskog značajnijeg prisustva u Evropi. U tom smislu smatram ustanovljenje administrativno-teritorijalnog i političkog aranžmana Distrikta Brčko BiH posebno uputnim za pokušaj odgovora na ovo pitanje s obzirom da je to jedini dio BiH u kojem dominiraju ili su u naročitoj ravnoteži elementi liberalne demokratije s onim konsocijativnim.

U svojoj *Prvoj odluci* iz 1997. predsjedavajući arbitar Arbitražnog tribunala za Brčko Roberts Owen inaugurirao je temeljni princip iz kojeg će se derivirati pravac argumentacije koja će dovesti do formulacije *Konačne odluke* o statusu 'spornog područja Brčkog' kako je utvrđeno Aneksom 2 Dejtonskog mirovnog sporazuma. U Paragrafu 93 *Odluke* on određuje:

Radije nego da preda trofej jednoj ili drugoj strani, važniji princip koji se nametnuo Tribunalu bio je iznalaženje takvog političkog rješenja koje će biti *najpravičnije prema svim stanovnicima brčanske općine* (ist. A. M.)³.

121

Predsjedavajući arbitar Owen time je istakao svoju opredijeljenost da donese odluku u skladu s odredbama Aneksa 2 Dejtonskog sporazuma, osobito važne alineje 3, koja glasi:

Ukoliko se strane drugačije ne dogovore, procedura (arbitražnog procesa) odvijat će se u skladu s UNCITRAL-ovim odredbama. Arbitri će primjenjivati relevantne principe prava i pravičnosti⁴.

Paragraf 93 Prve odluke Arbitražnog tribunala izražava onda jasnu intenciju da donese rješenje koje će biti **pravično za sve stanovnike**

3 Navodi iz teksta Dejtonskog sporazuma, 'Prve odluke' (Award) Arbitražnog tribunala (1997), te 'Konačne odluke' (1999) preuzimani su iz: *Essential Legal Texts of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina / Osnovni pravni tekstovi u vezi sa Brčko Distrikom Bosne i Hercegovine*, Brčko: Skupština Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine 2009.

4 U paragrafu 93 *Odluke* u engleskom izvorniku koristi se riječ **equitable**, dok u 3. alineji Aneksa 2 *Dejtonskog sporazuma* riječ **equity**. U *Englesko-hrvatskosrpskom rječniku* R. Filipović, ur. (Zagreb: Zora, 1963), pod 'equitable' ponuđena su sljedeća značenja: „pravedan, pravičan, nepristran“, dok se pod 'equity' nude sljedeća značenja: „pravednost, pravičnost, nepristranost; *jur.* pravda, zakonodavstvo, običajno pravo, pravedan zahtjev; vrijednost nekog posjeda bez obzira na terete i obveze“ (str. 326).

spornog područja, vodeći se *relevantnim pravnim principima i principima pravičnosti*. Sama odluka koju je predsjedavajući arbitar donio tako je utemeljena na relevantnim principima *prava*. Imajući u vidu da predsjedavajući arbitar dolazi iz jednog liberalno-demokratskog konteksta, to su mu se relevantnim učinila svakako prava koja karakteriziraju liberalno-demokratski poredak, odnosno poredak, kako ga karakterizira Franz Neumann, u kojem „pravo ograničuje politiku“ (Neumann 1974: 113). Također, principi *pravičnosti* na osnovu kojih je donesena odluka jasno ukazuju da se on odnosi na sve građane spornog područja, odnosno uzeo je u obzir, na nepristrasan način, interese građana bez obzira na njihov partikularni kolektivni identitet koji žive na 'spornom području' ('disputed area'). Ovi vrijednosni principi, kako će biti jasno u samoj *Konačnoj odluci* iz 1999, tako će diktirati cijeli u BiH jedinstven institucionalni dizajn budućeg distrikta.

Dakle, ono što je presedan, s obzirom na cijeli etnopolitički kontekst države BiH jeste zapravo to da je *Konačnom odlukom* Arbitražnog tribunala izvršena:

1. *reafirmacija principa pravičnosti za sve građane*, bez eksplicitnog nabiranja narodnih grupa, kako je učinjeno u samom Ustavu BiH, iz čega je, naravno, uslijedio i specifičan, dejtonski institucionalni dizajn bosanskohercegovačkog konsocijacijskog aranžmana i
2. *reafirmacija liberalno-demokratskih principa prava*, koja se temelji na općenitosti prema kojoj „pravo mora biti pravilo koje ne spominje posebne slučajeve ili individue, nego je prihvaćeno unaprijed da bi se odnosilo na sve slučajeve i osobe u apstraktnom smislu“ (Neumann 1974: 91).

Na taj način predsjedavajući arbitar stvorio je pretpostavke za **minimum političke i pravne jednakosti građana** datog područja izbjegavajući 'grupno-senzitivni', inače presuđeno diskriminatorni princip nabiranja partikularnih grupa ('konstitutivni narodi') pristavši da osobe i situacije razmatra grupno-nesenzitivno, premda, mogli bismo reći, 'egzistencijalno-senzitivno', imenujući ih 'tek' *stanovnicima* 'brčanske općine'⁵. Tako je *Konačnom odlukom* eksplicitno naznačeno da će (Paragraf 34) Distrikt

5 U Paragrafu 93 Prve odluke u vezi s tim naglašava se: „Tribunal se ne može uzdržati od primjedbe da je dobrobit zajednice u Brčkom (uključujući pređašnje i sadašnje stanovnike) donekle zasjenjena političkom retorikom suprotstavljenih strana. (...) mnogo je važniji princip da ovaj Tribunal, radije nego da uruči trofej jednoj ili drugoj strani, preduzme pozitivne korake kako bi se osiguralo hitno olakšanje situacije, kako u pogledu ljudskih prava tako i u pogledu privrednog oživljavanja, za hiljade osiromašenih pojedinaca koji žive i žele da svoj dom zasnaju u Brčkom. Takvi koraci su značajni da bi se ublažila regionalna napetost koja je izazvala ovaj spor, a to je pravashodni cilj Odluke“. Ovakva osjetljivost predsjedavajućeg arbitra za ekonomsko blagostanje kao i za ljudska prava pojedinaca, stanovnika Distrikta, gotovo je do današnjeg dana nepoznata u vokabularu domaćih političkih lidera.

„postojati kao institucija pod suverenitetom BiH u onim oblastima koje spadaju u nadležnost institucija BiH, dok će u pogledu ostalih pitanja Vlada Distrikta funkcionirati po principu samouprave“.

Tokom svog postojanja, uz sve političke i ekonomske poteškoće čiji je izvor uglavnom izvan Distrikta samog i dolazi kao refleks širih, konstantnih etnopolitičkih mobilizacija osobito u vrijeme izbora, ova autonomna jedinica lokalne samouprave pokazala se razborito funkcionalnom, kao ograničeni prostor **liberalne**, ili šire, **građanski utemeljene demokratije** u moru etnopolitičkih previranja koji kontinuirano potresaju cijelu zemlju. Liberalno-demokratski koncept, na primjeru Distrikta Brčko, a ponajprije zahvaljujući senzibilnosti predsjedavajućeg arbitra u vidu fleksibilnog pravnog okvira, za vrijeme svog postojanja doživio je svoju naročitu kontekstualizaciju u multietnički konstituiranoj zajednici. Supervizor za Brčko, vlasti i institucije Distrikta uglavnom, s većim ili manjim uspjehom, akomodirali su suprotstavljene grupne interese bez većih potresa i kriznih situacija, što je sa svoje strane rezultiralo uspostavom multietničke vlasti uz zaista minimalne mehanizme proporcionalnog zastupanja⁶, multietničkog školstva, sudstva i policije uz povremene minimalne procedure afirmativne akcije usmjerene na održanje pravičnog etničkog balansa, i to po precizno utvrđenim pitanjima.

U ekonomskom smislu ovaj liberalno-demokratski projekt multietničke zajednice pokazao se održivim. Duboko svjestan 'neprijateljskog' okruženja Distrikta, kojega entitetske etnopolitike uglavnom gledaju kao budući plijen, predsjedavajući arbitar Roberts Owen instalirao je takav fiskalni okvir koji je vrlo brzo omogućio ekonomsku samoodrživost ovog aranžmana lokalne samouprave. Potvrda uspješnog funkcioniranja ovog dijela BiH došla je s više instanci, uključujući i onu za dejtonski ustrojenu BiH najvišu – *Vijeća za provedbu mira*, koje je u svom kominikeu od 3. 2. 2005. konstatiralo sljedeće:

⁶ U *Nalogu supervizora* od 6. 5. 2008. godine između ostalog se kaže: "Imajući takođe u vidu da multietnička struktura Skušćine Brčko Distrikta iziskuje uspostavljanje ravnoteže između interesa konstitutivnih naroda, tako da nijedan narod ne može ostvariti nepravilnu prednost u odnosu na neki drugi, stoga bi bilo potrebno uvesti zašćitni mehanizam kojim se u odgovarajućim okolnostima sprećava preglasavanje bilo kojeg od konstitutivnih naroda u skupšćtini Brčko Distrikta, a u isto vrijeme, ipak, vodeći računa o tome da se takvim mehanizmom ne ometa rad Skupšćtine Brčko Distrikta (...) Izmjenjenim Statutom uspostavlja se mehanizam kojim se sprećava preglasavanje nekog konstitutivnog naroda u Skupšćtini, uspostavlja se efikasniji sistem glasanja u Skupšćtini i predvića zastupljenost nacionalnih manjina tako što se uvode još dva poslanićka mjesta u Skupšćtini. Afirmativni glas najmanje jedne trećine poslanika svakog konstitutivnog naroda koji su prisutni i glasaju biće neophodan za odluke o pojedinim konkrećnim pitanjima kako bi se sprijećilo preglasavanje konstitutivnog naroda u Skupšćtini. Ova pitanja su nabrojana u Statutu i uključuju pitanja religije, kulture, obrazovanja, jezika, budžeta, prostornog planiranja, nacionalnih praznika i spomenika" (http://ohr.int/print/?content_id=41661 od 27. 11. 2008).

Mnogi od konkretnih uvjeta Odluke već su ispunjeni. To uključuje povratak izbjeglica, povrat imovine, rekonstrukciju infrastrukture, održavanje izbora i uspostavljanje izvršnih i zakonodavnih organa vlasti, neovisnog sudstva i policije, te multietničkog školstva. Još se uvijek radi na tome da se osigura potpuna revitalizacija privrede u Distriktu, završetak reformi i harmonizacija zakonske regulative čime se ukida međuentitetska linija razgraničenja unutar Distrikta i osigurava da multietničke i demokratske institucije vlasti u Distriktu funkcioniraju efikasno i stalno, te da entitetske institucije kao i institucije BiH u potpunosti prihvate status Distrikta kao neovisne administrativne jedinice i tako ispune zahtjeve Konačne arbitražne odluke.

Nadalje, upravo svjestan nepomirljivog etnopolitičkog konteksta općenito, a posebno kada je u pitanju sporno područje Brčkog, zbog kojega su pregovori vođeni u Dejtonu bili dovedeni u pitanje, predsjedavajući arbitar je u formuliranju svoje Konačne odluke morao povesti računa o *kompetitivnim etnopolitičkim zahtjevima*, te samoj prirodi arbitražnoga spora u kome su učestvovala dva etnički ustrojena entiteta. Namjesto očekivanog oportunističkog pristupa koji bi legitimirao teritorije stečene ratnim djelovanjima, kako je već bilo učinjeno u Mostaru, odnosno pristupa koji se u većoj ili manjoj mjeri zadržao u ostatku BiH, Owen se opredijelio za koncepciju *kondominija*⁷. *Owen definira kondominij na sljedeći način: U paragrafu 9 Konačne arbitražne odluke za Brčko utvrđeno je:*

Na osnovu obaveza koje su preuzeli BiH i oba entiteta u pogledu 'neodložnog provođenja' odluke Tribunala, i od dana koji odredi supervizor, smatrat će se da su entiteti delegirali sva svoja ovlaštenja vezana za upravljanje u predratnoj općini Brčko, novoj ustanovi – multietničkoj demokratskoj vladi poznatoj kao 'Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine' pod ekskluzivnim suverenitetom Bosne i Hercegovine.

Tako je Distrikt Brčko BiH određen kao kondominij dvaju entiteta, čime je Owen uspio izbjeći, kao prvo, 'win-lose' situaciju u cijelom sporu, preokrećući je u 'win-win', ili, mnogo bliže istini, 'lose-lose' ishod, i ono još važnije, uspio je izbjeći ustavnu prepreku stvaranja jednog novog,

⁷ Kondominij podrazumijeva „vršenje vlasti nad istim područjem dviju ili više država istodobno na temelju međusobnog sporazuma. U nekim slučajevima kondominij predstavlja samo privremenu mjeru dok se napokon ne riješi sudbina jednog područja; npr. (...) Sudan je bio kondominij Velike Britanije i Egipta od 1898. do nezavisnosti“, *Opća i nacionalna enciklopedija* u 20 knjiga, Knj. 11 (Zagreb: Pro leksis / Večernji list: 2006), 114.

dakle, 'trećeg' entiteta. Međutim, već je jasno iz navedenog Paragrafa 9 da se uloga entiteta uglavnom iscrpljuje u delegiranju svojih ovlaštenja na administraciju novouspostavljene jedinice lokalne samouprave, te da ne bi bilo zabune u vezi s ovim činom, Owen je u istom paragrafu eksplicitan, naime, da će se – „Pravni efekat sastojati u trajnom prestanku ovlašćenja oba entiteta na teritoriji općine i njenom ponovnom uspostavljanju u obliku jedinstvene administrativne jedinice“. Tako, *de iure*, Distrikt Brčko prelazi u posjed obaju entiteta, no *de facto*, u skladu s Paragrafom 9, entiteti se *istovremeno razvlašćuju* na spornom području transferom svojih ovlasti na novu administraciju Distrikta, temeljem čega ovaj dio BiH sasvim autonomno upravlja svojim teritorijem. Time se pokazuje sva fiktivnost koncepta kondominija, odnosno na jedan ironičan način primijenjena je 'zavnobihovska logika' po kojoj Distrikt nije ni republičko-srpski ni federalni, već i republičko-srpski i federalni, odnosno u biti 'državni'. Paragraf 11 Konačne odluke precizira:

„Po uspostavljanju novog Distrikta, njegova cjelokupna teritorija (tj. predratna općina Brčko) će postati zajednička svojina (tzv. condominium) koja istovremeno pripada i jednom i drugom entitetu: teritorija RS će obuhvaćati cijelu općinu, što važi i za teritoriju Federacije. Pa ipak, *entiteti neće imati nikakvih ovlaštenja unutar granica Distrikta, kojim će upravljati unitarna vlada. (...) Neće se dozvoliti nikakva podjela Distrikta na etničkoj osnovi.* (podvukao A. M.).

Međutim, ovo neuklapanje ili fiktivno uklapanje liberalno-demokratske jedinice lokalne samouprave u ustavno-pravni poredak *etnopolitičke* BiH, na samom početku, tačnije do donošenja Amandmana na Ustav BiH, Distrikt je držalo na svojevrsnoj političkoj i pravnoj čistini – *političkoj*, jer Distrikt nije ni na koji način (osim u konsultativnoj formi Ureda Distrikta pri Vladi BiH) bio politički zastupljen ni u institucijama BiH, niti entiteta, *na pravnoj*, jer u slučaju spora s entitetima ili državom nije postojala apelaciona instanca pred kojom bi se mogao pojaviti kao pravni subjekt. Da paradoks bude veći, krajnji autoritet za ovaj dio BiH, ostao je tokom tog 'međuvremena' u rukama Arbitražnog tribunala, *de iure*, a *de facto*, u rukama vremenog američkog pravника koji je živio i radio u Washingtonu D. C. To se jasno vidi u *Konačnoj odluci*, odnosno paragrafima 13 i 67, kojima se regulira da Tribunal zadržava ovlaštenje za izmjenu *Konačne odluke* u slučaju „značajnog nepridržavanja“ od strane jednog entiteta ako

bude potrebno. Takođe je utvrđena i mogućnost alternativnog rješenja koje predlaže supervizor za Brčko uz saglasnost visokog predstavnika:

Da bi se supervizoru dala mogućnost za donošenje alternativnog rješenja, Tribunal će sačuvati jurisdikciju nad ovim sporom sve dok supervizor uz odobrenje Visokog predstavnika ne obavijesti Tribunal: (a) da su dva entiteta u potpunosti ispunila svoje obaveze da podrže uspostavljanje novih ustanova opisanih u ovoj Odluci i (b) da u općini Brčko te ustanove funkcioniraju efikasno i, po svemu sudeći, trajno. Sve dok ne bude o ovome obaviješten, Tribunal će zadržati pravo da po potrebi modificira ovu Konačnu odluku u slučaju značajnog nepridržavanja njenih odredbi od strane jednog od entiteta.

3. Sučeljavanje vrijednosnih orijentacija i perspektive

Različite temeljne vrijednosne orijentacije u institucionalnom dizajnu političke zajednice dovode do potpune nesamjerljivosti ovih dvaju političkih aranžmana. Glavni razlog opstojnosti specifičnog statusa Distrikta vezao se uz postojanje etničkih entiteta. U tom pogledu, ako Dejtonski mirovni sporazum smatramo prije svega mirotvornim, može se zaključiti da je rješenje Tribunala po kome je Brčko proglašeno Distriktom Bosne i Hercegovine doprinijelo stvaranju održivog mira u periodu postkonfliktne rekonstrukcije i to na jedan konstruktivan način, na način izgradnje institucija i uvođenja praksi koje, ako ne onemogućavaju, barem otežavaju procese etničkih homogenizacija i time ponovno izbijanje etničkog konflikta. Takvo postignuće se, nažalost, ne može pripisati etnoteritorijaliziranom ostatku zemlje. Opravdanim se pokazalo zauzimanje 'integrativnog', liberalno-demokratskog pristupa od strane Tribunala jer je politički aranžman Distrikta Brčko BiH doprinio promociji društvene integracije bivšeg 'spornog područja' neetničkim pristupom u pogledu teritorijalnosti, stvaranjem pretpostavki za zakone koji će prevazilaziti etničke granice, te za integraciju javnih institucija.

S druge strane, **sve dok je preovlađujuća interpretacija Dejtonskog ustava i politički aranžman koji iz nje proistječe u Bosni i Hercegovini utemeljen na etničkom principu – principu 'etničke jednakosti', a ne na građanskom principu 'etičke jednakosti' individualnih građana u svom ljudskom dostojanstvu i slobodi – i mehanizmima koji nastaju oko zadovoljenja 'etničke jednakosti', postojat će jasna potreba za izdvojenom pozicijom Distrikta kao specifične jedinice lokalne**

samouprave izvan etnopolitički konstruirane BiH. Istovremeno, etnički intonirana politička arhitektonika BiH i njezinih entiteta, svakodnevna praksa to pokazuje, bez nadzora i pritiska predstavnika međunarodne zajednice ne predstavlja plauzibilan temelj za stabilnu i funkcionalnu političku, osobito ne multietničku demokratsku zajednicu. Upravo se fokus međusobne isključivosti suprotstavljenih etničkih politika locirao u svojoj destruktivnosti, o čemu svjedoči i prijetnja prekidom dejtonskih pregovora u području Brčkog, čija je sporna oblast i rješenje postignuto arbitražnim postupkom postalo nekom vrstom „mehanizma akomodiranja geopolitičkih tektonskih ploča“⁸. Način na koji je taj problematični fokus riješen u *Konačnoj odluci* – pravnom fikcijom kondominija, *de iure* priznanjem, no istovremenim *de facto* demontiranjem bilo kakvog legitimiteta etnoteritorijalnih zahtjeva, te njihovim nepovratnim transferom u procedure i institucije lokalne administracije, koje se uz određeni međunarodni nadzor pokazalo uglavnom uspješnim, mogao bi promijeniti percepciju cijele bosanskohercegovačke krize. Iskustvo Distrikta nas uči da bi formula za akomodiranje kolektivistički utemeljenog konflikta mogla glasniti: 'ne teritorije, već institucije'; 'ne teritorijalne granice, već pravne granice politike'. Može se reći da se u dobroj mjeri ispunilo očekivanje Arbitražnog tribunala izraženo u Paragrafu 44 *Konačne odluke*, koje se te davne 1999. u Brčkom, a nažalost, u većem dijelu BiH do današnjeg dana graniči s naučnofantastičnim ciljem:

Tribunal očekuje da će se, uz povećanje stepena demokratije u oblasti Brčko i smanjenje zastrašivanja i propagande protiv povratka, kao i uz aktivniju podršku programa povratka od strane Federacije, umanjiti postojeće predrasude srpskih raseljenih lica u vezi povratka u predratne domove i istovremeno povećati odliv raseljenih lica iz Brčkog, što će olakšati proces dvosmjernog povratka. Pored toga, može se osnovano očekivati da će se, uz povećani broj povratka raseljenih lica iz oba entiteta, ublažiti radikalno nacionalističko raspoloženje u oba entiteta, te tako smanjiti opća napetost u BiH.

Iz ovog konteksta možemo upitati: Možemo li uopće zamisliti jednu ustavnu konvenciju na državnom nivou BiH koja bi upravo vođena **relevantnim principima prava i pravičnosti** sebi postavila zadatak da, parafrazirajmo Paragraf 93 iz *Prve odluke* Arbitražnog tribunala, **iznađe takvo političko rješenje koje će biti najpravičnije prema svim**

⁸ State Department: Briefing on Brčko, March, 8, 1999.

stanovnicima BiH? Dakle, možemo li uopće za BiH zamisliti takav poredak u kome će pravo ograničavati politiku, a ne, kao što je slučaj u etnopolitičkom režimu, da politika ograničava pravo, pa se, čime obiluje naša zakonodavna praksa, zakoni u žurnom postupku donose prema mjeri uticajnih etnopolitičkih lidera? Zašto do sada nije razmatrana mogućnost da se i pozitivna i negativna iskustva Distrikta Brčko uzmu kao važni elementi promišljanja izlaska cijele zemlje iz krize?⁹

Dakako, ako multietničnost shvaćamo po oktroiranom ideološkom obrascu 'bratstva i jedinstva', koji namjesto procedura i pravnih odnosa nudi izvanpolitičke kategorije zasnivanja političke zajednice na afektivnosti kao što je ljubav, 'bratski osjećaj', onda je Distrikt uistinu neka imitacija zajedništva, upravo toliko vještačka koliko, usudio bih se reći, i svaki savremeni liberalno-demokratski aranžman. Kada govorimo u savremenom političkom, liberalno-demokratskom kontekstu, ne postoji mogućnost zasnivanja političke zajednice na nekim vizijama organskog zajedništva, autentične jedinstvenosti. Štaviše, takva očekivanja su opasna i imaju autokratske pretenzije. Liberalno-demokratski kontekst upravo zahtijeva konflikt, različitost, nepomirljivost, sav raspoloživi arsenal *artificijelne* imaginacije.

U filozofskom smislu, ova bojazan od artificijelnosti koja samo konflikte – koji su nešto trajno, suštinski drži u formi 'pritajenosti' dok se oni, valjda u svom 'prirodnom' okruženju kada do njega dođe stjecajem društveno-političkih okolnosti, opet ne ispolje, počiva na, rekao bih, ideološkoj, esencijalističkoj pretpostavci da je moguća *beskonfliktna* politička zajednica, da je, ustvari, to neko 'normalno', 'prirodno' stanje, a da su naša društva još 'daleko od ostvarenja tog ideala'. To je uvjerenje da se sve potencijalno konfliktne proturječnosti nekako već mogu izmiriti u hijerarhijskom sistemu vrijednosti. U biti, to je jedna totalitarna pretenzija koju Isaiah Berlin zove *prosvjetiteljskom utopijom*, naime, vizija „da se sve prave ljudske vrijednosti moraju kombinirati u jednu harmoničnu cjelinu“ (Gray 2016: 97). Projekcija neke 'prirodnosti' potisnute artificijelnim institucionalnim, političkim i pravnim konstrukcijama kosi se sa shvaćanjima moderne političke zajednice po kojima se niti jedna

⁹ Empirijski gledano – poredeći rezultate popisa stanovništva iz 1991. i 2013, može se reći da je Distrikt jedina općina u cijeloj BiH koja je u dobroj mjeri rehabilitirala prijeratnu etničku sliku.

Bošnjaci	38.617 (44,1%)	35.381 (42,4%)
Hrvati	22.252 (25,4%)	17.252 (20,7%)
Srbi	18.128 (20,7%)	28.884 (34,6%)
Ostali	8.630 (9,8%)	1.999 (2,4%)

takva zajednica ne može zasnivati na nekoj nereflektiranoj običajnosti, odnosno na tradicionalnim uzusima, „'konvencijama' koje strukturiraju subjektivne živote i očekivanja učesnika u toj životnoj formi“ (Pinkard 1996: 123). Namjesto 'oslušivanja' afekata ljubavi i mržnje, prirodnosti i neprirodnosti, odnosno artifizijelnosti, korisnije će biti u slučajevima promišljanja perspektiva neke političke zajednice postaviti *pragmatističko* pitanje, i to u formi u kojoj ga postavlja, recimo, William James. Naime, upitajmo se koja je *gotovinska* vrijednost nekog aranžmana, koncepta, odnosno da li on funkcionira ili ne. James je, naime, postavio:

jedno, naizgled nedužno, metodološko pitanje: "Ako dopustimo da je izvjesna ideja ili uvjerenje istinito ... Kakve će konkretne razlike u ma čijem stvarnom životu proizlaziti iz te istinitosti? ... Koja će se iskustva razlikovati od onih koja bi nastala ako bi uvjerenje bilo lažno? Ukratko, koja je vrijednost u gotovini [cash value: A. M.] te istine, izražena u pojmovima iskustva (Mujkić 2005: 82–83).

Kakve konkretne razlike u stvarnom životu stanovnika Distrikta proizvodi administrativno-politički aranžman kreiran u *Konačnoj odluci*? Analogno tome, da li pojam potisnutosti etničkih konflikata u Distriktu, koji su nešto 'prirodno' i samo čekaju svoj pravi moment da isplivaju u svojoj destruktivnosti, može biti plodotvoran za život te zajednice? Odgovor na prvo pitanje je uvjerljiv s obzirom da se Distrikt tokom godina svoga postojanja pokazao kao razmjerno uspješan i funkcionalan eksperiment koji je kao nijedan drugi dio BiH pokazao mogućnost revitalizacije multietničke i demokratske lokalne zajednice 'izvan principa etničke teritorijalnosti'. Štaviše, da su okolnosti povoljnije, 'receptura' Distrikta mogla bi olakšati promišljanja o putu BiH kao cjeline izvan 'etničke teritorijalnosti', koja od 1990. godine potresa ovu zemlju. Moglo bi se argumentirano ustvrditi da bi, ako bi se takvo rješenje moglo održati na duže staze, ono moglo poslužiti kao smjernica za uspostavu građanske multietničke zajednice. Prihvatanje da se ozbiljno u razmatranje uzme drugi stavak dileme koji se temelji na tezi o pritajenosti trajno prisutne 'prirodne' konfliktnosti, uklapa se u dominantni etnopolitički diskurs o BiH kao duboko podijeljenom društvu, kao inherentnoj trajnoj odlici ove političke zajednice. Uistinu, čini se da se do 'prirodne konfliktnosti' bosanskohercegovačkog društva, tako nam barem svjedoči recentno povijesno iskustvo, dolazilo ponajprije zahvaljujući ilegalnoj upotrebi sile i ratnim zločinima čiji je proizvod bilo duboko podijeljeno društvo u etničkom smislu.

No, uprkos tome, čini mi se neizbježnim opet postaviti pragmatističko pitanje: Unutar kojeg ustavno-pravnog okvira te podjele mogu biti prevaziđene na zadovoljstvo svih građana? Na raspolaganju su, suštinski, samo dva modela: etnopolitički i liberalno-demokratski u smislu berlinovskog pluralizma vrijednosti. Jasno je, pokazuje nam to svakodnevna dejtonska praksa, da etnopolitički model ne samo da ne prevazilazi podjele nego ih i dalje generira kroz cijelu mrežu diskriminatornih praksi i institucionalnih obrazaca. Štaviše, etnopolitički poredak inducirajući podjele opstaje na vlasti, pa se iz jednog pragmatističkog konteksta može s pravom pitati: Žele li akteri etnopolitike uopće prevazići podjele na zadovoljstvo svih građana? Nažalost, ovo je samo retoričko pitanje. Šta je s liberalno-demokratskim okvirom? Brčko je za vrijeme rata bilo poprište masovnih ratnih zločina i razaranja, te je kraj rata dočekalo u stanju izuzetno duboke etničke podijeljenosti na tri etničke općine što su operirale po tri različita pravna sistema: Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatske Republike Herceg-Bosne, te Republike Srpske i na taj način bili ogledalo cjelokupne, ratom proizvedene bosanskohercegovačke etnopolitičke zbilje. Nakon Konačne odluke na tako podijeljeno društvo, ili bolje reći separatna društva, nametnut je aranžman u kome pretežu liberalno-demokratski elementi oličeni u značajnoj 'deinstitucionalizaciji razlika' uz poštivanje činjenice etničkog pluraliteta, koji se uz sve teškoće pokazao funkcionalnim upravo za sve stanovnike tog područja. Zar upravo u ovom institucionalnom smislu on onda ne predstavlja dobru polaznu osnovu za promišljanje o rehabilitaciji bosanskohercegovačke političke zajednice, jer se pokazao kao okvir unutar kojega se ne povlašćuje niti jedan tip razlika negirajući drugi, što je u temelju etnopolitičkog zahtjeva koji skončava u zahtjevu za etnoteritorijalnim zaokruženjem? Prednost liberalno-demokratskog aranžmana koji se efikasno uspijeva nositi s izazovima 'potisnute' etničke konfliktnosti nalazi se u njegovom utemeljujućem principu koji je sročeni u Paragrafu 4 Konačne odluke, naime, na principu pravednog i pravičnog rješenja pri čijem su razmatranju u obzir uzeti svi stanovnici Distrikta.

Kada govorimo o perspektivama 'građanske opcije' u BiH na temelju iskustva Distrikta Brčko BiH, mora se naglasiti da Distrikt nije 'građanski' model u nekom klasičnom smislu proste vladavine većine. Statut

Distrikta, uostalom, definira svojim članom 33¹⁰ niz pitanja koja uvode 'zaštitne grupne mehanizme', odnosno elemente konsocijacijskog odlučivanja po kojima je neophodno očitovanje minimalno dvaju glasova iz reda svakog od konstitutivnih naroda. Ali, za razliku od ostatka države, unutar institucionalnog aranžmana Distrikta pitanja takve vrste ('vitalni nacionalni interes') su taksativno nabrojana. Postoje jasne procedure i definirani uslovi pod kojima se zaštitni mehanizmi pokreću. Tako bi se moglo reći da 'konsocijacijski' elementi institucionalnog aranžmana Distrikta ili nemaju dezintegrativne posljedice ili ih imaju u znatno manjoj, podnošljivoj mjeri u poređenju s ostatkom države. To je stoga jer konsocijacijski mehanizam 'dijeljenja moći' (power sharing) unutar dominacije etnopolitike konsolidira etnonacionalističke suprotstavljenije pozicije s ciljem očuvanja etničkih razgraničenja utemeljenih u naročitoj teritorijalnoj distribuciji (zvaničnoj – RS, i onoj nezvaničnoj – FBiH) i pripadajućoj joj ekonomskoj i populacijskoj distribuciji prema etničkom principu. Kada se, kao na primjeru Brčkog, iz kombinacije isključi etnički determinirani teritorij, kada se omogući povratak na prebivališta prije ratnih dještava, etnopolitičke elite premda i dalje – više ili manje – ostaju privržene političkoj proizvodnji unutargrupne solidarnosti, premda i dalje ne pokazuju naznake nekog predizbornog ili međuetničkog organiziranja, kako to priželjkuje Donald Horowitz, imaju daleko slobodniji prostor za međustranačko pregovaranje i djelovanje, nego u situaciji 'agonističke' odbrane determiniranog teritorijalnog 'posjeda' i, naravno, postignuća distribucije ekonomske i političke moći koja iz 'posjeda' proističe. Uostalom, nije teško primijetiti da se najteže političke krize u BiH tiču 'posjeda' – na nivou BiH, to je neizostavno pitanje statusa RS i odbrana

10 Član 33a: Sprečavanje preglasavanja (1) Pored potrebne većine propisane ovim statutom, potrebni su afirmativni glasovi najmanje jedne trećine zastupnika svakog od konstitutivnih naroda koji su prisutni i glasaju za odluke Skupštine koje se odnose na: a. usvajanje i izmjene ovog statuta; b. usvajanje i izmjene Poslovnika o radu Skupštine; c. usvajanje i izmjene zakona ili odluka koje su predložili zastupnici u vezi sa pitanjima koja bi, inače, bila predmet afirmativnog glasanja u Vladi u skladu s članom 53(2) ovog statuta; d. usvajanje amandmana koje su predložili zastupnici između dva čitanja zakona ili odluka koje su bile predmet afirmativnog glasanja u Vladi u skladu s članom 53(2) ovog statuta; e. usvajanje i izmjene zakona Distrikta kojima se uređuje rad Vlade Distrikta u dijelu kojim se reguliše pitanje afirmativnih glasova članova Vlade Distrikta shodno članu 53(2) ovog statuta; f. odluke donijete shodno članu 33(1) (d), (e), (f) i (g); g. odluke donijete shodno članu 33(2) (a) i (b); h. nacionalne praznike i spomenike; i. sporazume shodno članu 9 ovog statuta. (2) Minimum od jedne trećine afirmativnih glasova koji je potreban u skladu sa stavom 1 ovog člana neće ni u kom slučaju iznositi više od tri (3) glasa. (3) U slučaju da, iz opravdanih razloga, na sjednici Skupštine nema više od dva (2) zastupnika iz jednog konstitutivnog naroda u trenutku kada se odlučuje o pitanjima iz stava 1 ovog člana, razmatranje i glasanje o predmetnim odlukama se odlaže dok najmanje tri (3) zastupnika iz reda tog konstitutivnog naroda ne budu prisutna sjednici Skupštine. U takvim situacijama detaljan postupak propisuje se u Poslovniku o radu Skupštine. (4) U slučaju da sjednici Skupštine prisustvuju od tri (3) do pet (5) zastupnika iz jednog konstitutivnog naroda, jedan afirmativni glas smatra se kao jedna trećina afirmativnih glasova potrebnih u skladu sa stavom 1 ovog člana. (5) U slučaju da sjednici Skupštine prisustvuju od šest (6) do (8) zastupnika iz jednog konstitutivnog naroda, dva afirmativna glasa smatraju se kao jedna trećina afirmativnih glasova potrebnih u skladu sa stavom 1 ovog člana. (6) Suzdržani glasovi uzimaju se u obzir pri utvrđivanju kvoruma ali se ne uzimaju u obzir pri utvrđivanju većine niti se ubrajaju u ukupan broj glasova za usvajanje odluka Skupštine u skladu sa stavom 1 ovog člana.

stečenih pozicija, a na nivou Federacije, 'hrvatsko' pitanje koje u pozadini uvijek ima 'teritorijalne' konotacije.

Čini se da smo pred nerazrješivom dilemom: u budućem institucionalnom redizajnu cijele BiH koja bi trebala ići u skladu s mapom puta koju diktira Bruxelles i koja podrazumijeva ustavne promjene taj redizajn bi mogao zauzeti dva moguća pravca:

- a) *etnopolitičko ujednačavanje cijele BiH* – preustroj BiH kao (kon) federacije triju etnički ustanovljenih entiteta koji bi podrazumijevao i pritiske ka etničkom preustrojavanju Distrikta, po svemu sudeći prema preddejtonskoj liniji razgraničenja koju je supervizor ukinuo 2006. godine. Ova opcija, sa svoje strane, prijetila bi ponovnim izbijanjem sukoba – s obzirom da je pitanje Brčkog u Dejtonu dovelo gotovo do prekidanja pregovora. S druge strane, teško je očekivati da će Washington u dogledno vrijeme prihvatiti etničko komadanje ovog svog rijetko uspješnog vanjskopolitičkog projekta protivno temeljnim načelima pravičnosti koje su u njenom temelju;
- b) *liberalno-demokratsko ujednačavanje cijele BiH* – preustroj BiH na principu pravičnosti za sve građane BiH po modelu kakav se već pokazao uspješnim na primjeru Distrikta. I ovo je konfliktna opcija s obzirom na već ušančene dominantne pozicije etnopolitičkih elita koje ne bi prezale od izbijanja novog sukoba i novog vala etničkih homogenizacija kako bi se zaštitio ostvareni teritorijalni posjed;
- c) *status quo* – BiH bi nastavila postojati s dvama suprotstavljenim aranžmanima: etnonacionalistički i građanski, koji bi, svaki sa svoje strane, zahtijevao neku formu izvanjske supervizije. Ova opcija je najmanje konfliktna, no podrazumijeva i dalje stalnu dozu nestabilnosti, ustavne promjene koje bi se izvršile na osnovu datog stanja na terenu bile bi površne čineći BiH i dalje nedovršenom državom. No ipak, istini za volju, ova opcija, pod pretpostavkom nastavka eurointegracijskih procesa koji podrazumijevaju ujednačavanje ustavno-pravnog poretka BiH s onim iz Evropske unije, išla bi u jednoj uistinu širokoj perspektivi ka građanskom ustavno-pravnom ujednačavanju cijele BiH, pa se može smatrati drugim najboljim rješenjem koje ima svoje mjesto u ustavu zemlje.

Element koji bi mogao uliti optimizma kada je u pitanju budućnost neke verzije 'građanske opcije' u BiH jeste dugo očekivani Amandman 1 na Ustav BiH, koji kaže:

Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine, koji postoji pod suverenitetom Bosne i Hercegovine i spada pod nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine onako kako te nadležnosti proizilaze iz ovog ustava, čija je teritorija u zajedničkoj svojini (kondominiju) entiteta, **jedinica je lokalne samouprave s vlastitim institucijama, zakonima i propisima i s ovlaštenjima i statusom konačno propisanim odlukama Arbitražnog tribunala** za spor u vezi s međuentitetskom linijom razgraničenja u oblasti Brčkog. Odnos između Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i institucija Bosne i Hercegovine i entiteta može se dalje urediti zakonom koji donosi Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Ustavni sud Bosne i Hercegovine nadležan je da odlučuje o bilo kakvom sporu u vezi sa zaštitom utvrđenog statusa i ovlaštenja Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koji se može javiti između jednog ili više entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine ili između Bosne i Hercegovine i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine po ovom ustavu i odlukama Arbitražnog tribunala. Svaki takav spor također može pokrenuti većina poslanika u Skupštini Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koja uključuje najmanje jednu petinu izabраних poslanika iz reda svakog od konstitutivnih naroda. (podvukao A. M.)

Dakle, ovim amandmanom, u manje-više etnopolitički ustav zemlje ubačen je 'građanski aranžman' lokalne samouprave s vlastitim institucijama, zakonima, propisima itd. Jedan pragmatičan građanski aranžman s elementima komunitarnih, kolektivnih zaštitnih mehanizama, ali bez teritorijalizacije, postao je sastavnim dijelom ustavnog okvira i na taj način osigurao svoju političku egzistenciju. Opstojnost Distrikta, sa svoje strane, jasno ukazuje na mogućnost 'građanske Bosne' i obesmišljava prigovore o majorizaciji, ugrožavanju kolektivnih prava i identiteta.

4. Umjesto zaključka

Iskustvo Distrikta ukazuje na to da unutar uglavnom 'građanskog' institucionalnog dizajna – uz precizno definirano polje grupnog odlučivanja – kolektivistički politički, odnosno etnopolitički subjekti mogu djelovati pa čak i biti upućeni na međusobnu saradnju rasterećenu 'odbrambenih strategija' teritorijaliziranih pozicija. S druge strane, iskustvo ostatka države pokazuje da unutar etnonacionalističkog dizajna građanski politički elementi bivaju blokirani i spriječeni na svakom koraku arbitrarno artikuliranim, nedodirljivim grupnim imperativom 'vitalnog nacionalnog interesa', koji može da se proteže od legitimnih identitetskih pitanja kao

što je 'ime jezika' do bizarnosti kao što je izgradnja 'Pelješkog mosta' na teritoriju Republike Hrvatske kao vitalni nacionalni interes srpskog naroda u BiH. Unutar prvog – građanskog institucionalnog okvira dosadašnje iskustvo u Distriktu pokazuje da su vođe etničkih blokova manje zainteresirani za proizvodnju i održavanje radikalnih političkih pozicija. Nije stoga nerazumno pretpostaviti da je radikalizacija tijesno povezana s etničkom teritorijalizacijom koja proistječe iz ideologije nacionalne državotvornosti i 'konačnog rješenja' srpsko-hrvatskog nacionalnog pitanja na Balkanu. Da je predsjedavajući arbitar, kada je donosio odluku, prihvatio 'stanje na terenu', dostignuti stupanj etnoteritorijalizacije na teritoriji Distrikta u jesen 1995, vrlo je vjerovatno da bi se unutar Distrikta samo replicirao etnopolitički scenarij koji imamo priliku gledati na djelu u cijeloj zemlji već skoro tri desetljeća. Ako ovom institucionalnom modelu pridodamo fleksibilan ekonomski okvir, djelomično uspješno riješeno integrirano obrazovanje uz učinak povratka prijeratne etničke raznolikosti u vidu međugrupne svakodnevne interakcije, onda bismo mogli tvrditi da bi poželjno bilo izlaz iz duboke krize etnonacionalno podijeljene BiH tražiti u ovom smjeru. Određene prednosti modela Distrikta mogle bi se koristiti kao korektiv ušančenog konsocijacijskog mehanizma u BiH. Smatram da bi jedna takva rekonstrukcija dejtonske BiH, čiji se ishodišni elementi – vrijednosno-pravni okvir – već nalaze u vidu amandmana unutar ustavnog poretka BiH, u dogledno vrijeme mogla predstavljati maksimum građanske rekonstrukcije zemlje. Kad kažem maksimum, u prvom redu mislim na intervenciju u političko-pravni poredak zemlje uz pomoć institucionalnog aranžmana koji naglasak stavlja na jednu sastavnicu – u slučaju Distrikta – na individualna ljudska prava, uz razborito uključenje izvjesnih 'kolektivnih' zaštitnih mehanizama.

Ali, za jednu trajniju, kvalitetniju promjenu, koja neće biti isključivo 'odozgo' (akteri međunarodne zajednice i utjecajnih država), potrebno će biti suočavanje s naročitim političkim deficitom koji se tiče odsustva političkog subjektiviteta, i to u prvom redu klasnog, 'odozdo'. Može se reći da taj ukupni *deficit demokratije i ljudskih prava i sloboda* svoj izvor u BiH i šire ima u nedostatku jedne jasne društvene grupacije – klase – za koje bi ta i takva demokratija i ljudska prava individuuma ili osnovni postulati liberalne demokratije imali punog smisla. Bosanskohercegovačko politički konstituirano društvo danas nema svog jasnog 'političkog subjekta', nositelja čija bi se samosvijest izražavala u kategorijama ljudskih prava i sloboda. Zbog tog nedostatka individualna ljudska prava i slobode

nikoga ne obavezuju u BiH. Kada postavimo pitanje zašto se tranzicija bosanskohercegovačkog društva, ali i društava oko BiH pokazuje uporno neuspješnom od 1990. pa do danas, onda moramo odgovoriti da je to zato što ne postoji jasan politički subjekt kome bi ljudska prava i slobode kao ideologija bili namijenjeni – doslovno: ne postoji građanski sloj koji bi svoje interese artikulirao unutar ideoloških kontura ljudskih prava i sloboda. U tome se možda krije razlog neuspjeha ili možda čak 'preuranjenosti' neke smislene građanske opcije u cijeloj bivšoj Jugoslaviji, odnosno to je možda okvir za objašnjenje zašto slogani, ideje, pozivi na liberalno-demokratsku transformaciju zemlje, za 'građansku Bosnu' često prazno odzvanjaju ili nam se vraćaju odjekujući u nacionalpatriotskim tonovima kolektivističkog jedinstva.

Individualna prava i slobode ključni su dio ideološkog vokabulara građanskog poretka. U BiH danas, uostalom kao i u SFRJ krajem 1980-tih, ne postoji razvijen građanski, općenito urbani sloj stanovništva koji bi se mogao pozicionirati – društveno i politički – putem ideološkog vokabulara individualnih sloboda i prava, te shvaćati svoje mjesto u društvu i razumijevati šire društvene odnose. Društveni sloj kojem bi ta prava i slobode imale smisla i unutar kojih bi mogao legitimirati svoj povlašteni položaj ne postoji, ili postoji u zametku porađajući se iz elita okupljenih oko 'narodne partije' na način na koji to opisuje Milovan Đilas kada piše o 'novoj klasi'. U trenutku revolucionarnog prevrata jugoslavenski pojedinac se razumio kao dio nacionalnog kolektiva i počeo je govoriti ne u terminima individualnih prava, nego u terminima etnonacionalnih ozlojeđenosti, ugroženosti prava i sloboda 'svoga' naroda fokusirajući svoje kolektivno, narodno, političko bivstvovanje kao 'vitalni nacionalni interes'.

Izgleda da smo dotle jedino mogli tada, a po svemu sudeći i danas, maksimalno dobaciti i zajedno – kao Jugoslavija – i pojedinačno – kao pojedine republike. Namjesto individuuma kao političkog subjekta najviše što smo mogli dobaciti jeste etnički kolektivitet kao politički subjekt, pa se istina demokratske tranzicije, s izuzetkom Slovenije, izrazila kao tranzicija ka nekom vidu 'etnokratije' kojima ljudska prava i slobode služe kao neki kičasti dekor.

*Društvo u suštini, njegovo bogatstvo i procvat zavise isključivo od 137
inicijative i truda ljudi. Ako dođe do opadanja želje za sticanjem
sredstava za život i ako njihove ruke postanu slabe za sticanje dohotka,
onda propada tržište i sve društveno stanje, a ljudi se raseljavaju u
druge države tražeći sreću koja je nestala. Stanovništvo se smanjuje,
domaćinstva propadaju, gradovi se ruše. Rasulo društva dovodi do
propadanja države i vladara, jer oni su samo forme društvenog života,
a forma nužno propada ako propada materija. [...]*

Ibn Haldun

Abdel Alibegović

**SOCIOLOGIJA
BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA
– PERSPEKTIVE ZA ODRŽIVI RAZVOJ**

Abdel Alibegović

Sociologija bosanskohercegovačkog društva – perspektive za održivi razvoj

Za dobro razumijevanje procesa koji su se događali na ovom području treba pred sobom imati geografsku kartu i dobro poznavati historiju.

Proučavajući minule događaje na ovom prostoru, možemo doći do zaključka o čvrstoj povezanosti prostornog (geografskog) položaja i okolnosti razvoja.

(Bublin 2016: 10)

Značaj utemeljenja Sociologije bosanskohercegovačkog društva

140

Imajući u vidu da pored sociološke hrestomatije *Savremeno bosansko društvo*, koju je napisao emeritus prof. dr. Jusuf Žiga i *Ogleda o bosanskohercegovačkom društvu: Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva* autora prof. dr. Adiba Đozića, moguće je konstatovati kako u Bosni i Hercegovini skoro da i nemamo udžbeničke literature za nastavni predmet *Sociologija bosanskohercegovačkog društva*, odnosno za predmet *Bosanskohercegovačkog društvo*. Nakon nekoliko godina rada u nastavi, stručnih analiza i drugih vidova teorijskih i empirijskih opservacija grupa autora ustanovila je kako fenomen sociologije bosanskohercegovačkog društva i kao činjenica, ali i kao značajan nastavni predmet koji se nastoji akademski predano i sadržinski baviti proučavanjem svih segmenata složene strukture bosanskohercegovačkog društva zahtijeva jedan iznimno širok multidisciplinarni pristup. Stoga bi temeljna intencija današnjih analiza iz oblasti bosanskohercegovačkog društva bila proizvesti autohtona, autonomna i meritorna znanja o samoj paradigmi Bosne i Hercegovine, bosanskohercegovačkom društvu, te bi se nakon takvih teorijskih, analitičkih i empirijskih istraživanja moglo govoriti o jednom holističkom razumijevanju različitih

segmenata složene strukture bosanskohercegovačkog društva. Treba naglasiti da je ovdje dominantno riječ o sociološkom razumijevanju složene strukture bosanskohercegovačkog društva. Opravdano je pitanje Keitha Doubta u knjizi *Sociologija nakon Bosne* „da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu“ (Doubt 2003: 7) ukoliko ignorira neke od najtežih, najatraktivnijih i gorućih problema našeg vremena. Prije svega, Doubt je želio ukazati na katastrofalne posljedice rata protiv Bosne i bosanskohercegovačkog društva, ali ujedno i na potrebu ozbiljnijeg razumijevanja naše stvarnosti. Imajući u vidu pogubnost ignoriranja problema našeg vremena, valja sagledati izazove savremenog bosanskohercegovačkog društva, koji su ujedno izazovi i zadaci za savremenu sociološku misao, te ne dozvoliti da sociologija i sociolozi budu „pasivni sudionik i naknadni 'tumač' tih procesa, već se mora nametnuti kao njihov kritički i aktivni kreator“ (Žiga, Đozić 2013: 212). Nužno je intenzivirati istraživanje složenih i značajnih društvenih procesa u bosanskohercegovačkom društvu, a to je, između ostalog, zadatak sociologije i drugih društvenih znanosti koje „još uvijek duguju cjelovitiju analizu i objašnjenje mnogih društvenih procesa u bosanskohercegovačkom društvu“ (Đozić 2012: 14). Naravno, treba uvažiti različita objektivna ograničenja, kao što je nedovoljno ulaganje u ovakve vidove istraživanja, mali broj istraživača, što uistinu predstavljaju ograničenja koja direktno utiču na znanstveno istraživanje bosanskohercegovačkog društva u različitim segmentima njegove sadržajnosti, a time i na nastojanje „sveobuhvatnijeg kritičkog analiziranja ukupne fenomenologije bosanskohercegovačkog društva“ (Đozić 2012: 14).

U uslovima kada nastojimo intenzivirati i analizirati istraživanja društvenih procesa u bosanskohercegovačkom društvu dodatno smo svjesni činjenice kako sociologija sa svojim kritičkim proučavanjem društva općenito, ali i bosanskohercegovačkog društva konkretno, nastoji biti afirmativni i gradivni faktor razvojnih politika našeg društva, prije svega u vidu političkog i društveno-ekonomskog napretka društva. Stoga, Supek naglašava kako se „u savremenim uvjetima i postojećem društvenom sistemu od sociologa... traži oštromnost, ali ne manje i lična hrabrost“ (Supek 1986: 27). Značajno je napomenuti kako su sociolozi poput prof. dr. Jusufa Žige posjedovali i oštromnost i hrabrost, tako da je profesor Žiga utemeljio i osmislio sadržaj nastavne discipline – Sociologija bosanskohercegovačkog društva. Đozić u svojoj knjizi *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*:

Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva ističe: „...zahvaljujući angažmanu profesora Jusufa Žige i podršci tadašnjeg dekana Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu prof. dr. Halima Mulaibrahimovića, kao i profesora Šefke Međedovića, Sociologija bosanskohercegovačkog društva kao nastavni predmet uvrštena je u prvi inovirani Nastavni plan i program studijskog odsjeka Sociologija na FPN u Sarajevu u akademskoj godini 1995/1996. Ova nastavna disciplina uvedena je umjesto ranijeg (predratnog) nastavnog predmeta *Savremeno jugoslovensko društvo*“ (Đozić 2012: 210–211). Također, uz entuzijazam i pozitivnu energiju, na Filozofskom fakultetu u Tuzli u akademskoj godini 1999/2000, a na inicijativu prof. dr. Adiba Đozića i uz svojevrsnu pomoć i podršku prof. dr. Naila Kurtića, nastavni predmet Sociologija bosanskohercegovačkog društva biva uvršten u Nastavni plan i program studijskog Odsjeka za žurnalistiku, da bi kasnije Sociologija bosanskohercegovačkog društva bila uvrštena u nastavne planove i programe Odsjeka za socijalni rad i Odsjeka za filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli. Zanimljivo je kako se nastavni predmet Sociologija bosanskohercegovačkog društva izučava i predaje samo na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, dok se na drugim odsjecima i fakultetima Univerziteta u Sarajevu ovaj predmet, s ovim nazivom, ne izučava, što je za jednu dodatnu analizu. Sociologija bosanskohercegovačkog društva kao posebna znanstvena disciplina, kao predmet istraživanja direktno ima savremeno bosanskohercegovačko društvo, te nastoji ukazati na specifične društvene fenomene u bosanskohercegovačkom društvu, koje kao takvo i jeste dio evropskih društava.

Osnovna obilježja bosanskohercegovačkog društva

Na samom početku naglasimo značaj razumijevanja prostorno-vremenskih odnosa u kontekstu bosanskohercegovačkih uslova i realnosti, jer upravo „prostorni položaj u susretu sa historijskim zbivanjima odredio je događaje na području Bosne i Hercegovine“ (Bublin 2016: 10). Svaki događaj i općenito i konkretno u vezi sa Bosnom i Hercegovinom duboko je determiniran prostornim i vremenskim koordinatama, te je stanovište kako su prostor i vrijeme međusobno nezavisna svojstva spoljašnjeg svijeta u potpunosti neosnovano i neodgovarajuće našoj stvarnosti. Očito je kako se u modernoj misli, savremenoj paradigmi svijeta, čovječanstvo, barem na ovoj pojavnoj osnovi, suočava sa stvarnošću kao

„čtetverodimenzionalnim kontinuuom, procesom stvarnosti u kojoj se događaji ispoljavaju kao vremensko-prostorni proces“ (Bublin 2016: 10). Ukoliko imamo u vidu dimenzije sagledavanja, analiziranja, promišljanja prošlosti i sadašnjosti bosanskohercegovačkog društva i države, tada imamo otvorene mogućnosti preko kojih možemo projicirati i budućnost Bosne i Hercegovine. U imenu Bosna i Hercegovina imamo vrlo specifične društveno-historijske i kulturno-civilizacijske sadržajnosti. Prije svega, to je ime za teritoriju, državu, društvo, kao i druge bosanskohercegovačke društveno-historijske sadržajnosti. U *Enciklopediji Jugoslavije* u separatu „Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina“, a čiji je glavni urednik bio prof. dr. Muhamed Filipović, piše kako su u imenu Bosna i Hercegovina „sadržani su nazivi dviju historijskih i na sociogeografskim obilježjima zasnovanih političko-teritorijalnih cjelina. Nazivi su različitog porijekla i starosti. Smatra se da ime *Bosna* potiče od istoimene rijeke (*Bosna, Bosina, Bosana*), mada je danas teško sa sigurnošću odrediti porijeklo naziva same rijeke. Ime *Hercegovina* je mnogo mlađe i potiče od titule Stjepana Vukčića-Kosače 'herceg od sv. Save', koja se prvi put dokumentovano spominje 1449.“ (*Enciklopedija Jugoslavije*, 1983: 19). Ističemo i to kako su granice države Bosne i Hercegovine jedne su od najstarijih državnih granica u Evropi, te su kao takve utvrđene 1699. godine, a potvrđene 1878. godine odlukama Berlinskog kongresa. Valja napomenuti kako je 1946. godine bosanskohercegovački izlaz na more kod Sutorine i Perasta uzurpiran od strane Crne Gore uz blagoslov tadašnjih vlasti, te to pitanje nakon toga nikada nije pravno riješeno. Bosnu i Hercegovinu tretiramo i u geografskom i u kulturno-civilizacijskom smislu kao evropsku zemlju i državu, „kao što su njezini stanovnici Evropljani u antropološkom, historijskom, kulturno-civilizacijskom, etničkom i jezičkom smislu“ (Đozić 2012: 38). U Šestom nacionalnom izvještaju Bosne i Hercegovine, respektujući geografske i kulturno-civilizacijske činjenice, objavljeno je sljedeće: “Bosna i Hercegovina se nalazi na Balkanskom poluotoku, a graniči s Republikom Hrvatskom (931 km) na sjeveru, sjeverozapadu i jugu, te Republikom Srbijom (375 km) i Republikom Crnom Gorom (249 km) na istoku. Površina BiH iznosi 51.209,2 km², od čega je 51.197 km² kopnene, a 12,2 km² morske površine. Na sjeveru Bosna i Hercegovina ima pristup rijeci Savi, a na jugu, u Neumu, izlazi na Jadransko more. Prema svom geografskom položaju, BiH pripada jadranskoj i crnomorskoj dolini. Bosna i Hercegovina je pretežno planinska zemlja prekrivena šumama. Prosječna nadmorska visina je 500 metara, a

najviši vrh je planina Maglić (2.387 m). Od ukupnog kopnenog područja 42% čine planine, 24% brda, 29% kraško područje i 5% nizine. Bosna i Hercegovina posjeduje visoku vrijednost vodenih resursa na Balkanskom poluotoku, jer se na njenoj površini nalaze mnogi površinski i podzemni tokovi vode. Sedam je glavnih riječnih slivova u BiH (Una, Vrbas, Drina, Bosna, Sava, Neretva, Trebišnjica i Cetina), od kojih 75,5% pripada slivu Crnog mora, a 24,5% slivu Jadranskog mora” (VI izvještaj BiH za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, 2019: 209). Akademik prof. dr. Muhamed Filipović svojevremeno je napisao da Bosna i Hercegovina „svojim geografskim osobinama i razuđenosti tla, te klimom i vrstama zemljišta, i na temelju toga kulturama koje razvija i njeguje, predstavlja u svakom pogledu jednu zgusnutu sliku cijelog europskog geografskog, kulturnopovijesnog i civilizacijskog prostora u malom. U tome leži njezina velika osobenost i značenje za suvremeni svijet, kao što je to bilo i u najranijim epohama njenih mjesta, kao npr. Palestina, Jerusalem, Meka, Rim. To nije ništa čudno u terminologiji ljudske povijesnosti“ (Filipović 1997: 17). Također, akademik Filipović u djelu *Bosanski duh* konstatuje kako je Bosna „jedno takvo mjesto, specifično. Ja sam jednom napisao da je to zemlja postavljena između svjetova, pogodna zemlja, koja se nalazi između istočnog i zapadnog svijeta, mediteranske i panonske regije, i koja je, na neki način, kao vir koji usisava iz tih prostora sve vrijednosti i stvara jednu specifičnu vrijednost, koja se zove Bosna“ (Filipović 1999: 26). Bosna i Hercegovina je posebno mjesto po mnogo čemu, pa i po tome kako je to jedno *planetarno čvorište*, a nikako dio planete na kome se *sudaraju* (Huntington 1997) različite civilizacije, religije i kulture. Jedna od perfidnih konstrukcija o Bosni i bosanskom jeste i to kako je Bosna most ili ćuprija preko koje gaze kulture, religije i civilizacije. Stoga će prof. dr. Senadin Lavić upozoriti: „Suspektni mit o Bosni kao mostu ili ćupriji preko koje gaze kulture, religije, civilizacije, vojske, prognanici, trgovci, kao mjestu dodira razlika koje navodno ostavljaju katastrofalne posljedice po njezinu povijest – nije tačan u doslovnom smislu. On, prije svega, potpuno potiskuje bosanstvo, koje povijesno postoji prije i povrh naracija o premoštavanju ili spajanju “različitih” svjetova, etnija, civilizacija. Djelimična tačnost mita o mostu skriva bosansku dinamiku, unutarjni život bosanskog povijesnog bića povrh marginalne pojave koja ima ornamentalnu poziciju na pozornici svijeta. Bosna je povijesno starija od današnjih etnopolitika. Iz dubinskog uvida u Bosnu kao povijesno-kulturnu činjenicu potiču sve metafizike, politike, estetike i svjetonazori bosanskog

trajanja“ (Lavić 2021: 99). Opravdano je govoriti o *bosanskohercegovačkom jedinstvu različja*, ali i atacima na to jedinstvo različja (Žiga 2007: 27, 109). Dakle, svjesni bosanskohercegovačkih specifikuma, konstatujemo kako je svim specifičnim obilježjima bosanskohercegovačkog društva zajedničko jedinstvo različitosti bosanskohercegovačkog društva, odnosno ono što emeritus Žiga naziva *bosanskim etnološkim šarom*, *bosanskom bajkovitošću* (Žiga 2007: 109) s posebnim načinom prepoznavanja. Imajući u vidu sam značaj specifičnih obilježja bosanskohercegovačkog društva, naglašavamo kako je „atraktivnosti Bosne i Hercegovine na širem planu doprinosio... i njen etnološki šar i šarm življenja, kao i rijetko viđen sklad svakovrsnog prirodnog različja, od mora i mediteranskog ambijenta, prekrasnih rijeka i krajolika, preko visova i plodnih ravnica, pa do gotovo savršene klimatske uravnoteženosti i mnoštva georariteta. Doista, teško je, na manjem prostoru, u svijetu pronaći sličan primjer bosanskom, ili, kako bi kazao S. Monnesland, nešto što je nalik 'bosanskoj bajkovitosti', koja je poput 'priča iz 1001 noći“ (Žiga 2007: 109). Upravo se *bosanskohercegovačko jedinstvo različja*, *bosanski etnološki šar*, *bosanska bajkovitost* može razumijevati iz pozicije ukupnog načina razumijevanja, življenja u Bosni i Hercegovini i to „po mjeri čovjeka Bosne“ (Đozić 2012: 38). S obzirom da smo naglasili kako intenziviranje interesovanja i istraživanja o fenomenologiji bosanskohercegovačkog društva podrazumijeva i razumijevanje složene strukture tog društva, logičnim se čini ukazati na osnovna obilježja bosanskohercegovačkog društva, jer ta obilježja i potvrđuju naše stavove o *bosanskohercegovačkom jedinstvu različja*, bosanskom stilu života, pogleda na svijet i razumijevanja istog. Stoga, kao osnovna obilježja bosanskohercegovačkog društva izdvajamo *autohtonost i autonomnost bosanskohercegovačkog društva*, *multilateralnost bosanskohercegovačkog društva*, *otvorenost za drugo i drugačije bosanskohercegovačkog društva*, *historijski kontinuitet bosanskohercegovačkog društva*, *fizionomijski diskontinuiteti bosanskohercegovačkog društva i države*, *sinkretizam u kulturi bosanskohercegovačkog društva*, *svekoliki biodiverzitet bosanskohercegovačkog društva*.

U kontekstu autohtonosti, autonomnosti i multilateralnosti bosanskohercegovačkog društva „bosanskohercegovačko društvo je autonomna i autohtona društveno-historijska, kulturno-civilizacijska i duhovno-idejna sadržajnost sa hiljadugodišnjim kontinuitetom“ (Žiga, Đozić 2013: 443), a sama suština autohtonosti i autonomnosti bosanskohercegovačkog društva sadržana je u realnom, i još uvijek

živom konceptu multilateralnost kao multietničnosti i multireligioznosti. Na svoj način ove tvrdnje potvrđuje i Ivo Banac kada piše da „Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo – zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji, odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onoga Hrvatske i Srbije. Upravo zato što je ova Bosna bila integrirani kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može usporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, a ne društvo. Bosna, s druge strane, ma koliko slaba kao država, predstavlja istinsko društvo“ (Banac 1994: 108).

Otvorenost za drugo i drugačije u kontekstu bosanskohercegovačkog društvenog specifikuma u sebi nosi bit autentične bosanske vizure svijeta, a preko otvorenosti za drugo i drugačije, ali na jedan prirodan način, što u konačnome kao rezultat ima jedinstven i specifičan način života u i *sa različitostima*. Mnogi autori su postavili pitanje izvorišta bosanske otvorenosti za drugo i drugačije, kao jednog od posebnih obilježja fenomena bosanskohercegovačkog društvenog takta. Stoga, autori Žiga i Đozić konstatuju: „...izvorište bosanske otvorenosti je u bosanskom duhu, kao samorazvojnem bosanskom realitetu, koji se kao duhovnost izražava u poeziji, slikarstvu, muzici, graditeljstvu, merhametu, ljubavi prema Bosni, suživotu, toleranciji i otvorenosti za drugo i drugačije. U svakoj od ovih izražajnih sfera bosanskog duha moguće je naći primjere bosanske otvorenosti za drugo i drugačije“ (Žiga, Đozić 2013: 446). Izvorište bosanske otvorenosti za drugo i drugačije odolijeva različitim atacima na jedinstvo različitosti, a ti ataci idu u pravcu *progona Bosne iz Bosne* (Žiga, Đozić 2013: 454) i u pravcu razaranja paradigme multilateralnosti (Džafić, Krčalo 2019: 169–184), odnosno sverušiteljskog odnosa spram svega bosanskog. U kontekstu potiskivanja svega bosanskog preko perfidnih ataka na znakove, znakovlje Bosne prof. dr. Senadin Lavić piše: „Potisnuto znakovlje Bosne ili semiotički sistem koji je Bosna iznjedrila o svojoj povijesti preveden je u spornim interpretacijama historije, antropologije, sociologije, etnologije i drugih disciplina u nešto drugo što navodno ne proizlazi iz bosanskog povijesnog trajanja. Agresija na starobosansku kulturu bila je uvijek prethodnica svih vojski koje su poharale Bosnu kroz povijest. Time je bosanski prostor znanja sveden na nizak epistemički nivo, gotovo ugašen i potisnut iz života ljudi“ (Lavić 2021: 12). Bosansku otvorenost za drugo i drugačije možemo razumjeti i na način posebnog gradivnog i vezivnog tkiva bosanskohercegovačke izvornosti, a kao takva

ta autohtona, autonomna i multilateralna bosanska sadržajnost „realizira se u svim sferama društvenog života: u duhovnosti, kulturi, moralu, religiji, društvenoj organizaciji života i dr. Bosanska otvorenost za drugo i drugačije nije samostalna osobina za sebe, već predstavlja vezivno tkivo, sam način postojanja bosanskohercegovačkog društva“ (Žiga, Đozić 2013: 446–447). Dva posebno značajna obilježja bosanskohercegovačkog društva jesu njegov historijski kontinuitet i fizionomijski diskontinuiteti društva i države. Kada je u pitanju historijski kontinuitet bosanskohercegovačkog društva i države, s pravom se može govoriti o osnovanim i autentičnim pisanim i materijalnim dokazima koji ukazuju na hiljadugodišnje trajanje bosanskohercegovačkog društva i bosanske države. Riječ je o pisanim dokumentima o stanovnicima Bosne – ilirskim plemenima Daesitiatesima (Desidijatima), kao Japodima (Žiga, Đozić 2013: 448). Također, na osnovu pisanih dokumenata već u 10. stoljeću „bizantski car Konstantin Porfirogenet, u djelu *De administrando imperio* (O upravljanju carstvom) pominje zemlju Bosnu, geografski je locirajući upravo tamo gdje se i danas nalazi (sjeverozapadno od tada moćnog Bizanta). To, drugim riječima kazano, znači da je Bosna u tom vremenu već postojala kao zasebna država“ (Žiga, Đozić 2013: 448). Historičarka Nada Klaić piše: „Pominje je prvi car Konstantin Porfirogenet u spisu *De administrando imperio* pod nazivom Bosona (u drugim kasnijim spomenicima ona se naziva i Bosonium, Bessena, Bothna, Bissena, Bosna)“ (Klaić 1994: 15).

Historijska je činjenica kako bosanskohercegovačko društvo egzistira kao *hiljadugodišnja zasebnost* (Žiga, Đozić 2013: 450) bez obzira na to u kojem se državno-pravno-političkom okruženju nalazila. Tako Bosna i bosanskohercegovačko društvo „u srednjovjekovnom periodu ... politički se organizira kao samostalna država – Bosansko kraljevstvo. U okviru Osmanske države, egzistira kao zasebna administrativna jedinica – 'Bosanski pašaluk'. Za vrijeme Austrougarske monarhije, bosansko društvo politički se izražava kao 'provizorij' – korpus – separatum. Kratkotrajno komadanje na banovine za vrijeme stare Jugoslavije ubrzo je ispravljeno uspostavom samostalne federalne jedinice Bosne i Hercegovine u novoformiranoj socijalističkoj Jugoslaviji. Disolucijom SFRJ, Bosna i Hercegovina je 1992. godine međunarodno priznata kao samostalna država i, kao takva, primljena u Ujedinjene Nacije“ (Žiga, Đozić 2013: 450). Sastavni dio osobenosti bosanskohercegovačkog društva i države sadržan je i u fizionomijskim diskontinuitetima bosanskohercegovačkog društva i države. Tako možemo kazati kako su

različiti režimi i državno-politička uređenja (Rimsko Carstvo, Osmansko Carstvo, Austro-Ugarsko Carstvo i jugoslavenski režimi) ostavili specifične tragove, što se odrazilo i na karakterologiju društvenog života u bosanskohercegovačkom društvu. Nada Klaić posebno se fokusirala na fenomenologiju *hrvatstva Bosne* (Klaić 1994: 10) i *srpstva Bosne* (Klaić 1994: 11), a u kontekstu neprestanih pretenzija različitih velikodržavnih ideologija. Upravo su velikodržavne pretenzije prema Bosni i Hercegovini i doprinijele najgrubljim fizionomijskim diskontinuitetima Bosne i njezinog društva. Među najgrublje fizionomijske diskontinuitete Žiga i Đozić ubrajaju 1929. godinu, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada je kralj Aleksandar ukinuo Ustav, raspustio Narodnu skupštinu, političke stranke i proglasio sebe jedinim nosiocem suvereniteta. Mehmed Bublin navodi kako su u vremenskom periodu od 15. do 20. stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine historijski oblikovane regionalne cjeline, odnosno regionalni gradski centri: Bihać, Banja Luka, Mostar, Travnik, Tuzla i Sarajevo, što je značajno uticalo na društveno-ekonomsku karakterologiju bosanskohercegovačkog društva. Bublin dodaje: „...u Kraljevini Jugoslaviji sve do 1929. godine, zadržani su okruzi kao regionalna organizacija Bosne i Hercegovine oblikovana u proteklim stoljećima. Sa uvođenjem banovina 1929. godine, Bosna i Hercegovina gubi¹ svoju historijsko-teritorijalnu zasebnost, a time i svoju, kroz historijski razvoj, oblikovanu regionalnu strukturu“ (Bublin 2016: 59). Drugi, još razorniji i pogubniji fizionomijski diskontinuitet za Bosnu i bosanskohercegovačko društvo biva 1939. godine Sporazumom Cvetković –Maček, odnosno objavljivanjem Uredbe o Banovini Hrvatskoj. Sporazumom Cvetković – Maček iz 1939. godine Bosna i Hercegovina i bosanskohercegovačko društvo bivaju podijeljeni između velikohrvatskog i velikosrpskog državnog interesa. Međutim, ova i ovakva podjela nije u punom smislu „realizovana uslijed početka Drugog svjetskog rata“ (Bublin 2016: 59). Treći, od razornih fizionomijskih diskontinuiteta Bosne i Hercegovine, kao i njenog društva biva na „matrici Dejtonskog mirovnog ugovora iz 1995. godine“ (Žiga, Đozić 2013: 451), što bosanskohercegovačku državu i društvo do dana današnjeg stavlja u položaj *surogat države* (Žiga 2011: 204–211). Naglasimo i to kako je „dejtonsko ustrojstvo države primarno... bazirano na efektima sile i počinjenim zločinima, na rezultatima tzv. etničkog čišćenja (što je eufemizam za genocid)“ (Žiga, Đozić 2013: 451), na oduzimanju određenih atribucija državne vlasti, te se kao *pozitivna* strana ovog

¹ Misli se na dotadašnju historijsko-teritorijalnu zasebnost, što nikako ne dovodi u pitanje nastavak i opstanak te zasebnosti u svakom smislu. (op. a. A. A.)

ugovora može istaći zaustavljanje rata, dok su svi ostali prerogativi direktno i indirektno problematični za bosanskohercegovačko društvo i državu. Naravno, valja uvažiti činjenicu kako je u hiljadugodišnjem historijskom kontinuitetu i razvoju bosanskohercegovačkog društva i države bilo ozbiljnih fizionomijskih diskontinuiteta i države i društva, ali su bosanskohercegovačko društvo i država uprkos svim tim diskontinuitetima uspjeli opstati i kao društvo i kao država, sačuvavši autonomnost, autentičnost i multilateralnost bosanskohercegovačkog društva i države. S razlogom akademik Muhamed Filipović ističe da „Bosna nikad nije bila podijeljena, razbijena i uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet i kao duh“ (Filipović 1967: 5). Kad je u pitanju sinkretizam bosanskohercegovačkog društva, odnosno kada su u pitanju sinkretička obilježja našega društva, opravdano je govoriti o takvom vidu spajanja, sjedinjavanja različitosti u kulturnoj i svakoj drugoj sadržajnosti. Naime, sinkretizam bosanskohercegovačkog društva nije ništa drugo do već obrazložena sintagma i princip života u njemu, a riječ je o *jedinstvu različitosti*. Riječ je o prirodnom stanju bosanskog načina života u kome se različite civilizacijske sadržajnosti, kako one srednjovjekovne, predislamske, kršćanske (katoličke i pravoslavne), islamske, judaističke, kulturološke, jezičke i svake druge, ne samo toleriraju već bivaju razmijenjene, spojene, sjedinjene u svakodnevni život po mjeri bosanskog čovjeka. Dakle, brojne civilizacijske diferencije, specifični načini razumijevanja svijeta života, različiti stilovi življenja, ma šta to značilo, bivaju sinkretizirani i sedimentirani u jedinstvu različja bosanskohercegovačkog društvenog ambijenta. Sinkretički takt bosanskohercegovačkog društva nije iščezao ni u situacijama kada su se mijenjale državno-pravne organizacije života u društvu i državi. Zapravo, bosanskohercegovačko društvo kao autentično, autonomno, autohtono, u najkraćem, samosvojno društvo svoju posebnost ima upravo u sjedinjavanju, priznavanju etnokonfesionalnih, duhovnih, religijskih, kulturnih i svih drugih identiteta i tradicija. Bez izuzetka, čitava mreža različitosti daje utemeljenje egzistenciji sinkretičke dimenzije bosanskohercegovačkog društva. Istina, različite antibosanske ideologije, projekti i sile svim snagama rade na razgradnji svakog obilježja bosanskohercegovačkog društva, a posebno koncepta i stila življenja po mjeri bosanskog čovjeka u jedinstvu različitosti. Jedinstvo različja, kao civilizacijska odrednica za sinkretizam u bosanskohercegovačkom društvu nije ništa drugo do „kolektivno obogaćivanje sadržaja bosanske multilateralnosti“ (Žiga, Đozić 2013: 451), što u konačnome i čini samu srž ili „supstancijalitet bosanskog duha“ (Žiga, Đozić 2013: 451).

Biodiverzitet – bogatstvo života bosanskohercegovačkog društva i države

Kako god smo naglašavali važnost autonomnosti, autohtonosti, autentičnosti, multilateralnosti, historijskog kontinuiteta, sinkretizma, jedinstva različja u kulturi bosanskohercegovačkog društva, jednako važnim držimo i specifičnost bosanskohercegovačkog društva i po svekolikom, sveraznovrsnom biodiverzitetu, bogatstvu i različitosti biološkog života na području Bosne i Hercegovine, što je iznimno važan i određujući element u specifičnostima bosanskohercegovačkog društva i države. Biodiverzitet bosanskohercegovačkog društva istkan je u jednom posebnom i nesvakidašnjem bogatstvu biljnog, životinjskog i mineralnog svijeta/svjetova. Uz sve bogatstvo i kulturu življenja po mjeri bosanskog čovjeka u harmoniji sa svim civilizacijskim različitostima i sadržajnostima bosanskohercegovačko društvo egzistira i u okruženju mnogih endemskih biljnih i životinjskih vrsta, u posebnom spletu i reljefnog i klimatskog bogatstva i šarolikosti, što izvorno upotpunjuje, nadahnjuje njegove duhovne, kulturne i druge sadržajnosti. Autorice Slavica i Trontel u radu pod naslovom *Biološka raznolikost i održivi razvoj* biodiverzitet određuju tako da sugerišu kako „biološka raznolikost predstavlja raznolikost gena, vrsta, zajednicu vrsta, ekosistema i, još šire, raznolikost na Zemlji kao cjelovitom ekosistemu. Također obuhvaća sva živa bića, od najjednostavnijeg virusa do viših biljaka i životinja, te naglašava postojanje i važnost različitosti“ (Slavica i Trontel 2010: 24). U *Strategiji biološke raznolikosti Bosne i Hercegovine* naglašava se da je „biološka raznolikost... sveukupnost svih živih organizama koji su sastavni dijelovi kopnenih, morskih i drugih vodenih ekosistema i ekoloških kompleksa, te uključuje raznolikost unutar vrsta, među vrstama, kao i raznolikost među ekosistemima“.² Ukupno bogatstvo biološkog života, biološka raznolikost, biodiverzitet predstavlja jedan od ključnih pojmova kada je u pitanju razumijevanje vlastitog okruženja, te se istom pridaje posebna pažnja u sociologiji okruženja, socijalnoj ekologiji³, ali i drugim disciplinama i strategijama razvoja. Prema *Članu 2. Konvencije o biološkoj raznolikosti (Convention on Biological Diversity)*, biološka raznolikost, biodiverzitet, predstavlja „ukupnost svih živih organizama koji su sastavni dijelovi, između ostalog, kopnenih, morskih i drugih

150

² STRATEGIJA I AKCIONI PLAN ZA ZAŠTITU BIOLOŠKE RAZNOLIKOSTI BOSNE I HERCEGOVINE (2015–2020), 2016: 20.

³ **Ekologija** – znanost (učenje) o međusobnim odnosima između svih živih bića (bioloških organizama), te između živih bića i njihove okoline, odnosno njihovog prirodnog okruženja. Ekologija nastoji istraživati i propitivati strukture i funkcije *domaćinstva prirode*, tj. strukturu i funkcije biosfere i njene sisteme, uzimajući u obzir potrebe svih živih bića (Abazović et al. 2021: 225).

vodenih ekosistema i ekoloških kompleksa; što uključuje raznolikost unutar vrsta, između vrsta i raznolikost ekosistema“, a u originalnoj verziji: “Biological diversity means the variability among living organisms from all sources including, inter alia, terrestrial, marine and other aquatic ecosystems and the ecological complexes of which they are part: this includes diversity within species, between species and of ecosystems” (*Convention on Biological Diversity*, 1992: 3). Bosna i Hercegovina je 2002. godine ratificirala Konvenciju o biološkoj raznolikosti Ujedinjenih nacija, te je članica Konvencije od 2002. godine, što je i objavljeno u *Službenom glasniku Bosne i Hercegovine*, broj 13/02. Uzimajući u obzir kako su šumski, vodeni i poljoprivredni ekosistemi najznačajniji sistemi biološke raznolikosti i specifičnosti Bosne i Hercegovine, želimo naglasiti da „šume i šumsko zemljište zauzimaju površinu od oko 27.100 km²“ (VI izvještaj BiH za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, 2019: 211), što je skoro 53% od ukupne teritorije Bosne i Hercegovine. Također, kada su u pitanju vodeni ekosistemi, Bosna i Hercegovina je prepoznatljiva i po ogromnom bogatstvu vodenim resursima na cijelom Balkanskom poluotoku, a tome ide u prilog i činjenica o sedam riječnih slivova u BiH: “Una, Vrbas, Drina, Bosna, Sava, Neretva, Trebišnjica i Cetina), od kojih 75,5% pripada slivu Crnog mora, a 24,5% slivu Jadranskog mora” (VI izvještaj BiH za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, 2019: 211). Želimo posebno naglasiti, a u kontekstu svekolikog biodiverziteta bosanskohercegovačkog društva i države, da poljoprivredni ekosistemi, odnosno ukupan kapacitet obradivog zemljišta za potencijalnu obradu i proizvodnju čini skoro 46% od ukupne površine Bosne i Hercegovine (VI izvještaj BiH za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, 2019: 211). Dodajmo tome i činjenicu kako u Bosni i Hercegovini egzistiraju različite endemske vrste, te da je Bosna i Hercegovina jedna od evropskih država s izraženim biodiverzitetom, tj. s raznolikošću biljnih i životinjskih vrsta (IV izvještaj BiH za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, 2010: 4–7). Tako floru i faunu u Bosni i Hercegovini karakterizira veoma visok stepen endemskih vrsta. Prema podacima iz Izvještaja Bosne i Hercegovine za UN konvenciju o biološkoj raznolikosti, u „Bosni i Hercegovini je identificirano preko 5.000 vrsta i podvrsta vaskularnih biljaka, preko 100 vrsta riba i više od 320 vrsta ptica i drugih elemenata biološke raznolikosti“ (*Clearing House Mechanism – CHM*, 2022). Sa svojom ukupnom površinom od 51.209,2 km², od čega je 51.197 km² kopnene, a 12,2 km² morske površine, Bosna i Hercegovina, graničeći na istoku s Republikom Crnom

Gorom i Republikom Srbijom, a na sjeveru, sjeverozapadu i jugu s Republikom Hrvatskom, a "zahvaljujući ekološkoj heterogenosti prostora, geomorfološkoj i hidrološkoj raznolikosti, specifičnoj geološkoj prošlosti i klimatskom diverzitetu, Bosna i Hercegovina obiluje izuzetnim biološkim bogatstvom i diverzitetom staništa (*Clearing House Mechanism – CHM*, 2022). Imajući u vidu biodiverzitetske kapacitete bosanskohercegovačkog društva i države, opravdano se zapitati u kojoj se mjeri i s kojim kapacitetom brižnosti, odgovornosti, samokritičnosti, vizionarstva, danas čovječanstvo općenito, ali i bosanski ljudi konkretno odnose spram prirodnih i kulturno-civilizacijskih prednosti i ukupnih bogatstava kojima smo zaduženi u sistemu Života. Ovakva i njima slična pitanja otvaraju temeljno pitanje našeg razumijevanja održivog razvoja, odnosno našu kapacitiranost da razvoj bude na osnovama ukupnog progressa svih segmenata našeg društva, a nikako na matrici pukog trajanja, preživljavanja i samouništenja.

Čovječanstvo protiv sebe – savremena kritička ekološka svijest

„Otpilili su grane na kojima su sjedili
Iznemogli od vike
Kako se moglo piliti brže, i padali
S treskom u dubinu, a oni koji ih gledahu
Tresli su glavama pileći i pilili dalje“. (Hosle 1996: 35)

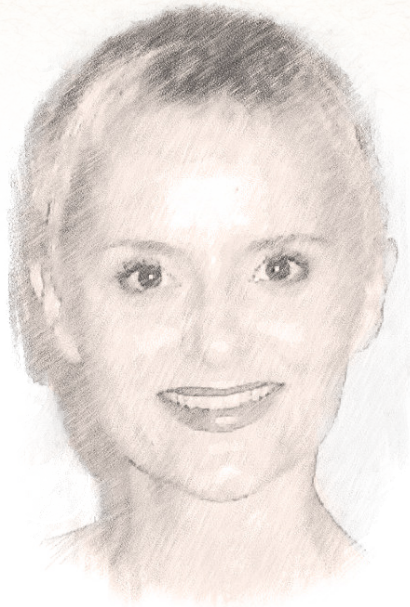
U našem svakodnevnom diskursu nadasve važnim držimo i refleksiju, razumijevanje ukupnog odnosa čovjeka spram vlastitog okruženja, toposa, staništa, doma, okoline, a sve u kontekstu globalne ekološke krize, krize znanosti i tehniziranja naše stvarnosti kao ključnih pitanja sociologije okruženja, socijalne ekologije. Kada je u pitanju jedno detaljnije razumijevanje onoga što životna sredina, okolina, okruženje, okoliš jesu, možemo kazati da se sve navedeno „odnosi... na uslove života u kojima egzistiraju sva živa bića. U pitanju je posebno i iznimno kompleksno polje, prostor različitih životnih relacija i procesa, a koji su imanentni, svojstveni svim živim bićima. Termin stanište i okolina mogu biti korišteni i u kontekstu prostornog radijusa u kome živa bića zadovoljavaju svoje osnovne životne potrebe“ (Abazović et al. 2021: 226). Način na koji se pripadnici ljudske vrste odnose spram sebe i svoga okruženja moguće je razmatrati

i na tragu koncepta *neodrživog razvoja, sunovrata čovječanstva* (Žiga 2012: 16) u jednu ekološku krizu, koja je prije svega kriza svjetonazora, a na osnovu takve vrste otuđenosti čovječanstvo gotovo bespovratno ide u nove forme sunovrata, uništenja i samouništenja. Čovječanstvo drži kako je ovladalo, pokorilo prirodu, a sve se to odvija u jednom stanju spoznajne nezrelosti, te se čovjekova vrsta nalazi u uslovima u kojima nije uspjelo ovladati samorazumijevanjem, kao i holističkim razumijevanjem svijeta čiji je sastavni dio. U nedostatku takvih vrsta spoznaja pripadnici ljudskog roda idu u pravcu osvajanja, podređivanja i žrtvovanja svoje okoline, dovodeći u pitanje svetost i univerzalnost Života kapitalističkom interesnom vizurom svijeta i time, *tehnizirajući* (Sofradžija 2015) svijet organskog, trajno ugrožavaju ukupnost svih životnih formi u svome bližem i daljem okruženju. Oslanjajući se na neraskidivu vezu sa svojim okruženjem, čovjek bi trebao osvijestiti svoju ulogu i položaj, te svoje relacije s okruženjem temeljiti na razmjeni koja esencijalno i egzistencijalno ne ugrožava niti ljudsko postojanje, niti bilo koje drugo obitavanje u uslovima našeg zajedničkog svijeta života. Naravno, ljudska relacijska veza s okruženjem na najvišem je nivou aktivnosti i djelovanja u smjeru adaptacije prirodnog okruženja na njegove potrebe, ali i na pogledu na svijet. Nije li simptomatično da ovovremeni čovjekov odnos spram ukupnog okruženja određujemo kao sveopću kulturu prilagođavanja i potčinjavanja, a u konačnome ishodu i *kulturu kontrole i potčinjavanja*? Kako Vittorio Hosle primjećuje, moderna znanost, moderna tehnika i tehnologija, kao i kapitalistička vizura ekonomije predstavljaju *superstrukturu* (Hosle 1996: 36) preko koje čovječanstvo transformira vlastito okruženje, a na način dominacije kulture iskorištavanja, osvajanja, kulture smrti i retrogradne kontrole svih *mreža životnosti*. Naime, znanost, a posebno tehnika, kao iskonska umijeća ovladavanja i nadogradnje nedostataka i manjkavosti, kao modusa posebnih umijeća, ali i rasterećenja, kako fizičkih tako i kognitivnih, tj. tehničko-tehnološki napredak uz kapitalističku ekonomiju bivaju ključni faktori čovjekovog upliva u svijet života, ali još uvijek na način koji u najblažoj formi možemo nazvati retrogradnim. Ovu čovjekovu retrogradnost valja nazvati pravim imenom, a to je antropocentrizam. Dakle, riječ je o svjetonazoru koji ulogu ljudskih bića, njihovo djelovanje, kako u prirodnom tako i u društvenom ambijentu, uzima kao vrhovnu i hijerarhijski najvišu vrijednost. Antropocentrična vizija svijeta svoje ishodište i utemeljenje ima u čovjekovoj *pometenosti, iščašenosti i otuđenosti*, te polazi od

uvjerenja da je „čovjek u središtu svega i da sve postoji radi njegovih ciljeva i koristi, da ljudska povijest ima smisao u stalnom napretku, da su čovjeku svojstvene isključivo ciljno-racionalne snage, a da osjećaji i ono nesvjesno mogu biti patogeni ili uopće ne postoje“ (Cifrić 2012: 15). Trojaku strukturu antropocentrične slike svijeta možemo analizirati preko tri fenomena, a to su: ekocentrizam, tehnocentrizam i antropocentrizam. Nužna je alternativa čovjekovom savremenom načinu razumijevanja kako sebe tako i svijeta, čiji je nerazdvojni dio, a sve kako bi bili osigurani svi uslovi i preduslovi opstanka svih živih bića i kako bi se svetost života odvijala u posebnim ciklusima harmonične koegzistencije živih bića s njihovim prirodnim okruženjem. Čovječanstvo se neminovno treba suočiti i otkloniti čitavu mrežu paradoksalnosti s kojima se svakodnevno susreće, a koje su duboko antropogenog karaktera. Kao posebne paradoksalnosti naše savremene civilizacije možemo prepoznati u činjeničnom stanju prema kojem smo obaviješteni, kapacitirani da imamo uvide i saznanja o gotovo svim bitnim detaljima o krizi naše savremenosti, krizi koju smo mi inicirali, o stanju svijeta općenito, kao što smo sasvim detaljno upućeni u sve izvore rizika i opasnosti, a koje su kao takve proizvod koncepta neodrživog razvoja s jedne strane, a s druge strane, „koliko god smo preokupirani katastrofičnim prognozama, jednako malo ih uzimamo u obzir u svojim životima“ (Žiga, Đozić 2013: 111–112). Paradoksalno je i to da čovječanstvo, zbog svoje dubinske nezrelosti, još uvijek odbija prihvatiti sve odgovornosti koje proizlaze iz uloge *zemljoradnika vremena* (Žiga 2006). Treba ulagati posebne napore kako bi ljudska vrsta smogla snage da ono što zna o sebi i stanju svijeta transformira, dekonstruira i prilagodi shodno principima održivog razvoja kao jedinog adekvatnog rješenja za globalne i lokalne izazove i prijetnje, ali ne prema principima *ekologizma kao iluzije* (Žiga 2012), već u smislu jedne kritičke ekološke svijesti, a na fonu preuzimanja *odgovornosti kao dužnosti* (Jonas 1990). Na misaonom fonu onoga što bi moglo afirmirati kritičku ekološku misao jeste i princip održivog razvoja, ali ne razvoja kao isključivog stremljenja pukom napretku u vidu antropocentrizma, tehnicizma i njemu sličnih izama. Stoga održivi razvoj simbolizira koncepciju razvoja uz ideju održivosti, zaštite i ravnoteže između različitih potreba čovječanstva, kako onih realnih tako i onih proizvedenih, s jedne strane, i realne kapacitiranosti našeg prirodnog okruženja s druge strane. Održivi razvoj ujedno je i iznimno kompleksan proces koji je baziran na svjesnoj i savjesnoj upotrebi, a ne na prisvajanju prirodnih resursa, uz uslov da se adekvatno prate prirodni kapaciteti, što

u konačnici osigurava budućim generacijama upotrebu prirodnih resursa u onoj mjeri koja dozvoljava dostojan život kao što egzistiraju sadašnje generacije. Održivi razvoj je proces koji djeluje na bazi ravnoteže između ekonomskih, društvenih i ekoloških faktora, a sve s ciljem zaštite svih živih bića, a ne samo čovječanstva. Profesor Dželal Ibraković u tekstu *Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu* nudi poznato određenje održivog razvoja kao specifičnog koncepta razvoja „koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, a da istovremeno ne ugrožava mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“ (Ibraković 2010: 85). Održivi razvoj zahtijeva od ljudske vrste stanovitu odvažnost i odgovornost za sebe, svoje akcije i svijet oko sebe. Dakle, održivi razvoj ima intenciju zaštititi ljudsko zdravlje, ljudska prava, unutargeneracijsku i međugeneracijsku solidarnost. Također, održivi razvoj podrazumijeva „promoviranje i kreiranje otvorenog i demokratskog društva, uključivanje građana u donošenje odluka, naglašavanje značaja i odgovornosti poslodavaca i svih socijalnih partnera, uvažavanje gospodarskih, socijalnih i drugih aspekata u kreiranju ekoloških i drugih politika, naglašavanje obrazovanja kao ključnog agensa u procesima socijalizacije, primjenu ekološki najbolje dostupne tehnologije, recikliranje i obnavljanje prirodnih resursa, promovisanje ekoodržive proizvodnje i potrošnje, konstantni rad na različitim mjerama opreza i prevencije ekoloških rizika“ (Abazović et al. 2021: 226–227).

Stoga, slijedeći jednu od intencija i ključnih zadataka socijalne ekologije, kritičke ekološke svijesti kao posebne nove paradigme usmjerene na razvijanje univerzalnog koncepta razvoja kao održivog razvoja, odgovornosti kao dužnosti, znanja i sposobnosti kao povjerenja, čovječanstvo ima otvorene mogućnosti da prevenira katastrofična predviđanja kao posljedice *ontološke* i *ekološke otuđenosti i onesviještenosti*, te da na globalnom nivou počne iznalaziti moduse i implementirati principe univerzalne obnove ljudskog duha i ljudske odgovornosti spram sebe i svijeta.

Zajednica se, kako to formulira G. Day, odnosi „na one stvari koje su ljudima zajedničke, koje ih povezuju, i koje im daju osjećaj uzajamnog pripadanja“, što je zacijelo „temeljni aspekt društva, možda i sama njegova jezgra“ (Day 2006: 1).

Marija Geiger-Zeman

Ibrahim Bakić

**BOSNA IZMEĐU STVARNOSTI I
RAZUMIJEVANJA**

**Ibrahim Bakić
(1946–2001)**

Bosna između stvarnosti i razumijevanja¹

Mogućnost govora o Bosni danas je uslovljena sa više pretpostavki, a istaći ću samo dva bloka pitanja koja ulaze u krug tih pretpostavki. Prvu grupu pitanja čine ona eminentno historijsko-kulturna, koja konstituiraju bit Bosne i stoga su preduslov njenog ovovremenog razumijevanja. Prvo je poznavanje Bosne i njene unutarnje snage, što je ostalo enigma za mnoge analitičare prije i u toku agresije i rata. To je i dovelo do površnih, pa čak i pogrešnih predstava o njoj, do propusta i grešaka spram nje, a koje su još uvijek prepoznatljive i na globalnom i na konkretnom planu (o njima je bilo dosta riječi). Drugo je nedovoljno raspoznavanje pojavnih i stvarnih dešavanja u Bosni, naročito onih o Bosni i u vezi s njom. To su pokazala i ratna događanja koja su se pojavno predočavala u više uzastopnih matrica kao modeli rješavanja ratne krize, i to veoma često, dok je glavna matrica ostajala enigma, osim u jednom još uvijek blijedom i nedorečenom izrazu Dejtonskog mirovnog sporazuma. Treće je prevladavanje predrasuda (idejnih, kulturnih, političkih, etničkih, religijskih itd.) spram Bosne i naročito spram Bošnjaka. Ta je činjenica u mnogome doprinijela multipliciranju ratnog konflikta, otežavala krizu i odugovlačila rješenje. Do toga je dolazilo upravo usljed pogrešnog (možda i namjernog) izbora onih indikatora rata koji su mnoge interesante za Bosnu uputili u pogrešnom pravcu (u političkom i vojnom smislu), ali i do pogrešnih ocjena o njenoj budućnosti. Sada je možda prilika da se ispravi i u tom pogledu vidim značaj i svrhu ovog i sličnih skupova kojih bi trebalo da bude i u Parizu i u Sarajevu. Četvrto, o Bosni često govorimo izdvojeno, mimo realnih koordinata geopolitičkog, vojno-strateškog, pa i budućeg razvojnog konteksta. To, također, dovodi do pogrešnih procjena stvarnih mogućnosti za Bosnu. Bez analitičkog i cjelovitog sagledavanja odnosa internih i eksternih činilaca kao uzroka konflikta također nije moguće procijeniti stanje odnosa pojedinačno i u cjelini spram Bosne, pa onda ni njene izgleda sada i u budućnosti. Peto, logika, kategorije i mehanizmi „nacionalne prevare“, kako unutar Bosne tako i u njenom bližem i daljem okruženju, bili su i ostali dominantni

¹ Zahvaljujemo se porodici Bakić na ustupljenom rukopisu koji objavljujemo prvi put.

modeli ponašanja i djelovanja velikog dijela činilaca u bosanskoj krizi. Kako razlučiti njihovo značenje i izbaciti ih iz logike o budućnosti Bosne?! To je ključno pitanje. I nadalje, kako izbaciti iz logike i instrumentalnom metodologijom rješavanja bosanske krize spriječiti ideološku i političku racionalizaciju starih i novih kategorija, posebno onih koje se odnose na etnos i etničke odnose, koje bi mogle podsticati i generirati nove konflikte na toj osnovi? Drugim riječima, kako stvarati logiku i mehanizme civilnog društva u obnovi i rekonstrukciji bosanskog društva sa svim onim realnostima koje znače pripremu i spremnost da se živi u konfliktima i s konfliktima? Naša istraživanja morala bi biti i u toj funkciji.

Drugi blok pitanja odnosio bi se na ovovremene aspekte kulturološkog i pravno-političkog uobličavanja faktora bosanske samobitnosti kao uslova njenog razumijevanja. Prvo, razumijevanje i stvarno uvažavanje historijskog identiteta i političko-pravnog subjektiviteta Bosne kao države u miru predstavlja eminentno kulturološko i etičko pitanje. Drugo je uvažavanje i priznavanje multireligijskog, multietničkog i uopće multikulturnog ambijenta bosanskog društva i to opet u historijskom i ovovremenom izrazu. Kad je riječ o tome, historijska datost Bosne i moderna evropska logika, naročito ona politička, nisu saglasne u mnogo tačaka. Ona se često u cjelini ili u pojedinostima podudara s logikom „ratnog naciona“, koji istrajava na zahtjevu etničke podjele i koji je, kako znamo, generator rata. Kardinalna podudarnost jeste u gledištu o tzv. unutrašnjoj etničkoj podjeli Bosne, iz čega se izvodi tzv. trodijelni model multikulturnog i multietničkog suživota. Nasuprot tome, historijska logika Bosne kaže: multietničko na čitavom prostoru i bez unutrašnjih podjela, na čemu stalno insistiraju Bosanci. U tom pogledu još uvijek se otvara pitanje da li je to insistiranje na multietničkom i multikulturnom u dijelovima ili u cjelini Bosne. Treće, nadgradnja bosanskog embrionalnog multipolitičkog, pravno-ekonomskog i demokratskog ustrojstva na svim nivoima ključna je za budućnost Bosne. Naznaka navedenih pitanja ima za cilj da se pokaže kako je tek na takvom pristupu Bosni moguće izgraditi i valjane modele (lično bih se zalagao za alternativne modele) obnove i rekonstrukcije njene socijalno-kulturne i ekonomske strukture. Oni moraju korespondirati s potrebom i nužnošću povratka autentičnoj Bosni, ali i stvarati mogućnosti da se Bosna sama sebi vrati. To znači povratak onih univerzalnih (u historijskom smislu) socijalnih i kulturnih vrijednosti koje su Bosnu održale i očuvale u vitalnom egzistentnom smislu. U ovovremenom značenju, nakon svih destrukcija koje su Bosni učinjene, to

znači vratiti duh i logiku slobode življenja i komunikacije ljudi na čitavom njenom prostoru. U tom pravcu potrebno je usmjereno djelovanje svih domaćih institucija i mehanizama, kao i djelovanje međunarodnih institucija i organizacija. Treba, zapravo, spriječiti da se indikatori rata ne pretvore u indikatore mira, pogotovo onaj središnji o etničkoj podjeli. Ne trebamo dozvoliti da nam ti indikatori budu polazište za obnovu i rekonstrukciju niti u duhovnom, a niti u materijalnom pogledu.

Etnička i socijalna logika i svijest su različite i u stalnom su sukobu i proizvode konflikte dalekosežnih razmjera. Etničko, za sada, nadvladava socijalno. To je velika opasnost za Bosnu i njenu budućnost. Rješavanje ovog problema centralno je u budućem projektiranju razvojnih modela Bosne kao pravne i sekularne države i kao civilnog društva, koje bi trebalo težiti ostvarenju konsenzusa. Društveni konsenzus o minimumu socijalnih i kulturnih vrijednosti koje će omogućiti normalno funkcionisanje i razvoj bosanskog civilnog društva nužno je normativno sankcionisati kao pravni sistem, ostavljajući, naravno, dovoljno prostora i za normalno i spontano funkcionisanje i svih ostalih vrijednosti koje doprinose demokratiji i razvoju. U svemu tome ljudska prava su temeljna.

U duhu iznesenog, rješenja bi svakako trebalo tražiti na relaciji: ljudska prava – nacija – država. Taj odnos je najčešće rješavan logikom da su ljudska prava osnova nacionalnim pravima i egzistentnosti nacija, a nacija je osnova države, stavljajući na taj način znak jednakosti između nacije i države. To je uostalom i evropska historija, istina, najčešće jednonacionalnih država. Ostali modeli za evropsku stvarnost nisu bili važni dok se nije pojavio „bauk“ multietničkog u državi. Od tog straha počele su se „razvaljivati“ države putem najbrutalnijeg rata. Evropa ili nije znala ili nije htjela da traži realan i svrsishodan model koji bi sačuvao građanski model višenacionalne i cjelovite bosanske države i podlegla je strahu ideoloških i političkih racionaliziranih ideja i kategorija posredstvom kojih su generirani konflikti i podjele. Specifičnost Bosne, kao uostalom i balkanske situacije, jeste u karakterističnom razvoju nacije. Taj razvoj je nešto drugačiji od evropskog modela. Takva je specifičnost prepoznatljiva, prije svega, u stupnjevima razvoja nacije koju Zapad nije imao. Višegodišnjim istaživanjima utvrdio sam da su nacije u Bosni i šire na prostoru bivše Jugoslavije i na Balkanu (kao uostalom i u tzv. trećem nerazvijenom svijetu) prošle najmanje tri faze i izgrađivale tri modela svoje egzistentnosti. Prvi stupanj nazvao sam nacijom kao etnoreligijom,

zatim nacijom kao etnokulturom i nacijom kao etnopolitikom. U svakom od ova tri stupnja i u svima zajedno bosanske nacije su manje-više našle svoj izraz.

Sve nacije na prostoru bivše Jugoslavije do ovoga rata ostale su na nivou etnokulture. Tek sada izrastaju u naciju stupnja etnopolitike i to posredstvom otjelovljenja njihove političke volje u državni identitet. Nacija je time, zavisno od vojne i političke moći, shvatila kako je postala vlasnik države stavljajući je pod okrilje i nadzor. Na takvom spoju nacije i države razvili su se politički sistemi autoritarne provenijencije.

Pitanje nacije i države stoga je ključno pitanje za profiliranje modela obnove i rekonstrukcije Bosne kao samostalne države. Slažem se, u osnovi, s pristupom Pola Gardea da taj projekat treba polaziti „odozdo“, dakle, od individue, a ne „odozgo“, od kolektiviteta, tj. nacije. Dakle, individua je ta koja posjeduje naciju, a ne nacija individuu. I nadalje, država modelira naciju, a ne nacija državu. Ako stvari tako sagledamo, onda se odnos individua – nacija – država dovode u skladan, svrsishodan i međusobno uslovljen odnos. Institucionalna političko-pravna analogija rješenja tog problema bila bi: ljudska prava – nacionalni interes – državni suverenitet. U tim kategorijama moguće je ostvariti svrsishodnu utjelovljenost građanina kao individue i Bosnu i Hercegovinu kao državu.

1996. (Pariz – Sarajevo)

Literatura

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2020. *Demografija* (tematski bilten). Sarajevo, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2022. *Demografija* (tematski bilten). Sarajevo, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.

Akrap, A., Čipin, I. 2008. Stambeni problemi, produženi život s roditeljima i odgoda ulaska u brak u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*: 15 (3): 415–434.

Al-Ahsan, A. 2004. *Ummet ili Nacija?*, Sarajevo, Libris.

Albrow, M. 1999. *The Global Age: State and Society Beyond Modernity*. Stanford, Stanford University Press.

Albrow, M. 2003. *Sociology: The Basics*. London/New York, Routledge.

Alexander, J. 2003. *The Meanings of Social Life*. Oxford, Oxford University Press.

Alexander, J. et al. 2006. *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual*. Cambridge, Cambridge University Press.

Archer, M. 1986. *Culture and Agency*. Cambridge, Cambridge University Press.

Archer, M. 1995. *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge, Cambridge University Press.

Archer, M. 2000. *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge, Cambridge University Press.

Babić, A. 1963. *Bosanski heretici*, Sarajevo, Svjetlost.

Baćun, D., Matešić, M., Omazić, M. A. 2012. *Leksikon održivog razvoja*. Zagreb, Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj.

Badurina, Lada, Ivo Pranjković, 2014. O dijalogu, Sarajevski filološki susreti II: *Zbornik radova*, knjiga I, str. 216-226.

- Bakić, S. 2013. „Kulturna politika u Bosni i Hercegovini – Mjesto susreta države i kulture“. *Sarajevski žurnal za društvena pitanja/Sarajevo Social Science Review*, godište II, br. 1, proljeće/ljeto, Sarajevo, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Banac I. 1994. *Cijena Bosne*, Zagreb, Europa danas
- Banathy, B. i Jenlink P. M. (ur.). 2005. *Dialogue as a Means of Collective Communication, Danny Martin, Dialogue and Spirituality: The Art of Being Human in a Changing World*. New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Biočanin, R., Stevanović, G. 2019. *Ekologija čovjeka*. Novi Sad, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu.
- Bobić, M. 2007. *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd, Službeni glasnik.
- Bohm, David, 2009. *O dijalogu*, Zagreb: Naklada Jesen-ski i Turk.
- Bolčić S. 2019a. „'Etnonacionalizacija' postjugoslovenskih društava: svojstva, akteri, posledice i mogućnosti 'deetnonacionalizacije'. *Sociologija*, Sociološko naučno društvo Srbije, Beograd, Vol. LXI , N° 3, 323–346 OI: <https://doi.org/10.2298/SOC1903323B>.
- Bolčić, S. 2019b. „Uspešno društvo i primenjena sociologija“. *Sociologija*, Sociološko naučno društvo Srbije, Beograd, Vol. LXI, N° 5, 758–778. OI: <https://doi.org/10.2298/SOC1903323B>.
- Bonet, L., Negrier, E. 2007. *La politique culturelle en Espagne*. Paris, Karthala.
- Bonet, L., Negrier, E. 2008. *La fin des cultures nationales? Les politiques culturelles a l'epruve de la diversite*. Paris, Editions la Decouverte.
- Borucinsky, Mirjana, Sandra Tominac Coslovich, 2015. *Formalno i funkcionalno u jeziku*, FLUMINENSIA, god. 27, br. 2, str. 11-29
- Bošnjović, I. 1990. *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva*. Sarajevo, Veselin Masleša.
- Bougarel, X., Helms, E. i Duijzings, G. (Ed). 2007. *The new Bosnian mosaic: identities, memories, and moral claims in a post-war society*. Wiltshire, Ashgate Publishing.

- Brainerd, E. 2010. *The Demographic Transformation of Post-Socialist Countries: Causes, Consequences, and Questions*. Working Paper No. 2010/15. Dostupan na: <http://www.wider.unu.edu/.../2010/.../wp2010>.
- Breznik, D. (Ed.) 1974. *The Population of Yugoslavia*. C.I.C.R.E.D. Series. Belgrade, Institute of Social Sciences, Demographic Research Centre.
- Buconjić, N. 1911. *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Soca*. Mostar, Hrvatska dionička tiskara.
- Calhoun, C. 2005. „The promise of public sociology“. *The British Journal of Sociology*, 56(3): 355–363.
- Cifrić, I. 1989. *Socijalna ekologija: prilozi zasnivanju discipline*. Zagreb, Globus.
- Cifrić, I. 2008. „Imperij ili zajednica? Homogenizacija i raznolikost kultura u kontekstu globalizacije i identiteta“. *Društvena istraživanja*, 17, (4-5): 773–797.
- Cifrić, I. 2012. *Leksikon socijalne ekologije: kritičko promišljanje*. Zagreb, Školska knjiga.
- Collins, R. 2004. *Interaction Ritual Chains*. Princeton, Princeton University Press.
- David, F. 1997. *Jesmo li čudovišta?*, Sarajevo, Bosanska knjiga.
- Delanty, G., Wodak, R., Jones, P. 2008. *Identity, Belonging and Migration*. Chicago, University of Chicago Press.
- Doknić, B. 2013. *Kulturna politika Jugoslavije 1946-1963*. Beograd, Službeni glasnik.
- Dolonec, D. 2016. „Nakon devijantne modernizacije, divlji kapitalizam? Genealogija teze i neke kritičke opaske“. U: Sekulić, D. (ur.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu i mogućnosti političkoga konsenzusa*. Zagreb, Centar za demokraciju i pravo „Mirko Tripalo“.
- Doubt, K. 2003. *Sociologija nakon Bosne*. Sarajevo, Buybook.
- Doubt, K., Khamis, H., Tufekčić, A. 2017. Panethnicity and Social Solidarity in Bosnia-Herzegovina. *East European Quarterly* Vol. 45, No. 1–2. 57–81, March–June.

- Doubt, K., Tuzović, A., Hamzić, A. 2021. „Flying Flags at Weddings in Bosnia and Herzegovina: Nationalism and the Limits of Flag Power“. In: *Nationalities Papers*, pp. 1–22. DOI: 10.1017/nps.2021.58.
- Dragičević Šešić, M., Stojković, B. 2007. *Kultura – menadžment, marketing, animacija*. Beograd, Clio.
- Duyvendak, J. W. 2011. *The Politics of Home: Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. New York, Palgrave MacMillan.
- Džafić, A., Bakić, S., Mujkić, A. (ur.) 2021. *Razumijevanje društva*. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
- Džafić, A., Krčalo, N. 2019. „Bosanski identitet – razaranje paradigme multilateralnosti?“, *Društvene i humanističke studije*, 4(2), 169–184. <http://dhs.ff.untz.ba/index.php/home/issue/view/11>
- Džafić, A., Krčalo, N., Ramić, E. 2019. *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, Sarajevo, Fakultet političkih nauka.
- Džaja, S. 2000. *Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti, Pro populo, Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.)*. Zbornik radova, Sarajevo, Svjetlo riječi.
- Đozić, A. 2012. *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu: prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*. Sarajevo, BKC, Tuzla, Off-set.
- Ekermen, V. N., Kosović, D. 1987. *Psihodinamika porodičnog života: dijagnoza i liječenje porodičnih odnosa*. Titograd: Pobjeda.
- Emirhafizović, M. 2018. „Kad demografska zima zakuca na vrata/When the Demographic Winter knocks the door: Denatalitet i prirodna depopulacija/Natural decrease and depopulation in Bosnia and Herzegovina“. *Context: Journal of Interdisciplinary Studies*, 5(1), 7–24. <https://doi.org/10.55425/23036966.2018.5.1.7>
- Emirhafizović, M., Zolić, H. 2017. *Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne*, Posebna izdanja, knjiga CLXXII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 9, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 11–26.

Emirhafizović, M., Puhalić, A. (2022). Socio-Economic Challenges to Family Formation in Bosnia and Herzegovina: Major Issues. In: M. Emirhafizovic, T. Heiman, M. Medgyesi, C. Pinheiro Mota, S. Tomanovic, S. Vella (Eds.). *Family Formation Among Youth in Europe: Coping With Socio-Economic Disadvantages* (pp. 1–16). Charlotte, NC: Information Age Publishing.

Federalni zavod za statistiku (1998). *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Usporedni podaci 1971, 1981. i 1991.* Sarajevo: Federalni zavod za statistiku.

Filandra, Š. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću.* Sarajevo, Sejtarija.

Filipović, M. 1967. „Bosanski duh u književnosti – šta je to?“, Sarajevo, *Život*, XV, 3.

Filipović, M., 1993. „Zbog čega smo mi Bošnjaci?“, Sarajevo, *Večernje novine*, 28. 9. 1993. str. 16.

Filipović, M. 1997. *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Sarajevo, Compact.

168

Filipović, R. (ur.) 1963. *Englesko-hrvatskosrpski rječnik.* Zagreb, Zora.

Fine, R. Donia, 1995. *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali.* Sarajevo, FAMA.

Fočo, S. 1998. *Sociologija.* Sarajevo, Svjetlost.

Focht, Ivan, 1972 *Uvod u estetiku*, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika.

Frejka, T., Sardon, J. P. 2004. „Childbearing Trends and Prospects in Low – Fertility Countries: A Cohort Analysis“. *European Studies of Population*, Vol. 13. Dordrecht/ Boston/ London, Kluwer Academic Publishers.

Gavranović, A. 2009. Društveni dijalog i etika. *Medianali – znanstveni časopis za medije, novinarstvo, masovno komuniciranje, odnose s javnostima i kulturu društva*, Vol. 3. No. 5, 2, 19–30.

Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity.* Cambridge, Polity Press.

Giddens, A. 2007. *Sociologija.* Beograd, Ekonomski fakultet.

- Golubović, Z. 2011. *Kako kalimo demokratiju – šta nismo naučili*. Beograd, Albatros Plus.
- Gray, J. 2006. *Gray's Anatomy*. London, Penguin Books.
- Grebo, Z. 1975. *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*. Sarajevo, Svjetlost.
- Grebo, Z. 1985. „Stanovništvo Bosne i Hercegovine 1980-ih godina“. Sarajevo, *Pregled* 11–12, 1263–1295.
- Hadžijahić, M., 1991. *Posebnost BiH i stradanje Muslimana*, Sarajevo, Centar za bosanskomuslimanske studije.
- Hajdeger, Martin, 1982. *Mišljenje i pevanje*, Beograd: Nolit.
- Hobsbaum, E. 1996. *Nacija i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd, Filip Višnjić.
- Horkheimer, M., Adorno, Theodor W. 1974. *Dijalektika prosvjetiteljstva, Filozofijski fragmenti*. Sarajevo, Veselin Masleša.
- Hosle, V. 1996. *Filozofija ekološke krize: moskovska predavanja*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Humbolt, V. Fon, 1988. *Uvod u delo o Kavi jeziku i drugi ogledi*, Novi Sad: Dnevnik.
- Ibn Haldun. 1982. *Izbor iz djela*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Hubbard, P. (2006) *City*. London and New York: Routledge.
- Ibrahimagić, O. 1996. *Bosanska srednjovjekovna država i suvremenost*, Zbornik, Sarajevo, FPN.
- Ibrahimagić, O. 1998. *Supremacija BiH nad entitetima*, Sarajevo, VKBI.
- Ibraković, Dž. 2010. *Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu*. Sarajevo, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, br. 1, 81–95.
- Ibraković, Dž. 2012. „Ekologizam kao ideološka poštapalica“. *Pregled, časopis za društvena pitanja*, god. 53, br. 2 (maj–august), 151–155, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.

- Imamović, E. 1998a. Etnogeneza bh. stanovništva, *Oslobođenje* (KUN), 27. 12. 1998. str. 2.
- Imamović, E. 1998b. *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Edicija Bosanski korijeni.
- Jonas, H. 1990. *Princip odgovornosti: pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Jošt, M., Cox, T. S. 2005. *Tehnologija samouništenja: kakve su posledice genetski modificovane hrane?*, Beograd, Metaphysica.
- Jugoslavenski leksikografski zavod (1982). Bosna i Hercegovina. U: I. Cević (ur.), *Enciklopedija Jugoslavije*.
- Juroš, L. 2005. „Civilno društvo i ustavna demokracija u političkom liberalizmu Johna Rawlsa“. *Diskrepancija*, svezak VI, broj 10, rujan.
- Kalanj, R. 1994. *Moderno društvo i izazovi razvoja*. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kalanj, R. 1998. „Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture“. U: I. Cifrić, O. Čaldarović, R. Kalanj i K. Kufrin (ur.). *Društveni razvoj i ekološka modernizacija*. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Kalanj, R. 2001. „Tri stajališta o globalizaciji“. U: M. Meštrović (ur.). *Globalizacija i njezine refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb, Ekonomski institut.
- Kalanj, R. 2007. Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. *Socijalna ekologija, časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*. Vol. 16, No. 2–3, 113–156.
- Kalanj, R. 2008. *Modernizacija i identitet*. Zagreb, Politička kultura.
- Kamberović, H. (1998). „Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. Godine“. *Časopis za suvremenu povijest*, 30(2): 359–376.
- Karlič, I. 2011. „Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu“. *Filozofska istraživanja*, 124, god. 31, sv. 4, 751–764.
- Katunarić, V. 2012. *Putovi modernih društava*. Zagreb, Antibarbarus.

- Katus, K., Zakharov, S. V. 1998. *Demographic Adaptation to Socioeconomic Changes in the USSR Successor States*. Paper presented at the IUSSP XXIIIrd General Population Conference, Beijing, October 11–17, (RU, Series B, No. 40. Tallinn, Estonian Interuniversity Population Research Centre).
- Katz, V. (2011). *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1948.-1953*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kebo, N. 2016. „Socijalna ekologija i obrazovanje kao integrativni i univerzalni faktori u bosanskohercegovačkom društvu“. *Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, septembar 2016, Vol. 9, 111–125, Mostar, Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.
- Klaić, B. 2001. *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Klaić, N. 1994. *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb, Eminex.
- Klajić, V. 1990. *Povijest Bosne*, Fototip izdanja iz 1882. godine, Sarajevo, Svjetlost.
- Kolenović, Đ., Brkić Šmigoc, J. 2020. *Values in Bosnia and Herzegovina: Overview of the main findings of the 2019 European values study*. Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung.
- Kovačević, B., Kovačević, I. 2019. *Globalizacija destrukcije*. Banja Luka, Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- Kovačević, I. 2013, *Globalizacija, geopolitika i ekologija*. Banja Luka, Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- Kožul, F. 1973. *Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
- Kurtović, L. 2014. „Cataloguing tradition in a socialist republic: ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945-1990“. In: Hann, C. & Bošković, A. (Eds.). *Anthropological Field on the Margins of Europe 1945-1991*. Berlin, Lit Verlag, pp. 305–339.

- Kusenbach, M., Paulsen, E. K. 2013. *Home-International Perspectives on Culture, Identity and Belonging*. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Laušević, S., 2005 „Dijalog o dijalogu“, (u) *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica.
- Lavić, S. 2014. *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Lavić, S. 2021. *Diskurs o bosanstvu*. Sarajevo, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Lefebvre, H. 1988. *Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb, Naprijed.
- Lepenies, W. 2009. *Kultura i politika*, Beograd, Geopoetika.
- Lesthaeghe, R. 2010. „The Unfolding Story of the Second Demographic Transition“. *Population and Development Review*, 36(2): pp. 211–251.
- Lojančić, G., 2005 „www.dijalog.com“ (u) *Mala čitanka o dijalogu*, Nansen Dialogue Centre, Podgorica
- Lovrenović I., Imamović, M. 1992. „Bosna i njezin narod, Bosna i Hercegovina milenij kontinuiteta“, *Oslobođenje*, Sarajevo.
- Lovrenović, I. 2008. „Ivo Andrić, paradoks o šutnji“. *Izraz*, br. 39, Sarajevo, januar–mart, 31. i 33.
- Lovrenović, I. 2010. *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*. Zagreb – Sarajevo, Synopsis.
- Lutz, W., Skirbekk, V., Testa, M. R. (2006). „The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe“. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4, 167–192. <http://www.jstor.org/stable/23025482>
- Mach, Z. 1997. „Religija i identitet u Srednjoj i Istočnoj Evropi“. *Politička misao*, Vol. XXXIV, br. 4, Zagreb, str. 131.
- Macura, M. (1997). *Stanovništvo i razvoj*. Izabrani radovi (knjiga II). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Majstorović, D., Vučković, Z., Pepić, A. 2015. „From Dayton to Brussels via Tuzla: post-2014 economic restructuring as europeanization discourse/practice in Bosnia and Herzegovina“. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15:4, 661–682, DOI: 10.1080/14683857.2015.1126093.
- Malešević, K. 2011. „Čovjek protiv sebe: 'višak' znanja, manjak mudrosti i odgovornosti“. *Sociološki diskurs*, 1(2), 77–81.
- Malinić, N. (prir.) 2009. *Essential Legal Texts of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina / Osnovni pravni tekstovi u vezi sa Brčko Distrikom Bosne i Hercegovine*. Brčko, Skupština Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. State Department: Briefing on Brčko, March, 8, 1999.
- Marković, Ž. D. 2005. *Socijalna ekologija*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mesić, M. 2006. *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi*. Zagreb, Školska knjiga.
- Milan, C. 2017. „Reshaping Citizenship through Collective Action: Performative and Prefigurative Practices in the 2013–2014 Cycle of Contention in Bosnia & Herzegovina“, *Europe-Asia Studies*.
- Mujkić, A. 2005. *Kratka povijest pragmatizma*. Zenica, Hijatus.
- Mujkić, A. 2007. *Mi građani etnopolisa*. Sarajevo, TKD Šahinpašić.
- Mujkić, A. 2010. *Pravda i etnonacionalizam*. Sarajevo, Centar za ljudska prava UNSA, Heinrich Böll Stiftung.
- Musabegović, N. 1997. *Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet*. Sarajevo, FEB.
- Nakaš, L. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo, Slavistički komitet.
- Neumann, F. 1974. *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb, Naprijed.
- Nezirović, M. 2004. *Krajišnička pisma*. Sarajevo, BZK Preporod.
- Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, knj. 11 (Zagreb: Pro leksis / Večernji list: 2006).

Paić, Ž. 2011. „Poredak lakrdije“. *ZAREZ, dvotjednik za kulturna i društvena dešavanja*, 8. siječnja, 2, 9, godište XI, br. 247/8, str. 8–9.

Papić, Ž. 2009. „Jačanje socijalnog uključivanja i NVO-a – Uloga NVO Fondacije za socijalno uključivanje“. U: *Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo – praktični koraci*. Sarajevo, IBHI.

Petković, K. 2007. Neke dvojbe u vezi s manihejskim mitom: je li europski politički identitet moguć?, *Društvena istraživanja*, Zagreb, God. 16 (2007), br. 4–5 (90–91), 805–827.

Philipov, D., Kohler, H. P. 2001. „Tempo effects in the fertility decline in Eastern Europe: evidence from Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Poland, and Russia“. *European Journal of Population* 17(1): 37–60.

Pinkard, T. 1996. *Hegel's Phenomenology. The Sociality of Reason*. Cambridge, University Press.

Pool, I. 2010. „Age-Structural transitions in Industrialised Countries“. In: Tuljapurkar, S., Ogawa, N., Gauthier, A. (Eds). *Ageing in Advanced Industrial States: Riding the Age Waves*, Vol. 3 (pp. 3–21). Dordrecht, Springer.

174

Popović-Obradović, O. 2004. „Crkva – ključni faktor blokade“. *Helsinška povelja, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji*, god. IX, br. 75–76, jun-jul, 23–25.

Prijatelj E. 2017. Healthy Cultures: New Challenges for Interreligious Dialogue, *SYNTHESIS PHILOSOPHICA* 63/1 pp. (109–120)

Puljek-Shank, R. 2017a. „Dead letters on a page? Civic agency and inclusive governance in neopatrimonialism“, *Demokratization*, Routledge, Vol 24, No. 4, pp. 670–688.

Puljek-Shank, R., Verkoren, W. 2017. „Civil society in a divided society: linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina“. *Cooperation and Conflict*, Vol. 52 (2), pp. 184–202.

Puljek-Shank, R., Fritsch, F. 2018. „Activism in Bosnia-Herzegovina: Struggles against Dual Hegemony and the Emergence of 'Local First'“. *East European Politics and Societies and Cultures*, Vol. XX, No. X, pp. 1–22.

- Puljiz, V. (2008b). „Hrvatska socijalna država: trendovi i izazovi“. U: J. Kregar, G. Flego, S. Ravlić (ur.), *Hrvatska kako sada dalje* (str. 157–182). Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo „Mirko Tripalo“.
- Pusić, E. 2002. *Upravljanje u suvremenoj državi*. Zagreb, Suvremena javna uprava.
- Rašević, M. 1971. *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*. Beograd, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rawls, J. 1995. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Republički zavod za statistiku 1991. *Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku.
- Rimac, I. 2016. „Vrijednosti u hrvatskom društvu i mogućnosti političkoga konsenzusa“. U: Sekulić, D. (ur.), *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb, Centar za demokraciju i pravo „Mirko Tripalo“.
- Rizvić, M. 1999. *Bosna i Bošnjaci: Jezik i pismo*. Sarajevo, KDM Preporod.
- Savage, M., Bagneall, G., Longhurst, B. 2005. *Globalization and Belonging*. London, Sage.
- Schopflin, G. 1996. „Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe: Some Theoretical Aspects“. *Politička misao*, br. 5, Zagreb, str. 102.
- Scott, S. 2009. *Making Sense of Everyday Life*. Cambridge: Polity Press.
- Sekulić, D. (ur.) 2016. *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb, Centar za demokraciju i pravo „Mirko Tripalo“.
- Simović, M., Adžajlić Dedović, A., Velić, L., Sofradžija, H., Simović, M., Humačkić, T., Buljubašić, M., Hunček, S., Madeško, B., Čengiđić, A. 2021. *Viktimologija o žrtvama prirodnih katastrofa i zaštiti životne sredine u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka, Laktaši: Grafomark.
- Slavica, A., Trontel A. 2010. Biološka raznolikost i održivi razvoj. *Hrvatski časopis za prehrambenu tehnologiju, biotehnologiju i nutricionizam*, Vol. 5, No. 1–2, 24–30, Zagreb, Hrvatska.

Smith, A. 2003. *Nacionalizam i modernizam*. Zagreb, Fakultet političkih znanosti.

Sobotka, T., Zeman, K., Di Lego, V., Goujon, A., Hammer, B., Loichinger, E., Sauerberg, M., Luy, M. 2018. *European demographic data sheet 2018*. Wittgenstein Centre (IIASA, VID/OEAW, WU).

http://edds2018.populationeurope.org/download/files/eds2018_key_findings.pdf

Sofradžija, H. 2007. „Rizično društvo, globalna sigurnost, ubrzana povijest i neizvjesnost njenog puta“. *Kriminalističke teme: časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije*, god. 7, br. 1/2, 341–346, Sarajevo, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.

Sofradžija, H. 2015. „Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehniziranja svijeta“. Sarajevo, Fakultet političkih nauka.

Somerville, P. 1997. „The Social Construction of Home“. *Journal of Architectural and Planning Research*, 14(3): 226–245.

Stambolieva, M., Dehnert, S. (ed.) 2011. „Welfare States in Transition 20 Years after the Yugoslav Welfare Model“. In: Reima Ana Maglajlić, Ešref Kenan Rašidagić, *Socio-Economic Transformation in Bosnia and Herzegovina*. Friedrich Ebert Foundation Office Bulgaria, Sofia. Welfare States in Transition – 20 Years after the Yugoslav Welfare Model Marija Stambolieva.

Strategija i akcioni plan za zaštitu biološke raznolikosti Bosne i Hercegovine (2015–2020). 2016. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo okoliša i turizma.

Stojčić, M. 2009. „Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989“. U: Đorđe Tomić, Petar Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad: ZOLA Štampa, 109.

Stout, R. (2008). *Demographic winter*. [Video file] <https://www.youtube.com/watch?v=IzeyYIsGdAA>

Swidler, Leonard, 2012. *Dialogue for Interreligious Understanding. Strategies for the Transformation of Culture-Shaping Institutions*, Palgrave Macmillan, New York

- Sztompka, P. 1991a. „Društvo iz perspektive postojanja“. *Sociologija, Organ jugoslovenskog udruženja za sociologiju*, Beograd, god. XXXIII, br. 1–2, januar–juni, 1–26.
- Sztompka, P. 1991b. *Society in Action: The Theory of Social Becoming*. Cambridge, Polity Press.
- Sztompka, P. 1994. *The Sociology of Social Change*. London, Wiley-Blackwell.
- Sztompka, P. 2000. „Cultural trauma: The other face of social change“. *European Journal of Social Theory* 3(4): 449–466.
- Sztompka, P. 2003. *Trust A sociological Theory*. Cambridge, University Press.
- Sztompka, P. 2008. „Focus on Everyday life: a new Turn in Sociology“. *European Review*, Vol. 16, br. 1, 1–15, Academia Europas doi: 10.1017/S1062798708000045.
- Sztompka, P. 2009. „The Return to Values in recent Sociological Theory“. In: P. Hedstrom, B. Wittrock. 2009. *Frontiers of sociology / (Annals of the International Institute of Sociology)* Boston, Brill, Leiden.
- Šarčević, A. 1981. *Iskustvo i vrijeme*. Sarajevo, Svjetlost.
- Šušar, S. 1988. *Sociologija sela 1*. Zagreb, Školska knjiga.
- Tatić, K. 2011. *Tržište, država i okoliš*. Sarajevo, Ekonomski fakultet.
- Throsby, D. 2012. *Ekonomika kulturne politike*. Beograd, CLIO.
- Tomić, Đ., Atanacković, P. (ur.) 2009. *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad, ZOLA Štampa, Marijana Stojčić. Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989.
- Van de Kaa, D. J. 2002. *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, January 29.
- Vejnović, D., Trivanović, B. 2022. „Demokratija, kultura dijaloga, tolerancija i etnički odnosi u Bosni i Hercegovina“. *Defendologija*, 25, str. 9–22.

- Wertheimer-Baletić, A. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. Mate: Zagreb.
- Wetheimer-Baletić, A. 2005. „Razmatranja o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37(1): 377–388.
- Wilmoth, J. R. 2000. „Demography of longevity: past, present and future trends“. *Experimental Gerontology*, 35 (2000): 1111–1129.
- World Bank, World Bank Open Data. 2021. Urban population (% of total population) – Bosnia and Herzegovina [Data file]. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS?locations=BA>
- Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*. 1992. Sarajevo, Institut za književnost.
- Zgodić, E. 2003. *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*. Sarajevo, DES.
- Žiga, J. 2006. *Zemljoradnici vremena*. Sarajevo, Svjetlostkomerc.
- Žiga, J. 2012. *Vrijeme (sve)politike: iluzije savremenog ekologizma*. Sarajevo, BZK Preporod.
- Žiga, J., Đozić, A. 2013. *Sociologija*. Sarajevo, BKC, Tuzla, Off-set.

Summary

Social reality appears ordered to the members of society only because they are actively involved in its design. This period of order and arrangement of social reality enables that reality to be understandable to its members. In order to survive, they must constitute a world of meaning and live within it. Without symbols there would be no human interaction and no human society. But the task of sociology is the "deconstruction" of symbols and their meanings and the construction of the world of meanings adopted by members of society on the way to building a community that strives for the "common good". So that new meanings do not become an "ideological network" for individuals and collectivities, the basis of sociological research should be focused on three levels of their analysis: epistemological-logical, structural-historical, anthropological-ontological. On this path, fundamental knowledge of social sciences and humanities is necessary. The choice of knowledge of scientific disciplines and their methods in deciphering the symbols of social reality will be conditioned by the need of the moment. According to Spasić (Spasić 2004), sociology faces the following disciplinary tasks in the modern world: to reject the man-nature dichotomy, since there is less and less certainty in both the natural and social sciences, the complex, temporal and unstable are increasingly emphasized; reject the state as a self-evident framework for theorizing and research and focus on the local, regional and transnational levels; to accept the tension between the universal and the particular; understand objectivity in a new way – the crisis of Western scientific objectivity cannot be resolved by adopting subjectivity, but by accepting pluralism, discussion and learning. Within sociology, three shifts are discussed: no institutional order is taken as a given anymore, but the process of their "construction" is followed through the actions of the actors involved; it is emphasized that social actors are not passive products of patterns and structures, but are autonomous participants in their formation; the importance of power and the aspect of symbolic construction of reality in shaping institutional orders. The "new" sociology follows these changes in social reality, on the other hand it reflects the changed theoretical environment. Within everyday behavior, one actually tries to find answers to the questions of how decisions are made, how routines are created and how rules are followed or broken. Valid rules – routines and regularities in behavior are studied in such a way as to show us how the circumstances in which we

live and act are socially organized. Looking beyond the surface and the seemingly observable, to discover the meanings behind it. Why do we have rules for different situations, how are these rules formed and why do we follow them? (Scott 2009)

The "turn" made by M. Heidegger with his concept of being being-here (German: Dasein) seriously called into question one of the central concepts of classical philosophy, the concept of the subject: Heidegger denies the identity of the subject, i.e. the notion that it represents a set of permanent and unchanging properties that make it the same. Instead, being-heremeans a constant self-determination in a social context. The notion of a subject completely conditioned by the external world, which is otherwise at the basis of positivism, was seriously contested. This also highlights the considerable emptiness and lack of meaning of that "mathematical" picture of the world that positivism, following the example of the natural sciences, tries to create about society. What we could distinguish today as operative from the legacy of classical sociology are the following attitudes: soften the boundaries towards other related sciences, reject the man-nature dichotomy, and deal with the reality of social facts. Only sociology, whose epistemological basis is phenomenology, can speak about the laws of nature and society, about "social matter" and its negation, about man and his spiritual ascent, and psychological states and frustrations, weak and correct intuitions, etc. social facts" phenomenological reduction through which the essence (eidos) of things is known. Because, only through their own spiritual reflection can sociologists bring scientific knowledge into harmony or unity with the original human nature, which by itself strives for that goal, and said harmony would be reflected in knowledge that would be a testimony of a unique "picture of the world" in man and in the cosmos. In Hegel's language, the same mental basis pervades all Reality, both natural and social.

The theoretical basis of the manuscript includes the main ideas of theories of action and modern historical sociology adapted to the historical and cultural peculiarities of Bosnian society. Briefly stated, Sztompka's explanation of social development and action through the concept of social change within modern historical sociology explains that historical transformations include not only actors, structures and actors, not only actions, operations and practices, not only environments of

nature and consciousness, but also connections between all these, the ways in which they combine to create social dynamics. Over time, the very principles of work, the way of functioning and changes in human society undergo significant transformations. Not only does action change in the course of its own practice, but social becoming changes its way in the course of history (Sztompka 2004). However, there is always a core of tradition, which is passed down from generation to generation, for long periods of time. As a result, the process is endowed with significant continuity and cumulativeness.

Nakon objavljene knjige „Razumijevanje društva“ u izdanju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, u kojoj je grupa autora sa Odsjeka za sociologiju teorijski relevantno problematizirala čitavu lepezu fenomena koji ilustriraju predmetnu i metodološku usmjerenost kako opšte sociologije, tako i niza posebnih socioloških disciplina koje se proučavaju na ovom studiju, pred nama je novi rukopis pod naslovom: „Bosanskohercegovačko društvo i savremenost“.

Teorijsko utemeljnije rukopisa koji je pred nama koncipirano je na osnovnim pretpostavkama savremene sociologije projekiranim na historijske i kulturne specifičnosti bosanskohercegovačkog društva. Budući da savremeni svijet ubrzavaju društvene promjene, a onda i značajan preobražaj društvene stratifikacije, to je i u sociološkim analizama društvene procesualnosti došlo do značajnih redefiniranja pred-metodološke utemeljenosti, kao i usmjerenosti istraživačkog zahvata prema najznačajnijim problemima socijalnog realiteta. U tom smislu, u ovom zborniku radova - uspostavljena je komunikacija između klasičnih socioloških teorija i modernog sociološkog mišljenja, a onda i čitave plejade savremenih istraživača koji se bave tranzicijskim procesima koji tradicionalno društvo transformiraju u svjetski proces globalizacijskih promjena

Budući da je centralni interes tekstova u ovom rukopisu analiza savremenog bosanskohercegovačkog društva, mora se respektirati činjenica da je ratom i mirovnim sporazumom iz 1995. godine ovo društvo po prvi put u svojoj historiji podijeljeno po etničkim principima. Umjesto izgradnje demokratskog društva danas dominirajući principi nejednakosti u izbornim pravima, vladavine etno-konfesionalnih elita, nepoštivanje pravnih odluka domaćih i međunarodnih sudova, kao i blokade i nefunkcioniranje političkih institucija u čitavoj državi. Sistemska korupcija, pravna nesigurnost, antagonizmi koji uvijek mogu ugroziti mir, te život velikog broja stanovništva na granici siromaštva i nezaposlenost uzrokuju konstantno iseljavanje posebno mlađeg i obrazovanog dijela populacije.

Prof. dr. Nijaz Musabegović

Sociologija, kao i druge discipline i znanstvena područja, prolazi kroz brzu transformaciju zbog pojačanih globalnih međuzavisnosti i promjena u temeljima društvenog i ekonomskog života postala je konvencionalna mudrost unutar promišljanja stizanja društve teorije. Intenziviranje globalne ekonomije, brzi razvoj nove komunikacijske tehnologije i opadajuća robusnost struktura i institucija modernosti postavljaju nove zagonetke za istraživanje. Kao što svojevremeno Agnes Heller opisuje moderne društvene aranžmane — “ništa se ovdje ne može savršeno uklopiti u bilo što drugo. Postoje relativno odvojene sfere, mnoga velika odstupanja, nekoliko diskursa, panela, fragmenata i niša.” Na temelju te premise treba čitati Priloge za sociologiju bosanskohercegovačkog društva obzirom da suvremeni društveni aranžmani pokazuju tek pomalo od čvrstine, kao i pomalo specifičnosti u pogledu odgovornosti, organizacije, strukture i normi. Ipak, paradoksalno, postoji više osnova za solidarnosti obzirom da rastuće globalne formacije otkrivaju značajne sličnosti. Konačno, složimo se sa J.C. Alexanderom: “Društvena teorija je mentalna rekonstrukcija svoga vremena - ne refleksija, već samorefleksija[...] Trebamo društvenu teoriju ako želimo razumjeti naš svijet.”

Prof. dr. Dino Abazović

ISBN 978-9926-475-45-1

9 789926 475451